

ԳՐԱԾ. Լ. ՄԵԼԻՋԱՆԻ ԲՅՈՒ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՆՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
Բ ՀԱՅՈՐ

9(47.325)

U-52

Հ Ս Խ Հ Լ Ա Ի Ս Ժ Ո Ղ Կ Ա Մ Ե Տ

Պ Ր Ո Ց . Դ Ր . Լ . Մ Ե Լ Ի Բ Ս Ե Թ - Բ Ե Կ

Վ Ր Ա Ց Ա Ղ Բ Յ Ո Ւ Ի Ր Ն Ե Ր Ը
Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Յ Ե Վ Հ Ա Յ Ե Ր Ի Մ Ա Ս Ի Ն

Բ Ա Ղ Վ Ա Ց Ի Բ Ե Ր Վ Ր Ա Յ Ե Ր Ե Ն Բ Ն Ա Գ Ի Բ Ե Ր Ի Ց Հ Ա Յ Ե Ր Ե Ն Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ա Մ Բ .
Ն Ե Ր Ա Ց Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ծ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ո Վ Յ Ե Վ Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ց Ն Ե Ր Ո Վ

~~1271~~

1271

Հ Ս Տ Ո Ր Բ .
(Ժ Գ - Ժ Ը Դ Մ Բ)

12

1314

Հ Ր Ա Տ Ա Ր Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Մ Ե Լ Բ Ո Ն Յ Ա Ն Յ Ո Ն Դ Ի
Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն Գ Ի Տ Հ Ր Ա Տ Ի Տ Պ Ր Ա Ն 1 9 3 6

Գիտնության սպարապետ
Գլավիլիս № 299
Պատկեր № 1
Տիրամ 1200

18643

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության ներկա՝ յերկրորդ, հատորում մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրականության զարգացման այսպես կոչված «վոսկեդարյան» և «վերածնունդի» շրջանների յերկասիրություններից, վորոնք ընդհանրապես պատմա-ժամանակագրական բնույթ են կրում և վորոնց ամփոփ տեսությունը, մի քանիսի բացառությամբ, տրված է պրոֆ. Ի վ. Ջավախիշվիլու հայտնի աշխատության՝ «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.)» (վրացերեն լեզվով) առաջին հրատարակության մեջ, Տիբլիս 1916, էջ 165—283: Դա XIII-րորդ և հետագա դարերի մեծ մասամբ անանուն պատմիչների ու ժամանակագիրների յերկասիրություններն են, վորի շարքը մենք տանում հասցնում ենք մինչ XVIII դարու սկզբները, այսինքն մինչ հայտնի պատմաբան-աշխարհագիր՝ արքայադն Վախուշտի, նրա ժամանակակիցների ու նրա զպրոցի գործունեությունը:

Այս հատորում զետեղած նյութն առաջ է բերած ընդամենը 24 յերկասիրությունից կամ դոկումենտից, վորոնք մեծ մասամբ անանուն պատմիչներին են պատկանում*, բայց և այնպես հետաքրքիր են իբրև՝ վորոշ բացառությամբ՝ ժամանակակիցների գրչից յելած տեսություններ համապատասխան անցքերի (XIII

* Վորպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, թե վորքան մեր անվանացուցակն այս հատորում տարբերվում է Իվ. Ջավախիշվիլու ներկայացրածից, առաջ ենք բերում վերջինիս մենագրության համապատասխան գլուխների ցանկը. «Թամար թագուհու պատմիչը» (165—190), «Աբուսերիձե Տբեթցի» (190—191), «Կաշա-Գեորգի ժամանակի անձանոթ վրաց մատենագիրը» (191—193), «Ժամանակագիրը» (193—213), «Հուշարձանն իշխանաց» (213—218), «Բագրատ[ի] թագավորության պատմությունը» (218—220), «Մեսխական սաղմոսի մատյանը (քրոնիկան)» (221—231), «Գեղաթի քրոնիկոնը» (231—234), «Փարսաղան Գորգիշանիձե» (234—251), «Քարթլիս-Յխորբեա» (251—273), «Քարթլիս-Յխորբեայի շարունակությունը» (273—283):

դարուց սկսած մինչ XVIII-ի սկիզբը), յերբեմն տենդենցիոզ լուսարանությամբ և նույնիսկ հայատյացությամբ դրոշմված պամֆլետային յելույթներով լի, վորը, ի հարկն, արտացոլումն է համապատասխան դասակարգային իդեոլոգիայի: Յեվ այս տենդենցիոզությունն առանձնապես աչքի յե ընկնում «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքն» յերկի (ա. գլուխ) այն հատվածում, ուր շան և նշխարի մասին և պատմվում (եջ 16—20), վորն, ինքնըստինքյան հասկանալի յե, հայ և վրաց տիրող դասերի միջև դեռևս XII—XIII դ. դ. գոյություն ունեցող պայքարի արդյունքն եր:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր այս հատորի մշակման և այն տպագրության հանձնելու ժամանակ դեռ լույս չէր տեսած ակադ. Ն. Մ ա ո ի հիմնական աշխատությունը՝ նվիրված Անիին (յետմահու հրատարակությամբ). այդ պատճառով, դժբախտաբար, հնարավորություն չունեցանք վորևէ կերպ ոգտագործել այն:

Լ. Մ. Բ.

Յերեման. 29. V. 1935.

Ա.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱԿԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱԱՆՆ ՈՒ ԳՈՎԱՍԱՆՔԸ»

Քարթլիս-ցխոբերայի Մարիամ թագուհու վարիանդում անսնուն հեղինակի «Դավիթ արքայից-արքայի պատմության»-ն ու Մմբատ՝ վորդվո Դավիթի «Բագրատունյաց պատմության»-ն անմիջապես հետևում և մի ընդարձակ յերկասիրություն անսնուն հեղինակի, հետևյալ վերնագրով՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը»: Այս յերկասիրությունը գրաված ունի Ե. Թ ա դ՝ ա յ շ Վ ի լ ու հրատարակության մեջ (Քարթլիս ցխովբերա. Մաբիամ թագուհու վարիանդ, վրացերեն, Տիգրիս 1906) 362—535 էջերը, իսկ Մ. Բ ա ս ե յ ի հրատարակությամբ (Քարթլիս ցխովբերա, մասն առաջին, Ս. Պ. Բ. 1849) 264—338 էջերը. նույնի ֆրանսերեն թարգմանությամբ (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 2) 383—480 էջերը:

Այս յերկասիրությունը նվիրված և Գեորգ (Գիորգի) III (1156—1184) և նրա դուստր՝ Թամարի (1184—1213) թագավորությանց ժամանակաշրջաններին՝ սկսած XII դարու կեսից մինչև XIII-ի սկզբները: Յերկասիրության վերնագիրը՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» (վրացերեն՝ «Խտորիանի դա ադմանի շարավանդեգթանի») պրոֆ. Ի վ. Չ ա վ ա խ ի շ Վ ի լ ի ն (ibid., 166) մեկնում է և այսպես. «Մատրիա» հունարեն բառ է և նշանակում է տեղեկանք, լուր, պատմություն. ուշագրավ է, վոր վրաց պատմական գրականության մեջ այս տերմինը, ինչպես յերևում է, առաջին անգամ գործածել է Թամար թագուհու կյանքի նկարագրողը՝ «Ազմանի» արարերեն բառ է, «խտորիա»-յի նման, սա յեվս հոգնակի թվումն և գործածվում և համապատասխանում է արարերեն «ազմանուն»-ին, վորի յեղակին հնչվում է «դեմանուն» և նշանակում է «ժամանակ», «պահ»: Այս յերկու՝ հունարեն-արարերեն բառերը փայլուն կերպով պատկերացնում են մեր պատմիչի

մտածելակերպի ու կրթութեան յերկկերպ բնույթը: Նա յուրացրած ունեք յերկու կուլտուրա՝ հունական, բյուզանդական-հելլենական, քրիստոնեականը, և արաբական-պարսկական, մահմեդականը: Գրեմատոլոգիայի յենթարկելով պրոֆ. Ի վ. Ջավախիշվիլու այս տեսակետը՝ պրոֆ. Կ. Կեկելիձեն (Մեր պատմական գրականութեան մի քանի՝ դեռ չմեկնած տերմինները, վրացերեն, — „Bulletin de l'Université de Tiflis“, V, 1925, էջ 309—310) այն կարծիքն է հայտնում, վոր «ազմանի հոգնակի թիվ է ազմա բառից. իսկ ազման՝ վոչ թե արաբերեն է, այլ հունարեն asma., վորը նշանակում է յերգ, գովասանք, ներբող»:

Համաձայն Ի վ. Ջավախիշվիլու հետազոտութեան (ibid., 170—171), անսոսն հեղինակի յերկասիրութեանը «կարելի չէ յերկու գլխավոր մասի բաժանել», վորոնցից «առաջինը հեղինակը վերջացրել է Թամար թագուհու [գահակալութեան] 11—12-րդ ինդիկտինին*, իսկ մյուսը սրանից բոլորովին ուշ է գրված»: Միաժամանակ նույն Ի վ. Ջավախիշվիլին ապացուցում է, վոր «պատմութեան առաջին մասը գրված է «ժամ առ ժամ», այսինքն հետզհետե. Շնախ, ինչպես յերևում է, Ռուկնադղինի պարտութեանից հետո», և «այս ժամանակ նա պիտի նկարագրեր Կարսի և շրջակա յերկրի առումն և Ռուկնադղինի դեմ կատարած հաղթական արշավանքը»:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի ով լինելուն, այս առթիվ Ի վ. Ջավախիշվիլին կարողացել է պարզել այսքանը: Նա թեև «արքունիքի աստիճանավոր չի յեղել», բայց և այնպես «մեծամեծներին» թվին պիտի պատկաներ (էջ 172): Միաժամանակ՝ նրա «գատողութեանը, կրթութեանը, դարգացումն ու մտածելակերպը դժվար ուսումնասիրելի չէ», և նա «ավելի քան բարդ բնավորութեան տեր անձնավորութեան պիտի լիներ. միևնույն ժամանակ նա յուրացրած ունի թե հեթանոսական և թե քրիստոնեական գրականութեանն ու մտածելակերպն այնպես, վոր հետազոտողն ի վիճակի չէ իմանալ, թե նա ի՞նչ արհեստի և ի՞նչ գործի տեր մարդ է: Շատ անգամ նա այնպես է խոսում, վոր մարդ յերկմտում է, մի գուցե նա հոգևորական է յեղել» (էջ 176):

Ի վ. Ջավախիշվիլին (ibid.) միանգամայն իրավացի չէ, յերբ ընդգծում է, վոր վրաց-հայկական [յեկեղեցական] պայքարին վերաբերյալ հեղինակի ամբողջ պատմվածքը վերին աստիճանի նեղ

դավանաբանական բնույթ է կրում, վորի ժամանակ [վրաց] Հովհանն կաթողիկոսն ուղղափառութեանը քննելու և վորոշելու համար նրանից ել լավ բան չհնարեց, վոր նշխարը քաղցած շանը նետեր և, վոր դավանութեան նշխարն էլ շունն ուտեր, այն դավանութեանը թյուր ճանաչվեր»: Յեվ «այսպիսի անմիտ դատաստանի հնարագետ քահանայապետին, — ասում է Ի վ. Ջավախիշվիլին, — Թամարի պատմութեան հորինողը փառաբանում է» (էջ 176): Այս հիման վրա բազմաշխատ վրացագետը յենթադրում է, վոր հեղինակն ավելի «մարտնչող հոգևորական անձն» պիտի լիներ, քան թե աշխարհական:

Վոր Թամար թագուհու պատմին յեկեղեցական գրականութեանը հմուտ էր, սա՛ այն ժամանակվա վրաց մատենագրի հանդեպ զարմանալի չէ: Բայց ուշադրութեան արժանին այն է, վոր նա հեթանոսական շրջանի հելլենական գրականութեանն յեվս հմուտ է յեղել» (էջ 178): Յեվ իրոք, «Թամար թագուհու պատմութեանը խայտարեցտում է հունական և պարսկական գրականութեանից ու պատմութեանից քաղած անուններով և տվյալներով» (ib.), վորոնց քննութեան վրա առանձնապես կանգ է առնում Ի վ. Ջավախիշվիլին (էջ 178—183):

Վրացերեն բնագրի թարգմանութեանը մեք կատարել ենք հաշիվ առնելով այն ուղղումներն և «վերականգնումները», վորը տեղ-տեղ կարելի չէ գտնել նույն Ի վ. Ջավախիշվիլու «Վրաց ժողովրդի պատմութեան» մեջ (վրացերեն, գ. II, Տիփլիս 1914, էջ 552—639):

[ԳԵՈՐԳ III-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... [Գեորգ թագավորը՝] կենտրոնանալով և ամրանալով Կաղզվան* քաղաքում՝ ավերեց ժայռոտ բոլոր ձորերն ու քաղաքներն Աշոտնիքի¹, [վորոնք] հայոց (սոմեխների) թագավոր կոչված Շահարմենի (Շահերմենի)² [ձեռք] ելին:

Սրանից հետո՝ նորից ժողովելով իր զորքը՝ [նույն Գեորգը] գիմեց դեպի հուշակավոր և մեծ քաղաք [Իվինը], վորը գտնվում է Արարատի փեշին՝ Հայքի (Սոմխիթի) և Աղբրեջանի** սահմանում, վոր է հայրենիք Տրդատ (Թրդատ) դյուցազնի, վորը յերբեմն խո-

* Var. Կաթիրևան:

** Բնագրում՝ Ագարեղաջանի:

* Այսինքն 1195—1196 թ. թ.:

զի վերածվեց Գրիգոր Պարթևի պատճառով... և իր զորքով գրա-
վեց այն քաղաքը՝ [հետն վերցնելով] գերինների և գանձերի այն-
պիսի բազմութուն, վորը ծածկեց դաշտերի ու լեռների յերեսը,
և նույնիսկ արքայանիստ քաղաք Տփղիսն ել լցվեց ավարով...

Ապա [Գեորգ թագավորն] կամեցավ զորք ժողովել և արշավել
մեծ քաղաք Անիի վրա, վորը յերբեմն հունաց (բերձենների) թա-
գավորի տունն ու աթոռանիստն էր, և ուր մինչ այսոր հազար
ու մի յեկեղեցի կա³. իսկ հույներից (բերձեններից) անցնելով՝
ժամանակի ընթացքում մեծազգի վոմն Շաղաղյանց կողմից նշա-
նակված վարիչների ձեռք էր [այն]: Սրա վրա հանկարծակի հար-
ձակվելով [Գեորգ թագավորն] առաջ բերեց բազում պատերազմ-
ներ և ձիաների կոտորած յերեք որվա ընթացքում: Սոսքով և
գործով ի վերջո, կայծակի ճայթյունի նման, [վրացիք] ջարդեցին
Շաղաղյաններին*, վորոնք կայծակի արագությամբ փախուստի
գիմեցին, և [Գեորգ թագավորը] համաձայն իր կամքի իր ձեռքը
գցեց քաղաքը, և հհուացավ այնտեղից մինչև վոր չբարեկարգեց
նրա կառավարութունն և հաստատապես չտիրեց նրան իր գահի
պահպանության ու ամրացման նպատակով: Յեվ թողեց այնտեղ
մանգասուրթուխուցես և ամիրսպասարը Հովհան (Իվանե) Որ-
բելուն, Սարգիս Մխարբըձելուն և այլ գավառների (թեմերի) մե-
ծամեծ ազնվականներին (ազնուներին)՝ տալով նրանց ինամա-
կալութուն ([մո]ուրավ[ութուն]). ապա [տուն] վերադառնալով՝
գիմեց վորսի, խաղի և զվարճության:

Այս հանգամանքը վրդովմունք առաջացրեց գոռոզացյալ հա-
զարացիների և իսմայելացիների մեջ, և ահա Շահխարմենը, վորն
իրեն սուլթան էր կոչում, կանչեց ամբողջ Ասորիքը (Շամը), Մի-
ջագետքն (Ջագիրքն) և Դիարբեքիրը (Դիարբագը)՝ Գարմ[ի]անի
թուրքերով հանդերձ. [և] Արգոխի վորդի Սարգուխ Սելջուկյանը,
վորը սուլթանների տոհմիցն էր, Պարսից բազում տերերով և փա-
ղիշահներով հանդերձ, զազանների նման ատամները սրելով՝ մեծ
և անհամար զորքով յեկավ ու մոտեցավ Անիին...

Գեորգ (Գիորգի) թագավորը, վորն այդ պահին գնացել էր
ժամանակ անցկացնելու Նաճարմագև, հենց վոր լսեց սրա մասին
... լեռներով անցավ դեպի Շիրակ⁴՝ ուղեկցությամբ Հովհան (Իո-
վանե) զպրապետի և Սմբատ-Սիմեոնի...

[Փախուստի մատնելով թշնամուն՝ վրացիք պատերազմի դաշ-

* Բնագրում՝ Շանշե Դագիան:

տում] տեսան բազմութուն [գերի վերցրած] թագավորների և
մեծամեծների, ազնվականների և սարուկների, բազմութուն վրան-
ների և տաղավարների, հարստութուն ահանց և գոհարների,
վոսկվո և վոսկեկուռ իրերի, ուղտերի, ձիաների և ջորիների և
աշխարհիս ամեն տեսակ գանձերի և հարստութունների, վորը
դժվար էր մի առ մի թվել...

Յեվ այսպիսով՝ զենքով և պաշարով լեցուն, գերի վերցնելով
թագավորներին և մեծամեծ ազնվականներին, յերեք որ մնաց Ա-
նիի դուռն [Գեորգ թագավորը], վորն ապա՝ հոգալով քաղաքի մա-
սին և նշանակելով այնտեղ ամիրա և զորաբանակ՝ շարժվեց տե-
ղից և վերադարձավ [Տփղիս]⁵...

Իսկ Ասորիքի (Շամի) և Միջագետքի (Ջագիրքի), Հայոց
(Սոմխիթի) և Արզրումի զորքերի, թագավորների և մեծամեծների
բնաջնջման լուրը հասավ Սորասանի (Սվարասանի) և Իրադի սուլ-
թանին և խալիֆային, տիրողին ([ինքնա]կալին) մեծն Բարեկունի
և արաբացիոց (սարակինոզների) կեղծ որենսդրին, և Յելախուզ⁶
Պարսից աթաբակին, [վորոնք]... հավաքվելով Ռանում⁷՝ գիմե-
ցին դեպի Հայոց (Սոմխիթի) յերկիրը, և մոտեցան Գագի բերդին,
վորը գրավեցին, և ավերեցին նրա ամբողջ սահմանները:

Հենց վոր հոչակավոր և անհաղթ զորավար ու սնզուգական
յերիտասարդ Գեորգ թագավորն իմացավ այս, իսկույն և յեթ ժո-
ղովեց իր յոթը թագավորութունները՝ հայնկույս և հայսկույս⁸,
կանչեց նաև ոսերին և շատ ուրիշ ժողովրդներին (յերկիրները), և
յելավ սուլթանի դեմ... իսկ Գագում գտնվող [սուլթանական] զոր-
քերը հանվեցին տեղից ու հեռացան, [սակայն] Յեկեղյաց⁹՝ գետն
անցնելուց հետո նրանց հանկարծակի վրա հասավ [վրաց] զորքը,
վորը նրանց բնաջնջման յենթարկեց⁶:

... Ապա սուլթանն ու աթաբակն իրենց ամբողջ զորքով և ու-
ժով բարձրացան դեպի Գեղարքունիք (Գելաքուն), վորտեղից
[արդեն] մոտեցան Անիին, նաև վերո[հիշյալ] Շահխարմենն ու ա-
րաբացիոց բոլոր իշխանավորները:

Այդ պահին Անիում հաստատված էր մեծ և հոչակավոր զո-
րավար Թորեցին¹⁰՝ շրջակա յերկրները քարուքանդ անողն ու ավե-
րողը, վորը [սկսեց] պատրաստել պատերազմական մեքենաներ:

* Բնագրում՝ Վարազ || Վարազգ:

** Var. Իրանում:

*** Var. + վերինք և ստորինք:

**** Var. ելիս կացի (sic):

Հենց վոր լուրը սրա մասին հասավ այս յերկիրը և թագավորին, վորը սակավաթիվ զորքով՝ վորսորդությամբ զվարձանալով՝ կանգնած եր Լուվա և Դմանխի լեռների միջև, սրա մոտ յեկավ սուրթանի դեսպանը⁷...

Ապա [Գեորգ թագավորը] շնորհեց Անին նրա տիրոջը, վորին և պատվեց իբրև իրեն հպատակին, և Յելտկուզ (Ելքիզուզ) աթաբակն ել յեղավ միջնորդ սուրթանի և վրաց միջև, խնդրելով հաշտություն⁸...

[Ապա Գեորգ թագավորը] հրամայեց տայեցիներին, կղարջաց և շավչեցիներին Ուլթյաց (Ուլթիսի) և Բանայի ավերուհի, իսկ մեսխերին և թորեցիներին՝ Կարսի (Կարիի) և Աշոռնիի, և ամիրսպասալարին և սոմխիթեցիներին (սոմխիթարնի)՝ Կուրի հայկույս [Կողմի] մինչև Գանձա[կ]... [ապա] ավերեց Բասենը (Բասիանը)⁹...

[Սուլյն Գեորգն] իր զորքը՝ սպասալարներով հանդերձ՝ ուղարկում եր յերբեմն մինչ Նախիջևնի (Նախձեվանի) դուռն, և յերբեմն մինչ Մասիս ու Գեղամ (Ղաղվ?)¹⁰...

Ապա [Գեորգ թագավորը]՝ զորք ժողովելով Տիգրիս քաղաքում՝ ուղևորվեց դեպի Սոմխիթի լեռները, ուր սաստիկ հարվածեց ու փախուստի յենթարկեց Դեմետրին և նրա կուսակիցներին, վորոնք ապաստան գտան Լոռի քաղաքում ու բերդում, և զբավեց բոլոր ամրոցներն ու բերդերը*։ Ապա Դեմետրից հեռացան Սարգիս Մխարզբձեղն իր վորդով և յեղբորվորդով հանդերձ... վորին թագավորը քաղցր սիրեց և վստահելություն շնորհեց համաձայն նրա վսեմության։ Ապա՝ ավերելով Տաշիրն ու Լոռին մինչև Կարս՝ [Գեորգ թագավորը] բնակություն հաստատեց Ագարա[կ]ում։ Իսկ Դեմետրը, վորը գտնվում եր Լուվա բերդում, զորք ուղարկեց նրանցից, վորոնք հավատարիմ եյին մնացել իրեն, և այլ և այլ կողմերից՝ մեսխերին, վրացիներին (քարթվեղներին), սոմխիթեցի (սոմխիթարնի) և իր դաստիարակած ախոռապետ (ամիրախոր) ճիւղերիին...

Ապա [Գեորգ] թագավորը, վորը Ագարա[կ]ումն եր գտնվում, շարժվեց տեղից և յեկավ վեր՝ մոտենալով Լոռիի քաղաքին ու բերդին։ Այս պահին Պարսկաստան ուղարկվեցին Քարթլի իշխան Լիպարիտ՝ Սմբատի վորդին, ախոռապետ Քավթար՝ Հովհաննի (Իվանեյի) վորդին, վորոնք նույն Գեորգի կողմից եյին կարգված իշխանության, և Անանիա Դվինեցին, վորմանք Շահխարմենից՝

* Var. + վորոնց բռնի կերպով տիրապետել եր նա (Դեմետրը)։

վորմանք Յելտկուզից (Ելքիզուզից) ոգնություն խնդրելու համար...

... Մինչ այս ուժասպառ յեղան Լոռիի բերդում գտնվողները իսկ Դեմետրը՝ տեսնելով վոր անողնական վիճակի մեջ ե գտնվում, պարանով կապելով իրեն, իջավ բերդից և դիմեց իր հորեղբորը (Գեորգ թագավորին)։ Իսկ ամիրսպասալարին և բոլոր նրանց, վորոնք մնացին բերդում, անվթար հանեցին բերդից և բերին թագավորի մոտ... [և այսպես] նա զբավեց Լոռին¹¹...

[ԹԱՍԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... [Նշանակելով Ղ'ուբասարին] ամիրսպասալար և մանդատութութուսուցես՝ [Թամար թագուհին] վոչ մի թիզ չպակասցրեց Լոռիին, [վորն] իշխանությունից զատ [նրան եր շնորհված]։...

[Թամար թագուհին] բանտարկեց գանձարանապետ Ղ'ուլթու Արսլանին, վորը պատրաստվել եր ինքնիշխանաբար [զբավելու] ամիրսպասալար[ությունն] ու նստելու հայոց (սոմեխների) թագավորի տեղը Լոռում։...

[Ապա Թամար թագուհին] ամիրսպասալար նշանակեց Սարգիս Մխարզբձեղնին, վորը բարեծնունդ եր և արշավանքների ու քաջագործությանց մեջ մնված, և շնորհեց նրան Լոռն՝ ի իշխանություն և ի տիրապետություն Սոմխիթի, և շնորհատություն աբավ նրա վորդի Ջաքարիային ևս. և այս Ջաքարիա և Հովհանն (Իվանեյ)՝ Մխարզբձեղնի վորդիք՝ հավատարիմ եյին թագավորներին և փորձված արշավանքների մեջ¹², մարդիկ անվանի, թեև կրոնով հայեր (սոմեխներ) եյին¹³. Իսկ Հովհանն (Իոանե) հույժ տեղյակ եր զբաղանությանը, վորի պատճառով ել զգաց իր[ենց] կրոնի թյուրությունը, [վրացադավան]¹⁴ մկրտվեց, և դարձավ ճշմարիտ քրիստոնյա։...

[Յեւ շնորհեց Թամար թագուհին] ախոռապետություն (ամիրախոռություն) Թորեցի Գամբեկելին, վորը Սարգիս Մխարզբձեղնից հետո դարձավ ամիրսպասալար¹⁵։...

Սրանից հետո [վրացիք] սկսեցին արշավանքներ կատարել և դուրս յեկան Տիգրիսից... նախ և առաջ արշավեցին Կարուց յերկիրն ու Կարնիփոր (Կարնիփոլ), և ավերեցին [բոլոր վայրերն] մինչ Բասեն (Բասիան) և հաղթող ու ամեն ինչով լի վերադարձան։...

Իսկ մինչ այդ Ռանի և Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) թուր-

քերի արշավախմբերն յեկան և ավերեցին Պաղակացի (Պայակացիոսի)¹⁶ յերկիրը՝ Շնաձոր կոչվածը. սրանց ընդդիմադրեց Դամբեկել՝ Կախալի վորդին, [վորն և]... փախուստի յենթարկեց. ու կոտորեց նրանց...

Յեւ այս պահին յեկան Կարնո-քաղաքացիք, ասորիք (շամեցիք) և թուրք-գարմնացիք... [վորոնց նույնպես] փախուստի յենթարկեցին ու կոտորեցին...

Սրանից հետո Մխարգրձեհները՝ Սաղիբի* և Վահրամի վորդիք, վորոնք լավ հպատակներ եյին և արշավանքներում փորձված, ավագ Ջաքարիան և [մյուս] Ջաքարիան՝ որհնություն ստանալով, և Հովհանն (Իվանեն) և Սարգիսն՝ չորհնոված¹⁷, զնացին և արշավեցին Իվինի յերկրի վրա. և հաղթող ու ավարով լի վերնադրձողներին հեռամուտ յեղան Իվինեցոց ու Սուբմաբեցոց* արշավախմբերը, վորոնց հետ քեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ, վորը նույն Մխարգրձեհների հաղթութեամբ վերջացավ...

Ապա [Թամարի ամուսին՝ ուս Գեորգ] թագավորը զորք ժողովեց իր շուրջն և Թամարի հրամանի համաձայն ուղևորվեց Իվին ու պաշարեց Պարթևաց յերկիրը. գրավեց քաղաքներ, վորտեղից մեծ քանակութեամբ գանձեր հանեց և բազում էլ գերիներ, ապա վերադարձավ Թամարի մոտ...

Սրանից հետո [նույն Գեորգ ուսը] մեծ զորք ժողովեց ու դիմեց Գեղարքունիք (Գեղարքուն), վորը դժվար էր գրավել թուրք-մենների՝ այստեղ ծովի ավազի պես. շատ լինելու պատճառով. հարձակվեցին, կոտորեցին և վերցրին մեծ քանակութեամբ գերիներ ու ավար. իսկ յերբ [Գեորգի զորքերը] հաղթող վերադառնում եյին, նրանց յետևից ընկավ ամբողջ թուրքմենությունը Գեղարքունիքում (Գեղարքունում)... [սրա հանգեպ] զուրս յելան Թամարի զորքերը, այնպես, վոր ծերն յերիտասարդի առաջն էր առնում և յերիտասարդը ծերին, տերը ծառային և ծառան տիրոջը, վորոնք փախուստի յենթարկեցին, կոտորեցին և ընաջինջ արին [նրանց]. ապա վերադարձան իրենց թագավորությունը՝ թագավորի ու թագուհու մոտ...

Սրանից հետո... [վրացիք] արշավեցին... Արաքսի (Ռախսի) յեղեքքը մինչ Մասիս, ... և Վարդան Գաղյանը (Գաղխանը). ... ու չորեքյան Մխարգրձեհներն ու այլ մեծամեծներն և ազնվականները

* Var. Սարգսի:

** Բնագրում՝ Դվինեցիք և Սուբմաբեցիք:

(ազնաուրները) մեծ նեղություններով պատերազմ ունեցան. ապա՝ փախուստի յենթարկելով [թուրքմեններին]՝ հաղթող և ուրախութեամբ լի վերադարձան այստեղից¹⁸...

... Յեւ այսպիսի սիրտ, պատվի և պարզեպարտութեան մեջ անցկացրեց [Թամար թագուհին] ձմրան շրջանը Սոմխեթում և Տփղիսում...

Սրանից հետո լուր տարածվեց, իբր այն ուսը [Թամարի առաջին ամուսին Գեորգը, վորն աքսորված էր Կոստանդնուպոլիս] յեկել է Կոստանդնուպոլիսից ու հասել Յերզնկայի և Կարնո-քաղաքի յերկրները... [Յեւ այդ պահին] Վարդան Գաղյանն (Գաղխանն) էր Որբեթի և Կայենի տերը...

Ապա Թամարը, վորը Տփղիս քաղաքումն էր գտնվում, ... հրամայեց ժողովել իրեն հավատարիմ յեղող բոլորին՝ զինվորականներին* և մեծամեծներին Հերքից (Հերեթից), Կախքից (Կախեթից), Գարթլիից, Սոմխեթից [և] Սամցխեթից...

... Ապստամբները մտադրվեցին գրավել Ջավախքը (Ջավախեթը), Թմոզվին ու Ախալքալաքը, նաև Թուեղքն (Թրեպետն) ու Սոմխեթը. և ամբողջ Սոմխեթը Գուրգ-վաճառի [ձորից] այն կողմը խոտորել էր. [և ապստամբների թվումն էյին] Հովհանն (Իվանեն) Վարդանի վորդին՝ Գաղի տերը, Մաղա* Կայծոռի տերը. Կայենը՝ նույն Վարդանինն էր. և նույն յերկրի ազնվականներն (ազնաուրներն) ու ազնվականները վորդիք, բացի Ջաքարիա Վարդանի վորդուց... սրանք բոլորը մտադրվեցին ժողովել Ագարա[կ]ում...

[Գշելով ապստամբներին] Սոմխեթից՝ [Թամարին հավատարիմ մնացած զորքը] կանգ առավ Ագարա[կ]ի պուրակում վորսորդութեամբ զբաղվելով և ուրախութեամբ լի...

Վողորմած լինելով հավատարիմների և յուրայինների հանդեպ՝ [Թամար թագուհին] վողորմածութեամբ շնորհեց Վարդանի վորդի Ջաքարիային Գաղը Գուրգ-վաճառի [ձոր]ով հանդերձ, մինչ Գաղա[կ], բազում ... քաղաքներով, բերդերով և ավաններով. և շնորհեց Սարգսի վորդի Հովհաննին (Իվանեյին) առաջնություն և զործակալի (մասխուրթուխուցեսի) պաշտոնը¹⁹ և ի պատիվ Կայենն ու Կայծոռը, Գեղարքունիքով (Գեղարքունիքով) և այլ բազում հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու յերկրներով...

... [Յերբ] վախճանվեց Գամբեկել ամիրսպասալարը²⁰, ... ապա

* Var. սպասալարներին:

** Var. Մասո:

ամիրսպասալարութունը շնորհվեց Մխարզրձեկ Զաքարիային՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդուն, վորը նստած էր հայոց (սոմեկներէ) թագավորի տեղում [և] Լոռի տերն էր, վորին կցեցին նաև Ռուսթավ քաղաքը, [քանի վոր] նա հպատակ էր՝ արժանի սպասապետութանը²¹։...

... Յեվ վորդորմածութուն ցուց տվեց [Թամարը] բոլորին իրենց կարգով, վոմանց նորից շնորհելով և վոմանց ավելացնելով և այսպես [շնորհալի յեղան] վրացիք (քարթվեղները), սոմխիթցիք, թորեցիք, մեսխերն ու տայեցիք։...

... [Ապա վրացիք] դիմեցին Պարտավ (Բարդավ)՝ հինավուրց մեծ քաղաքը, և կործանեցին Առանը և սաստիկ պատերազմներով նվաճեցին... Հայկի (Հասոսի) յեղբայր* Բարդոսի յերկիրը**...

Յեվ՝ վերադառնալով այնտեղից՝ [վրացիք] նույնիսկ մի ամիս էլ չհանգստացան, շտապ գնացին և արշավեցին Արզրուսի վրա, վոր է դուռն Կարնո-քաղաքի. և այնտեղ էր բազմութուն պատերազմներէ... ուր [վրացոց] ողնական եյին [դրսից՝] սուրմարեցիք***, կարսեցիք, սպերցիք, և ներքուստ՝ Սուլդուխի վորդի Նասրադինը։

... [Ապա վրաց] միացյալ ուժերն յեղան Գեղարքունիք (Գեղարքուն) և՛ անցնելով Սաչինն (Սաչիանն)՝ իջան Կարկար (Ղարդարի****) յերկիրը²². հասնելով Բայրական (Բարդուն****)՝ ավերեցին ամբողջ Առանը... իսկ Կարկարից (Ղարդարից****) վեց որման յեկան մինչ Շամքոր (Շանքոր)...

[Յեվ] նորից գնացին Լոռից Սարգսի վորդիք՝ յերկու յեղբայրներ՝ Զաքարիա ամիրսպասալարն ու Հովհան (Իվանե) գործակալն (մասխուրթուխուցեան)՝ ավերելու Արաքսի (Ռախսի) յեղերքը. և այնտեղ էր, վոր քարավանները հսկելու և կողոպտելու յեկել էյին դվինցիք, բջնցիք և ամբերգեցիք, վորոնց հետ նրանք կես ճանապարհին հանդիպեցին և կովի կպան իրար հետ. և մեծ պատերազմն ու քաջարի պայքարը գովելի յեր. [և վրաց շորքն] ամեն ինչով լի և անվանի վերադարձավ [Թամար թագուհու ու նրա ամուսին Դավիթ թագավորի մոտ]...

* Բնագրում՝ վորդի։
** Բնագրում՝ հայրենիքը։
*** Բնագրում՝ սուրմանեցիք։
**** Var. Ղուարդուար։
***** Var. Բարդուն։
***** Var. Ղուարդուար։

Սրանից հետո Կայենի տեր Հովհան (Իվանե) գործակալը (մասխուրթուխուցեանը) դրդեց Դավիթ [թագավոր]ին վճռական, անվանի և մեծ ուժով արշավանք ձեռնարկել ավերելու մեծ Գեղարքունիքը (Գեղարքունը), Պարսից-քաղաքն ու Գորլաքունը* [վորը դարձյալ վրաց հաղթութամբ վերջացավ]։...

... [Յեվ] ամիր- [Ա]բուբաքրի ձեռք էր Ատրպատականը (Ադարբադզանը) մինչ Հայք (Սոմխիթ)...

... Ապա ամիր-Միհրան՝ Փայլավանդի վորդին, և Աղսարթան շիրվանշահը (շարվաշե) ամբողջ Առանի մեծամեծներով հանդերձ յեկան... [և] կանգ առին... Ագարա[ի] պուրակում...

... [Յեվ արքայական տոնախմբութանն] Թամար և Դավիթ [թագավոր]ին ու նրանց վորդի Գեորգին... Տիրիս քաղաքից դուրս նախ և առաջ վորջուռնեցին ոսերն ու զիջախները՝ հսերն ու նորերը, ապա՝ հերացիք և կախք, ապա՝ վրացիք (քարթվեղները), վորից հետո թորեցիք, շավշ-կղարջ-տայեցիք, ապա՝ սոմխիթցիք (սոմխիթարնի), վորից հետո՝ ափխազներն և սվան-մեղրել-գուրեղացիք...

... [Ապա] աթարակին ծանուցին, վոր պարսիկները՝ ժողովելով Նախիջևանում (Նախձևանում)՝ յեկել են Առան...

... [Յեվ] բոլորը ժողովեցան Սոմխիթում, ուր գնաց և Թամարն, ու տեսավ, վոր այնտեղ էր շիրվանշահը (շարվաշե) և ամիր-Միհրանը, նաև Լիջախի թագավորի յեղբայրը մեծ զորքով, ուր նրանք մի քանի որ մնացին ադոթելու համար...

... Յեվ կանգ առան [վրաց զորքերը] Յեկեղյաց (Ելեկեցիթ**)
դետի վրա և՛ հանվելով այնտեղից՝ գնացին Շամքոր (Շանքոր**)...

... Ապա զինված նստեց թագավորը քուրանի վրա, վորը՝ իրրև հոչակ ստացած՝ նա գնել էր Վախտանգ Սաչինցուց (Սաչինցուց), հատուցանելով վերջինիս բերդով և ավանով, վոր են Գարդմանք***²³...

... [Յեվ փախուստի դիմելով՝ պարսից զորքի] մի մասն ապաստան գտավ Գեղարքունյաց (Գեղարքունի) լեռներում...

... Աբուբաքր (Բուբուբար) նախկին աթարակը՝ Նախիջևան

* Var. Գորլաքունքը։
** Var. Ելեկեցիթ։
*** Var. + ... հազար հազարաց և բյուր բյուրոց, թվով մեծագույն, իրրև մորեխներ և ավազը ծովի, Շամքորից (Շանքորից) մինչ լյառն Շոթի և Վարդանաշատի (Վարդանաշոթի), մինչ դուռն Գանձա[ի]։...
**** Բնագրում՝ ճարմանք։

(Նախճեան) գաղթածը՝ թունավորեց... ամիր Միհրանին (ամիր-Միհրանին)²⁴...

... Հովհան (Իվանե) Մխարզըձեւը, վորը քաջամարտիկ էր պատերազմում՝ փոքր արշավախմբով անցավ Գեղարքունիք (Գեղարքուն) ... [Այդ ժամանակ թշնամու զորքը] գալիս էր Գանձա[կ]ից՝ դիմելով դեպի Սուբմարի (Սուբմանի) յերկիրն և [Սուբ]Վիրապի վանքը²⁵... [ուր գտնվում էր] Դվինի և Հայքի (Սոմխիթի) տեր՝ Յելակուզ^{*} աթաբակի անած առյուծ դյուցազնը՝ Սուբմարեցու (Սուբմանեցու) յեղբայրը...

... [Ապա] Թամարն իջավ մինչև Դվին... և վերադարձին կանդ առավ Ագարա[կ]ում՝ լի փառք և յերջանկությամբ²⁶... [Իսկ] Հովհան (Իվանե) գործակալը (մսախուրթուխուցեսը)²⁶ մեծ զորքով [արշավելով] և անթիվ ավար ուղարկելով՝ Սաչկնեցի (Սաչկնեցի) մեծամեծներին բերեց թագավորի մոտ...

... [Ապա վրաց զորքը՝] ամեն ինչ ավերելով՝ հասավ Բասեն (Բասիան)²⁷...

* * *

... Ապա թագավորի մոտ յեկան ծառայելու յերկու յեղբայրներ՝ Մարգիս ամիրսպասալարի վորդիք, վորոնք այն ժամանակ հույժ մեծարյալ էյին թագավորի կողմից՝ Չաքարի ամիրսպասալարն և Հովհան (Իվանե^{**}) գործակալը (մսախուրթուխուցեսը)²⁸ և վրաստանի բոլոր մեծամեծները թագավորի մոտ էյին. և Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն՝ հրեշտականմանն^{***} և աստվածային հոգիով լի, և այլ յեպիսկոպոսներն էլ նվազ չափով ժողովել էյին թագավորի մոտ: Մի որ պատարագում էր Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն, և յերբ [սուբը] խորհուրդը վերջացավ... բոլոր արժանավորները հաղորդեցին նշխարով. նշխար վերցնել ցանկացավ նաև Չաքարի ամիրսպասալարը. սակայն քահանաներն այն չտվին նրան, քանի վոր նա կրոնով հայ էր՝ նզովյալներէց, և ամոթխած ուղեց վերցնել նշխար և հաղորդվել (ուտել): Այս էր պատճառը, վոր [կաթողիկոսն] իբրև բոց զրդովեց և սկսեց սաստիկ մերկացնել նրան, ասելով՝ «ուղղափառներէց վոչոք թույլ չի տա քահա-

* Բնագրում՝ «միմալանի բուեղ՝անասս դա վանիսս Սուբմանն միսիսի գուիրաբիսս»:

** Բնագրում՝ «Երիթ Գուզ» (sic):

*** Var.՝ Իոանե:

**** Բնագրում՝ հավատարն հրեշտակաց:

նայազործության [ժամանակ] տալ նշխար ձեզ, յոթն անգամ նըզովյալ հայերին. իսկ շունը վոր գանի, լայեղ էլ չի անի ձեզանից փակցնի»: Այս պատճառով Չաքարի ամոթխած դնաց իր վրանը: Յեվ յերբ Չաքարի ամիրսպասալարին հրավիրեցին դանլիճ ընթրիքի, նա համառոտ ճառով դիմեց անհավատներին, քանի վոր խոսքով կշտամբում էր մեր (վրաց) դավանությունը: Ապա հոգիով սրբով լի կաթողիկոսը պատասխանում էր և բացատրում: Իսկ Չաքարիան՝ չկարողանալով ընդդիմադրել՝ ասում էր. «Յես՝ արշավանքներում մննվածս՝ ի վիճակի (բարեկիրթ) չեմ քեզ պատասխանելու, և կդիմեմ մեր դավանության (հավատքի) վարդապետներին, վորոնք իմ փոխարեն կամաչացնեն՝ քեզ»: Իսկ Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսը պատասխանեց. «Թող լինի Քրիստոսի և միշտույս աստվածածին Մարիամի կամքը, վորը կամաչացնի նրանց ժխտողներին»:

Լսելով այս՝ Չաքարիան մարդիկ ուղարկեց իրենց (հայոց) կաթողիկոսի, նաև յեպիսկոպոսների, վարդապետների ու գիտունների մոտ: Իսկ Հովհանը (Իոանեն) ընդդիմադրում էր սրան՝ ասելով. «Հրաժարվիր այդ անելուց, քանի վոր պետք է իմանաք, վոր ճշմարիտ դավանությունն (հավատն) այս է»: Բայց Չաքարիան նրան չլսեց: Ապա յեկավ կաթողիկոսն Վանի, և բոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները, և սկսվեց քննությունը: Յեվ նստեց թագուհին՝ հուսով առ սուրբն թագուհին, և Դավիթ թագավորն և բոլոր մեծամեծները վրաստանի (Սաքարթվելոյի) մի կողմը [նստացրին] Մխարզըձեւեր Չաքարի և Հովհանին (Իվանեյին), [և] մյուս կողմը հրավիրեցին [Հովհան] կաթողիկոսին, [վորը] մտավ ասելով հետևյալ սաղմուտը. «դատ արն ինձ, աստված, ևն»: Յեվ յերբ նա մտավ, թագավորները վոտքի յելան և պատվով նստացրին, նաև հայոց (սոմեխների) վարդապետներին, վորոնց նույնպես հարգանք ընծայեցին՝ ըստ կարգի:

Յերբ հարցուփորձը վերջացավ՝ բոլորը լռեցին. ապա հայոց (սոմեխների) դավանության (հավատի) մասին սկսեցին խոսել, ճառել և յերկարաբանել. և բարեհիշատակ [Հովհան] կաթողիկոսը, աստվածային ներշնչմամբ ի վերուստ, խելացի բացատրում էր և իմաստնորեն պատասխանում՝ հերքելով նրանց (հայերի) ասածները: Իսկ նրանք (հայերը) վեճի մեջ էլի իրենցն էյին պնդում (հաստատում): Յեվ շարունակվեց բանավեճը մինչ հսկումն:

1271

2017

1271

Յերկյուղ կրելով, վոր պատմությունս [կարող է] յերկար լինել*, բավականանում եմ ասելով [այսքանը]։ Ինչպես գիտեք, հայերը մեծ վախասուն բարձրացրին... և [Հովհան կաթողիկոսը] դիմեց նրանց՝ ասելով. «Թորգոմյան (Թարգամոսյան) տան [զավակներ], վոր համախմբվել էք ճշմարիտ հավատի դեմ, գիտցեք, վոր մարդկությանը տիրել է սատանան...» ևն...

... Իսկ հայերը դիմեցին նրան՝ ասելով. «Այսպես ե...»: Հովհան կաթողիկոսն ասաց. «Այժմ գիտցեք, յեթե ձեր հավատը մերից լավն է, հացը ձեզանով տիրոջ մարմնի կվերածվի. իսկ յեթե մեր հավատն է ձերից լավ, մեր մատուցածը (քահանայազործածը) տիրոջ մարմնի կվերածվի»: Իսկ հայերն ասացին. «Այսպես լինի», Կաթողիկոսը լսողության համար սոսկալի բան ասաց. «Գործով հրապարակենք և վոչ խոսքով»: Նրանք ասացին. «Ինչ վոր կանես, կանենք»: Կաթողիկոսն ասաց. «Յես ձեզ մի շուն կտամ և յերեք որ ժամանակ, վորպեսզի թափորով և աղոթելով լուսացնեք, և [այդ] յերեք որը նրան (շանը) անոթի պահեք. և մի շուն ել դուք ինձ տվեք, և յերեք որ անոթի պահեմ, և թափորով ու աղոթելով լուսացնեմ, ապա կերևա ճշմարիտ դավանությունը (հավատը): Յերբորդ որն յես կկատարեմ անարյուն դոճ[արերություն]ը և ձեռովս կվերցնեմ նշխարն և, թեև անվայել է, կնետեմ շան առաջ, վորը դուք ունիք: Նույնպես և դուք բերեք ձեր նշխարը և նետեք շան առաջ, վորն յես ունիմ. և վոր նշխարն ել ուտվի, այն դավանությունն է վատ. յեթե ձերն ուտվի, դուք ամաչեցեք, և յեթե մերն ուտվի, մենք ամաչենք»:... Թեև հայերը չկամեցան, սակայն յերկուսն ել տվին իրենց շները և գնացին դեպի իրեց վրանները:...

Ուրբաթ որն էր. սկսեցին թափորը: Մի կողմը գտնվում էին թագավորն ու կաթողիկոսն և ամբողջ քահանայական դասն, և քիչ էին այնտեղ յեպիսկոպոսները, քանի վոր թագավորը ժողովի չեր կանչել: Յեվ մյուս կողմը գտնվում էին հայերն և Մխարզը՝ ձեռները՝ Չաքարիան ու Հովհանը (Իոաննես): Յեվ գիշերը յերկուքյան կողմերն ել լուսացրին: Յեվ շաբաթ որը կրկին սկսեցին թափորը, և հսկումով ել լուսացրին միաշաբաթը. ապա արևն յելավ, և բոլորը դիմեցին յեկեղեցի՝ արտասովալից աղոթելով ասածուն: Պատրաստեցին սուրբ սեղանը: Յերկու կողմումն ել տեղի ունեի լացը: Անարյուն դոճարերությունը վերջացավ թե վոչ:...

* Var. վոր [բանավեճը] կարող է մինչ գիշեր շարունակվել

կաթողիկոսը գնաց դեպի ժողովականները՝ ճանապարհին յերգելով. «սուրբ, սուրբ, սուրբ, տեր զորությանց ևն», ապա դիմեց բոլորին՝ յեպիսկոպոսներին ու Մխարզը՝ ձեռներին, և նրանց (հայերի) դավանակիցներին ասավ. «Լսեք այժմ, Թորգոմյան (Թարգամոսյան) տան [զավակներ]... յեթե ձեր հավատը ճշմարիտ է, այս սուրբ հացը Բրիստոսի մարմին կդառնա, իսկ յեթե մեր հավատն է հաճո աստծուն, մեր որհնածը տիրոջ մարմին կդառնա: Յեվ թեև անվայել է, բերեք այն շունը, վորը յես ձեզ տվի, և այս սուրբ հացը նրա առաջը կդնեմ: Յեթե շունը մոտենա նրան և վերցնի, վոչինչ է մեր (վրաց) հավատը: Ապա ձեր տված շունը բերեք, և ձեր որհնած հացը դնենք նրա առաջ, և տեսեք թե ինչ կլինի, և նրանով կբացահայտվի, թե ում հավատն է հաճո Բրիստոսին»: Իսկ հայերը՝ թեև չկամեցան, բայց արդարացի պատասխան չուներին, [և] հարկադրված ասացին կաթողիկոսին. «Քո նշած այս գործը քեզ է վայել կատարելու»:... Յեվ կանգնած եր կաթողիկոսն իբրև կոթող (աշտարակ) աննկուն (անդրգվելի)՝ յերեսը պճնադարդ: Ապա պատվիրեց բերել յերեք որ անոթի ֆնացած շունը... իսկ հայերը տկարացած շվարել էյին, և դարմանում էյին:

Ապա կաթողիկոսը ինչդեց թագավորից, վոր հրամայի ժողովրդին լուել. և լուությունը հաստատվեց թե վոչ, լուսավայլ բերանով դիմեց Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին* և Մխարզը՝ ձեռներին... Յերը քահանաները շարվեցին, բերին այն շունը, վորը կաթողիկոսի մոտն էր, և նետեցին նրան (հայոց) նշխարը (դոճը): Իսկույն յետ վերցրեց: Ապա վրացիք սկսեցին փառարանել աստծուն... իսկ հայերն՝ ինչպես գորդերը (դողդուները) լճից դուրկ՝ կանգնած էյին լուռ ու մունջ:... իսկ թե վրացիներին ինչպիսի ուրախություն, հույս և աստվածային փառք վիճակվեց, անկարելի յե պատմել:

Յեվ ներս մտան թե վոչ, թագավորն և կաթողիկոսը մեծ ընթրիք պատրաստեցին: Իսկ ամոթխած հայերը գնացին Մխարզը՝ ձեռների վրանը: Հովհան (Իոաննես) գործակալը (մասխուրթուխուցեան) ասում եր իր յեղբայր Չաքարիա ամիրսպասալարին. «Չուզեցի ընդդիմախոսել վրացիներին, քանի վոր ճշմարիտ հավատի տեր եմ: Այժմ ինչը պետք է ինձ լինի խոչընդոտ (կանգնեցնի), վոր յես չընդունեմ ճշմարիտ հավատն և չմկրտվեմ վրաց

* Բնագրում՝ «մարդասնթա» || «մրիսանիթա» (sic). պետք է լինի՝ «մոճգվարթա»:

կաթողիկոսից»։ Իսկ նա (Զաքարիան) պատասխանում էր. «Հասկացա, յեղբայր, վոր ճշմարիտ հավատը վրացիներինն է. սակայն [վերջին] դատաստանի որը թող նրանց հարցնեն, ով առաջինները ցանկացան հերձվածող լինել. յես չեմ միանա վրացիներին»։ Լսելով այս՝ Հովհանն (Իվանեն) պատասխանեց նրան. «Զարմանում եմ քո իմաստությունից, վոր հասկացար և լավագույնը չես ընտրում. իսկ յես չեմ հպատակվում քո դիտավորությանը, այլ մկրտվում եմ՝ [ընդունելով] վրաց հավատը»։ Յեվ իսկույն և յեթ յեկավ ու մկրտվեց մեր (վրաց) հավատով Հովհանն (Իոանն) կաթողիկոսից և հայերից շատ շատերն ել յեկան մկրտվելու, և յեղավ ուրախություն ու խնդություն։ Իսկ Զաքարիան նույն անհավատության մեջ մնաց²⁹։...

* *

... Մինչ այժմ Կարսը (Կարին) թուրքերի ձեռին էր. [Թամարը] զորք ուղարկեց պաշարելու այն. թուրքերը՝ լսելով այս՝ թողին Կարսը (Կարին) և փախան։ Իսկ թագավորը գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարիի) հսկող թողեց Հովհանն (Իվանն) Ախալցխեցուն և նշանակեց նրան կուսակալ՝ տալով աթարակություն և ամիրաց-ամիրայություն... և իսկ թուրքերից շրջակա յերկրները... և [նույն] Հովհաննին (Իվաննային) շնորհեց Կարսի ու նրա մերձակա յերկրները³⁰...

... Հունաստանի (Բերձենաստանի) ծայրագույն սուլթանը՝ Չարասլանի վորդի Ռուքնագղին (Նուքրագղին*) կոչեցյալը, վորը գերիշխում էր բոլոր այլ սուլթաններին և տիրում էր մեծն Հունաստանին (Բերձենաստանին) Ասիայում և Կապագոլիկիայում մինչ Պոնտոսի ծովը, դիմեց իր բազում զինվորականներին և ժողովեց ութսուն բյուր, վոր է չորսհարյուր հազար** (sic) ***³¹...

... Յեվ Վարձիի աստվածածնի առաջ արտասովալից աղոթեցին Դավիթ-Սոսլանն ու նրա զորքը... և արշավախումբ ուղարկեց

* Var. նուբարդին։

** Var. ութ հազար (sic)։

*** Var. ավելացնում է. «... վորոնց ուղարկեց Միջագետք, Կարունբու, Գաղատիա, Գանդրա, Անկյուրիա, Իսավրիա, Կապագոլիկիա, Մեծ Հայքը, Բիթլիսիա և Պաֆլագոնիայի կողմերը... ապա միացրեց Յերզնկայից (Եզնիկայից-վոց), Սարբերդից (Սարկերդից) և Կարնո-քաղաքացիոց... և Սալուկի վորդու փոխարեն իր յեղբորը նշանակեց Կարնո-քաղաքում»...

Վարձիից*... Յեվ առաջագահ [գնդուն] եյին Զաքարիա Մխար-գրձել ամիրսպասալարը և Ախալցխեցի յերկու յեղբայրներ Շարվա և Հովհանն (Իվանեն), վորոնցից Շարվան մանդատութուխուցեա էր, [և] ճիարերը, և այլ թորեցիք. և դիմեցին Բասենի (Բասիանի) կողմերը... Իսկ Դավիթ թագավորը [չորքով]... դիմեց, Բոլոստիկե**³² կոչված տեղը Բասենում (Բասիանում), և յեկան սուլթանի բնակատեղը։...

Այսպես որեցոր բարգավաճման և մեծարման մեջ էր բոլոր գահակալներից (գայիսոն ունեցողներից) պայծառագույն թամարը՝ առավելապես աստվածաշտությամբ, յեկեղեցիներ և վանքեր հիմնելով ու կառուցելով, վորբերին և վորբեկայրիներին սվոփելով ու արդարադատությունը տարածելով։ Մրա որոք ուրախության և խնդության մեջն էր նրա թագավորությունը (թագավորությունները)։ Յերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում եյին [հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում Գեգութ և Աջամեթում. ապա անցնում եյին [հայնկույս Լիխի]՝ Քարթլի, Հայք (Սոմխիթ), և կանգ առնում Դվինում***³³, ուր նրանց մոտ գալիս եյին հարկեր (խարաջա) [տալու] Գանձ[ալ]եցիք և վերին քաղաքացիները։ Գարնանը բարձրանում եյին Հայք (Սոմխիթ), ստանալով հարկեր (խարաջա) Նախիջևանեցուց (Նախձեվանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կոլա)՝ Արտահանի (Արտանի) գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջա), նաև Կարնո-քաղաքից, Յերզնկայից (Եզնիկայից) և այլ շրջակա քաղաքներից****...

... Յեվ ամենուրեք խաղաղություն էր, և թագավորը գտնվում

* Var. + վորին ինքը թամարն էր առաջնորդում բորիկ վոսներով ... և առաջնորդեց Բասենի (Բասիանի) կողմերը, և մոտեցան Կարսին (Կարիին) [ու] կանգ առան։

** Var. Բոլոստիկե || Բոլոսիկե։

*** Var. Դուրում։

**** Var. + Նրա (Թամարի) գահակալության քսանկերեքերորդ թե քսանչորսերորդ տարին³⁴ հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման] մասին, քանի վոր վաղուց արդեն Սարգսի Թմոզվեցին, Շարվա Ախալցխեցին և մեխները պայքարում եյին, բայց ի վիճակի չեյին գրավելու այն... Ապա Դավիթ [Սոսլանը]... հրամայեց Զաքարիա և Հովհաննին (Իվաննային) գնան և աստիկ պատերազմեն... Յեվ յերկարատև յեղավ այս գործը, իսկ ինքը թամարը կանգ առավ Զավախումբում (Զավախեթում), ուր և սպասում էր նրանցից լուր ստանալուն... [Յերք Կարսը պաշարեցին և անջուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին]՝ մնացածները խնդրեցին Դավիթից, վոր թամարն ինքը հասնի նրանց մոտ, վոր-

եր Գեգութում, քանի վոր սուրբ պան եր, և յերկու Մխար-
գրձեհներն ել թագավորի մոտն եյին: Տեղեկութուն ունենալով
սրա մասին՝ Արտավիլի (Արզավելի) սուլթանը թշնամություն
սկսեց քրիստոնյաների հետ: Կանչելով իր զորքը՝ շարժվեց դեպի
Անի, և ավերեց այն, քանի վոր լսել եր Մխարգրձեհների բացա-
կայությունը տանից. և բարձրանալով Արաքսի (Ռախսի) յեզեր-
քով՝ անդգալիորեն յեկավ Անի. ճանապարհին վոչոքի չփնասեց և
ավագ շարժ յերեկոյան յեկավ Անի-քաղաք. և հենց վոր սկսեց
լուսանալ (լուսադեմը մոտեցավ)՝ զարկեցին գերանին, և քաղաքի
դռները բացվեցին... [Սուլթանի զորքերը] մտան քաղաք և սկսեցին
կոտորել և գերել [բնակիչներին]. ժողովրդի մեծ մասն յեկեղեցի-
ների մեջն եր՝ համաձայն քրիստոնեյական կրոնի. վոմանք փա-
խան դարպասներն ու այնտեղ ամբացան և վոմանք փախան այ-
րերը, վորոնց «քարտուն» եյին կոչում: Անմատչելի մնացին
[միմիայն] նրանք, վորոնք բերդի կամ քարտունների³⁵ մեջն եյին,
վորոնց մեջ [թշնամին] չմտավ, քանի վոր յերեք կողմից քարափ
եր, ժայռոտ և քարայրներով լի: [Մակայն] գրավելով ամբողջ
քաղաքը՝ մի բյուր և յերկու հազար մարդ յեկեղեցիների մեջ կո-
տորեցին ինչպես վոչխարներին, բացի նրանցից, վորոնք հրապա-
րակներում և փողոցներումն եյին: [Յեզ] այսպես վայրագաբար
ավերեցին Անին, և բեռնակիր ու անհամար ավարով լի տուն վե-
րադարձան³⁶:

Յեզ Անիի ավերման մասին համբավարներն լուր հասցրին
Գեգութ նոր-կյուրակեյի (ախար-կերակի) որը: Ամիրսպասալար
Չաքարեան և գործակալ Հովհանը (Իվանեն)՝ լսելով այս՝ շատ
տրտմեցին... Ապա Մխարգրձեհները դիմեցին թագավորին. «...Իու,
արքան, ծանուցիր քո զորքին, վոր պատրաստ լինի գնալու Ար-
տավիլի (Արզավելի) սուլթանի դեմ. նախ գնանք Անի...»: Հավա-
նելով նրանց (Մխարգրձեհների) ասածը՝ թագավորը հրամայեց

պեղի անձնատուր լինեն նրան... Իսկ յերը [Թամարը] հասավ [բերդի] բանա-
լիները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գեորգիին), ապա Թամարին ինչդե-
լով խղաղություն [հաստատի], և յերդվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը
(Կարի), ինչպես Անին (Անիսը) և Դվինը, այլ իր թագավորությանը կցի:
[Թամարն] այս առթիվ հաստատ խոսք տվեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին
(Գեորգիին)՝ վոր մտնի և ստանա քաղաքն ու բերդը: Յեզ յեզով այսպես. այս
մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, վոր գրա-
վեց՝ Չորակերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Գագեց մինչ Գանձա[կ] և Չավախ-
բեց (Չավախեթեց) մինչ Սպեր...

իր զորքին, վոր պատրաստ լինի. և յեկան Մխարգրձեհներն Անի,
և սկսեցին կազմակերպվել. ապա մոտեցավ նրանց (հայոց) պիղծ
կրոնի պասը. մարդ ուղարկեցին թագավորի մոտ՝ զորք խնդրելով
Արտավիլի (Արզավելի) սուլթանի դեմ: Ապա թագավորը հրա-
մայեց մեսխերին, թորեցիներին, թմոզվեցիներին, հեր-կախերին
[և] սոմխիթցիներին [յեհնել],... վորոնք ժողովեցան Անիում և զնա-
ցին Արտավիլի (Արզավելի). անցան Գեղարքունիքը (Գելաքունը)
և՛ անցնելով Սիսականը՝* դիմեցին դեպի Արտավիլի (Արզավելի)...
[վորն և] պաշարեցին... Իսկ Արտավիլի (Արզավելի) սուլթանին և
նրա կանանց ու զավակներին գերի վերցրին ու տան և յերկու հա-
զար ընտրյալ մարդիկ սպանեցին մզկիթի մեջ [ճիշտ] այնպես, ինչ-
պես նրանք նույնն արին Անիի յեկեղեցիներում**... և հալթող վե-
րադարձան Անի ու հույժ մխիթարվեցին... Այս ժամանակ թագա-
վորը գտնվում եր Կողայում (Կոլայում) [և] նրա ամբողջ թագա-
վորությունը լցվեց անթիվ հարստությամբ, վոսկով, արծաթով
ու այլ ամենայն հարստությամբ, վոր բերեցին Չաքարիա և
Հովհանը (Իվանեն), [և] վորի պատճառով մեծապես շնորհապարտ
թագավորը նրանց շնորհեց շատ բերդեր և քաղաքներ ու յերկըր-
ներ: Յեզ այսպես՝ աստծուն փառաբանող, ուրախությամբ լի ապ-
րում եյին նրանք (Մխարգրձեհները), վորոնք շրջակայում գտնը-
վողներից ստանում եյին հարկ[եր] (խարաջա) և անհամար ընծա-
ներ...

Ապա թագավորի մոտ յեկան Մխարգրձեզ Չաքարիա ամիր-
սպասալարն և Հովհան (Իվանեն) գործակալը (մասխուրթուրու-
ցեան), և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին, և զեկուցին. «... Այժմ
հրամայեցեք Վրաստանի զորքին, վորպեսզի պատրաստ լինի ար-
շավելու Խորասան (Խվարասան)...»: Լսելով Մխարգրձեհների այս
խոսքերը՝ թագավորը դիմեց իր թագավորության հայկույս և
հայնկույս [գտնվող] բոլոր յերեկեղեցիներին, և հաղորդեց նրանց
(Մխարգրձեհներին) ասածի մասին: Յեզ բոլորը՝ լսելով Մխարգր-
ձեհների կոչն արշավանքի յեխելու մասին՝ հավանեցին այս, և վո-
րոշեցին արշավել... Աղոթելով Վարձիի աստվածածնի առաջ՝ [թա-
գավորն] որհնեց զբողան ու արշավազորքը, և ուղարկեց Պարս-
կաստան: Տվեց զբողակը Չաքարիա ամիրսպասալարին, և նրանք
(զորքերը) զնացին Պարսկաստան: Իջնելով Նախիջևանի (Նախձե-
վանի) կողմերը՝ [վրաց զորքն] անցավ Ջուղա և Արաքսի (Ռախսի)

* Բնագրում Սիսպան: Var. Իսպիան:

** Var. յեկեղեցում:

յեղերքը, ապա մտավ Դարադուզի նեղ ձորը, վորտեղից վեր յեկավ
դեպի Մարանդա... [Ապա՝ հաղթելով Արտավիլի սուլթանին՝ վրաց
զորքն՝ անցավ Արաքսը (Ռախսը) և Նախիջևանի (Նախճեվանի)
կողմերը, և յեկավ Տիգրիս՝ թագավորի մոտ³⁷։...

Ապա առաջ յեկավ մեծ տրամուխուն, քանի վոր վախճան-
վեց Չաքարիա ամիրսպասալարը՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վոր-
դին՝ վորը հույժ մեծարեցավ և լի յեր ամենայն բարիքներով,
հաղթող, քաջ և հույժ մաքառող... Սրան (Չաքարիային) վորբա-
ցին թագավորն [և] Վրաստանի ամեն մի մարդ, քանի վոր այս
ժամանակներին իշխանների միջև նրանից ավելի քաջարի վոչոք
չեր յերևացել, ինչպես նաև տոնմական ծագումով։—Նա Արտաքսես
Յերկայնաբազուկի տոհմիցն էր, և դավանությամբ հայ էր, [և]
ոժտված էր աստվածային և մարդկային բոլոր բարիքներով։ [Յեվ]
այս քաջարի հայրը մի վորդի թողեց, վորը Շ[ահ]ին[շ]ա[հ]՝* էր
կոչվում³⁸։ Ապա [թագավորը] կանչեց Չաքարիայի յեղբայր Հով-
հան (Իվանե) գործակալին (մախուրթուխուցեսին), և կամե-
ցավ շնորհել նրան նրա յեղբոր պատիվն, ու տվեց նրան ամիր-
սպասալարութուն։ Իսկ Հովհանը (Իվանեն)՝ դարմանալով այս
առթիվ՝ ասաց թագավորին. «Այն պատիվը, վոր դու ինձ շնորհե-
ցիր, շատ և շատ մեծ է. բայց յես արժանի չեմ իմ յեղբոր անու-
նով կոչվել ու չեմ ուզում ամաչել՝ զբավելով նրա տեղը. ուստի
և շնորհիք ինձ աթաբակութուն, քանի վոր Վրաստանում դուք՝
թագավորներդ՝ տակավին սահմանած չունիք աթաբակութուն։
Սրանով դու կզորացնես քո շնորհն առ ինձ, քանի վոր կարժա-
նացնես բարձրագույն նոր պատվի, և աթաբակութուն կշնորհես
ինձ, ինչպես ընդունված է սուլթանների մոտ, քանի վոր սուլ-
թանների որենքով աթաբակը թագավորների և սուլթանների
հայր և դաստիարակ է [համարվում, և այդ պատճառով էլ] կոչ-
վում է «աթաբակ»։ Սրանով կզորացնես քո շնորհը նախ և առաջ
առ ինձ»։ Լսելով այս՝ թագավորը շնորհեց նրան աթաբակութուն,
վոր մինչ այն Վրաստանի արքունիքում (թագավորների առաջ)
վոչոքի չեր տրվել, և գործակալութուն (մախուրթուխուցե-
սորա) շնորհեց [թագավորը] Չաքարիա Դագեցու վորդի Վահրամին
(Վարամին), վորը պատվական մարդ էր և արշավանքներում հաղ-
թող։ Յեվ այսպես նրանք միշտ Թամար թագուհու (թագավորի)
մոտ ելին։

* Բնագրում Շինա (sic). Var. Շարվա։

Իսկ Թամար թագուհին (թագավորը) ձմեռը Դվինումն* էր
լինում և ամառը Կողայում (Կոլայում) ու Յելի լճի [մոտ], յեր-
բեմն անցնում էր Ափխազք (Ափխազեթ), Գեգութ և Յխում**։...

ՇԱՆՈՔՈՒՅՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Աշոտնի»-ն նույն Աշոտնիք կամ Աշարունիքն է (Յերասխաձորը). «Ե
զաւան Աշոտնիս... Ի գիւղն, որ ասի Կողեգուան»՝ այսպես է այն հիշատակում
Մ. Ռուսայեցին (ժամանակագրութիւն, Բ. տղ., Վաղ. 1898, էջ 268—269)։ Հմմ.
M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 2, p. 384, n. 4.

2 Հմմ. Վարդանի (Վեն. 1862, էջ 123—124) տեղեկութունը. «Շահի-Ար-
մէնն... տիրեալ երկոտասան քաղաքաց, կոչեցաւ թագաւոր Հայոց, որ է Շահի
Արմէն՝ ըստ իւրեանց լեզուին»։

3 Անտարակույս, «Հաղար ու մի գիշերի» աղբեցությամբ է ասված։

4 Հմմ. Ս. Որբեյանի (Տիգրիս 1911, էջ 382) վկայութունը. «Գէորգի էառ
զԱնի քաղաքի 610 (=1161) թուականին և դամենայն տունն Շիրակայ»։

5 Անիի առուը Գեորգի կողմից, համաձայն վերոհիշյալ հայ պատմիչնե-
րի, տեղի պիտի ունենար 1161 թվին։ Այս առթիվ Մ. Ռուսայեցին (op. cit., 426)
գրում է. «Ե թուականութեան Հայոց Ոժ (=1161) թագաւորն Վրաց Գորգի
որդի Դմեաթի՝ որդւոյ Դաւթի, եկն ի վերայ թագաւորանակ մեծի քա-
ղաքին Անւոյ յաւուրս ամարայնոյ, յաւուր երկուշաբթի և... ի վաղին
առեալ զքաղաքն բռնութեամբ... Եւ եղեալ պահապանս քաղաքին արս ընտիրս
երկու հազար, և ինքն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ և գնաց ի թագաւո-
րութիւնն իւր. իսկ Տէր Խլաթայ, որ Շահի-Արմէնն կոչեն, ժողով արարեալ
արս ութսուն հազար, եկն պաշարեաց զքաղաքն Անի. զայն լուեալ թա-
գաւորն Վրաց՝ եկն ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա, և արար զնոսա փա-
խըստական ...և առին [վերք] ծառայս երկու հազար և հինգ հարիւր, գլխաւորս՝
որք էին հարիւր յիսուն ի նոցանէ. ամիրայք մեծամեծք. և ձիս և ջորիս և
ուղտս անհամար, և վրան և ջօշան, և այլ սլեհ որ ոչ գոյ թիւ, և ոչխար բա-
ղում. և լցաւ քաղաքն Անի ամենայն հարստութեամբ, զոր յառման վրացոյն
էին կորուսեալ՝ կրկնապատիկ շահեցան, մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ
ձախէին։ Եւ զկնի բազում աւուրց զնացին մարդիկ քաղաքին Անւոյ ի տեղի
պատերազմին և գտանէին զբանս բազումս ի մէջ խոտին և բերէին։ Եւ թա-

* Var. Դերում։

** Թվելով ապա մի առ մի միանեծան Թամարի «ազգագուտ» և «ժողովըր-
դասեր» գործերը, վարիանտը (Վախտանգյան խմբագրությամբ) նշում է. «Սրան
վկա յեն Շարվանշաների (Շարվանշեթի) և Դերբենտցվոց (Դարուբանդեցվոց),
Սունձախների (Ղունձերի), Ոսերի, Կասագների (Քաշագների), Կարնո-քաղա-
քացվոց և Տրապիզոնեցվոց յերկիրները (տները), վորոնք սրա (Թամարի) շնոր-
հիվ ազատ կյանք ելին վայելում և միանգամայն ապահով ելին թշնամինե-
րից...»։

գաւորն զայս բարութիւնս արար քաղաքին Անուոյ, զի յորժամ էառ զնա՝ երես քառասուն հազար դահեկան և զնեաց ի հեծելէն զգերեալ ծառայսն Անուոյ՝ քրիստոնեայ և զայլազգի: Այս եղև ի պահս սուրբ Գրիգորի, որ ի միջինքն ամառան աղուհացիցն՝ յորժամ առաւ Անի, և ամսեանն օգոստոսի կոտորեցին զամիր Միրայն, որ էր Շահն-Արմէնս:

Ինչ վերաբերում է Դվինին, նրա առումը նույն Մ. Ուռնայեցիին (եջ 429) այսպես է նկարագրում. «Յայսմ ամի (ՈԺԱ = 1162) առաւ մեծանունն քաղաքն Դուին ի թագաւորէն Վրաց Գորգէ. բռնութեամբ ի ներքս մտեալ զկնի փախտական զօրաց այլազգեացն, որք ելեալ էին ի քաղաքէն ընդդէմ նորա պատերազմել, և նա ի փախուստ դարձուցեալ կոտորեաց զնոսա. և զմնացեալքն զէմս ի քաղաքն արարեալ, միաբան մտեալ ընդ դուռն քաղաքին կոտորեցին զամենեանն յանխան, գերեցին և այրեցին զբնակութիւնս նոցա, և ինքեանք դարձան մեծաւ աւարաւ և զերութեամբ յաշխարհն իւրեանց»:

Նույն Դվինի առման մասին Վարդանը (127) գրում է. «Իսկ թագաւորն Վրաց [Գէորգի] կուտէ առ ինքն զկովկասային զօրսն, և զայ առնու զԴուին՝ խտտադոյն խայտառակեալ զնոսա ի սուր և ի հուր, բաց ի քրիստոնէիցն որ անդ»:

6 Հմմ. Վարդանի (եջ 127) հետևյալ խոսքերը. «Ելտկուզն զայ յայրեցեալն և ի քանդեալն Դուին, և խոցոտեալ սրտիւ և մրմռեալ իբր զգազան կատաղի՝ զայ ի Մրեն և այրէ անդ զամրոցն... և դառնայ ի դաշտն Գազայ... Եւ զկնի ի թագաւորէն Վրաց անաբեկեալ փախչի, թողով զկարասին և զգերիսն անդէն» և նա: Ս. Որբեյլանն էլ (եջ 382) գրում է. «Թագաւորն Գէորգի... մի անգամ փախոյց զմեծ աթաբէկն Ելտկուզ ի դաշտն Գազայ, որ եկեալ էր 100.000-աւ ի վերայ Գէորգիի. և կամէր կոտորել զամենայն վերս, և ըմբռնել զթագաւորն. զոր մեծաւ հնարիւք և արիական քաջութեամբ այնքան ի նեղ էարկ իվանէ, զի ի գիշերի թողին զվրանս և զզէնս և զանհուն կարասիս իւրեանց և զբեռնակիրս. և փախեան մաղապուրս»:

7 Այս տեղեկութիւնները, զուգադիպելով Իբն-Ալ-Աքիրի տվյալներին, վերաբերում են 1162 թվին (Հմմ. Իվ. Զավախիցիի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 1914, էջ 562—563):

8 Այս առթիվ Վարդանը (եջ 127) նկատում է. «Մական [Գէորգի թագաւորն] զրգոէ զծովից սուրտանն, զորդին Մանուղի զԱսլան և ածէ յԱնի, և զամս չորս պահէ ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչ թագաւորն Վրաց Գէորգի ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն զսուրտանն և տայ ի նա զԱնի. զի չէր ձեռնհաս պահել ի բազմութենէ անօրինացն»: Քանի վոր Մանուղի վորդի Ասլանն ամբողջ 4 տարվա ընթացքում Անիին հանգիստ չէր տալիս, ուրեմն պետք է յենթադրել, վոր Գեորգ թագաւորը շնորհած պիտի լինի Անին նույն Ասլանին 1161 + 4 = 1165 թվին (Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 395, n. 1. Իվ. Զավախիցիի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 564):

9 Իբն-Ալ-Աքիրի համաձայն, այս դեպքերը տեղի պիտի ունենային 1165—1166 թ. թ. (Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 396, n. 1. Իվ. Զավախիցիի, op. cit., 565):

10 Վրաց. «Ղաղվ»-ն անհասկանալի յե. ուստի և Մ. Բրոսսեյն այն ուղղում է «Գեղամ»-ի. Le lac de Gégham, ou Goghtcha (M. Brosset, op. cit., p. 397, n. 6):

11 Գեորգ թագաւորի՝ Որբեյլանների դեմ մղած պայքարի մասին հայ պատմիչներից մանրամասն խոսում են Վարդանն (եջ 130) ու Ս. Որբեյլանը (եջ 383—389): Ըստ Վարդանի, «յայնմ ժամանակի յայտնեաց Իւանէ զչարութիւնն իւր, զեղբորորդի թագաւորին իւրեանց զԳեմնէն և զյորովս յազատացն յինքն յանկուցեալ՝ խորհեցաւ սպանանել զթագաւորն, մինչ կայր ի Սախատէ (սպ. Սախատա. sic. l. Մ.-Բ.) յանհոգս. զոր իմացեալ յառնէ միռջէ՝ փախեաւ ի Տփղիս, զի սակաւամարդ էր. և անդ հաւաքեցան առ նա բազումք՝ թողով զչար խորհուրդն: Եւ յորժամ զօրացաւ կողմն թագաւորին, և կամէր զնալ ի վերայ ապստամբացն՝ որք ի Սախատէ, փախեան յամուրս իւրեանց, և ապա մտին ի Լօռէ, բացի Լիպարտէն՝ որ չոգաւ ի Պարսից կողմն երկու որդուովք. և էառ թագաւորն զամենայն զանձ Օրբէլեանց, և ամենեքեան անկան յոտս թագաւորին, եղբորորդին և ընդ նմա այլքն, մինչև ինքն իսկ Իւանէ. զորոյ զաչսն կուրացոյց, և զկրտսեր որդի նորա զԲաւթար և զԻնէն, զորդի Լիպարտին սպան, և յոչինչ եղեն չար խորհուրդքն ամենայն, ի վեցնարիւր քսան և վեց թուին: Համեմատաբար ավելի մանրամասն խոսում է Որբեյլանների ապստամբութեան մասին Ս. Որբեյլանը, վորն իր տեսութիւնը սկսում է հետևյալ խոսքերով. «Իսկ ի թուականին Հայոց 626 եղև ազմուկ շփոթի ի մէջ թագաւորութեանն Վրաց. և բնաջինջ կործանեցաւ տունն Օրբէլեանց», և այլն: Ս. Որբեյլանի տեղ-տեղ տված սխալ լուսաբանութիւններն քննադատութիւնը տես. Իվ. Զավախիցիի, op. cit., 571, ծանոթ.:

12 Մխարըձեհներ կամ «Յերկայնաբազուկներ» մասին տես. M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, Add. XVII, p. p. 266—279 (Notice et détails historiques sur la famille des Mkhargrdzélidze), Ղ. Ալիւան, Շիրակ, 175. Ե. Լալայեան, Բորչալուի դաւառ, — Աղգազարական Հանդէս, գ. VII—VIII, Տփղ. 1901, էջ 319—329. Ապլան Շաննապուրեան, Ջաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, զաղթը դեպի Ջորաղեա և նախորդները, — «Շողակաթ», I, էջմ. 1915, էջ 66—83. Ն. Մառի քննադատականը վերջինիս մասին՝ Отчет о состоянии и деятельности С.-Петербургского Университета за 1908 г., СПб. 1909, отд. II, стр. 73—77. Ս. Լիսիցյանի քննադատականը՝ Տեղեկագիր թիփլիզու Վանաց աւազ եկեղեցու կրօնա-պատմական թանգարանի մնայուն յանձնաժողովի 1908 ապրիլ 5—1908 ապրիլ 5, Տփղ. 1910, էջ 11—18, նախորդ քննադատութեան արտատպութեամբ հանդերձ՝ էջ 19—24. «Վազրենավորը», Ս. Կախարաձեյի խմբագրութեամբ, վրացերեն, բ. տպ., Տփղ. 1927, էջ XCIV: Հմմ. նաև՝ Լ. Մելիխեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — «Գեղարուեստ», VII, Տփղ. 1921, էջ 40 և ծանոթ. 1. նույնը, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 36—41 (մանրամասն բերլեոգրաֆիայով). Գարեգին ա. Ե. Հովսեփյան, Պաղբակյանք կամ Պոռչյանք Հայոց պատմութեան մէջ. Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն. Վաղարշապատ 1928, էջ 1—26:

13 Ասկ է՝ հակաքաղկեդոնիկներ (միաբնակներ):

14 Ասկ է՝ քաղկեդոնիկ (յերկարակ):

15 Վրաց պալատական պաշտոնեյութեան մասին մանրամասն տես. Իվ. Զավախիցիի, Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերեն, գ. II, հատված I, Տփղ. 1928:—Մարգիս Մխարըձեյը, համաձայն Սանահնի արձանագրութեան, վախճանվել է 1187 թ. (Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, ՍՊԳ 1911, էջ

36); Հետևապես, Իվ. Զավախիցիի «Կարծիքով (Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 590—591), Գամրեկէն ամիրսպասալար կարող եր դառնալ նույն 1187 թվին:

16 Այժմյան Զրդըր-գյուլ կամ Զրդըր լիճը:

17 «Ռոմանոսթյուն ստացած» և «չորհնված» ենք մենք թարգմանում վրաց «դարցիկներ» և «դառուցացիներ», վոր ֆրանսերեն Մ. Բրոսե (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 414, n. 3) թարգմանել է՝ proclamé և non proclamé.

18 Ըստ Մ. Բրոսեի (op. cit., p. 416, n. 2) 1187—1192 թ. թ. միջոցին:

19 Տես 15 ծանոթութիւններ:

20 Ըստ Իվ. Զավախիցիի (Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 596—597) 1190—1191 թ. թ.:

21 Ըստ Իվ. Զավախիցիի (ibid., 597) 1191 թ., քանի վոր Սանահնի նույն 1191 թ. արձանագրութեան մեջ (Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, 37), Զաքարիան արդեն «ամիրսպասալար» և կոչված: Ընդ սմին, նույն դիտանկանին տարրինակ և թվում, վոր Հոռոմայրի 1187 թ. արձանագրութեան մեջ (Կ. Կոստանեանց, 36) Զաքարիան «ամիրսպասալար» և կոչվում, մինչդեռ նույն Սանահնի 1187 թ. արձանագրութեան մեջ (ibid.) նրա «ամիրսպասալարութեան» մասին խոսք չկա. Իվ. Զավախիցիի (ibid., էջ 597, ծանոթ.*):

22 Այսինքն՝ «Գարդարացից» յերկիրը:

23 «Գարդման» ենք մենք վերականգնում համաձայն Մ. Բրոսեի (op. cit., p. 441, n. 6) միանգամայն իրավացի լուսարանութեան. «Dcharmani doit être le Gardman des Arméniens»:

24 Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 447, n. 2:

25 Հմմ. ibid., p. 448, n. 2 (p. 447):

26 Ըստ Վարդանի (էջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թուին առին զԴուռին», այսինքն 1203 թվին: Մնացած պատմիչները Դվինի առան տարին չեն ցույց տալիս: Հմմ. Իվ. Զավախիցիի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 609:

27 Հմմ. Ս. Որբեյանի (էջ 391) խոսքերը. «[Զաքարէ և Իվանէ] բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից, և առին յԱռանայ մինչև ցնեքին Բասեն և ի Բարկուշտայ մինչ ի Մժնկերտ»: Հմմ. Իվ. Զավախիցիի, op. cit., II, 610.

28 Մխարրձեղներ ժասին տես 12 ծանոթութիւններ:

29 Հովհան (Իվանե) Մխարրձեղու «դավանափոխութեան» մասին հայ պատմիչներից խոսում են, ինչպես հայտնի յե, Վարդանն ու Կիրակոս Գանձակեցին: Վարդանը (Վեներաիկ 1862, էջ 138) գրում է. «Իւանէ խարեալ ի թագուհույն թամարայ՝ սկարացաւ ի հաւատոյն, և անյաջողեալ նմա ըմբռնեցաւ զերի ի Խլաթ... Իսկ Զաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց ի սեփական հաւատն. սակայն կամեցաւ գոծն Տիրամօրն և զխաչին ի պատկեր աւուրն տօնել, և զճրագալոյցն չլուծանել, և կրօնաւորաց միս չուտել, և կենդանոյն պատարագ մատուցանել. և վրանով պատարագել ի բացեայ՝ զպրօք և սարկաւազօք»: Կիրակոսը (Տփղիս 1909, էջ 157) գրում է. «Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Բարդղղոնի, յոր կործանեալ էին Վիրք. զի սիրեաց նա զփրանս մարդկանց առաւել քան զփրանս Աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի թագուհույն՝ որ թամարն կոչէր,

ի դատերէն Գեորգեայ: Իսկ Զաքարէ յուղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն Հայք. վասն այսորիկ առաւել մեծարէին զՎիրք»:

Վրաց պատմիչի ակնարկած «գեպըր», վորքան էլ այն, իրոք, առասպելական գծերով և նկարագրած, ստանում է իր ուսուցանող քաղկեդոնականների (յերկրահայերի) և հակաքաղկեդոնականների (միաբնակների) միջև թամարի որոք ծագած վեճերին վերաբերյալ ամբողջ գրականութեան քննութեամբ. իսկ այս վեճերը, ինչպես և նախորդ դարերի ընդդիմախոսութիւնները, ինչպես հայտնի յե, արգասիք է այն հակասութիւնների, վոր տեղի ունեւր ավատական միջնորդութեամբ, այս դեպքում՝ միահեծանութեան (աբսոլուտիզմի) հասած Վրաստանում, վորի երսպանսիան տարածվել էր Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը, և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Առաջավոր Ասիա:

Ինչպես հաղորդում է ասորի պատմիչ Գրիգոր Բարեբրեյ կամ Աբուլխարազը (ապրում էր 1226—1286 թ. թ.), հայ-վրացական մի ընդհարում տեղի յե ունեցել 1197 թվին «ճուղապակի» առթիվ, հայմանական է, Տփղիս քաղաքում (Gregorii Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, edid. J. B. Abbeloos et Th. J. Lamy, t. II, 1874, p. p. 599—604. Bibliotheca Orientalis, ed. Assemanian, t. II, p. 369), Հմմ. Մ. Զախեան, Պատմութիւն Հայոց, III, էջ 161—162, նաև Ս. Меликсет-Бекон, О междоусообщие в Тифлисе в 1197 г. по поводу Кривої пасхи,—Издв. Кавк. Ист.-Арх. Инст., т. II, 1925, стр. 49—60: Իսկ Մխարր Գոբի «Գծագրութիւն... յաղագս Վրաց» կոչված գրութիւնը լավագուցն ապացուցն է այն հանգամանքի, վոր այսպիսի ընդհարումներ ու վեճեր հայոց և վրաց, ուղիղ յասած հայ (հակաքաղկեդոնիկ) և վրաց (քաղկեդոնիկ) հոգևորականութեան միջև և քանիցս է տեղի ունեցել թամարի թագավորութեան որոք, վորն և զրդել է Մխիթարին համապատասխան գիտում անել Զաքարիա և Հովհան (Իվանե) Մխարրձեղներին: Այս գրութիւնը սկսվում է հետեյալ «ձոն»-ով. «Չայս զճագրութիւն խաղաւոր հարկաւոր կարծեաւք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ ընդ մեզ վարին, քան զՅոնյս, աշակերտելով նոցա: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանք իշխանաց Զաքարէ և Իւանէ, ծնունդք սիրոյ աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց. զի ես յամենայնի նուաաս Մխիթար ի բանս և ի գործս սպասաւորաց բանին, որ յաւուրս մեր՝ տեսանելով և լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, յոյժ խոցեալ լինէի ի ի հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ սասցեալքն առ ի նոցանէ, յայտուիկ եկի ի միտս՝ զրել սակաւք զճշմարիտ հաւատոյս մերոյ զարինակ, և զոր ամբաստանիմք, թէ ոչ միաբանին ընդ Յոնյս և ընդ Վիրք ցուցանել փութացաք զանհնարութիւն...» (ձեռագիր Եջմիածնի մատենադարանի № 631, էջ 17 ր = «Արարատ» ամսագիր 1900 թ., էջ 497 = 1. Մխիթար-Յեկի, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 240): Վոչ պակաս հետաքրքիր է և նույն գրութեան վերջաբանը, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք հետեյալը. «Եւ արդ թէպէտ բարեպաշտ թագաւորքն մեր չեն բաւական՝ թամար և Դաւիթ՝ արեղերական ժողով առնել ամենայն ազգաց, վասն հեռաւորութեան Յունաց և Հոռոմայեցոց և այլոց ազգաց, այլ աստուծոյ շնորհաւոր կարող են զՀայոց և զՎրաց թշնամութիւնն բառնար որ զՔրիստոս չհայտնեն. զի այն Քրիստոսի է ասելութիւն [և թշնամութիւն], որ զխաչ և խառն և զեկեղեցի միմեանց հայտնեն և նախատեն: Եւ որպէս ցուցաք յառաջագոյն՝ այն էր աստուծոյ հաճոյ և Քրիստոսի կամք, զի

ամենայն ազգ քրիստոնէից միակրան էին լեալ, բայց չէ հնար [var. արժան է], որպէս գրեցաք, այլ զկարելին չէ հնար խափանել: Ձի դուք իշխան էք Հայոց և Վրաց կամաւքն աստուծոյ, և թէ կամիք՝ ծանուցանէք աստուծասէր թագաւորացդ, որ արքայական իշխանութեամբ ասատ զնեն, որ ոչ զեկեղեցի աստուծոյ [var. Հայոց] չքակեն և զխաչ այրեն, և այսմ ժամանակեայ իշխանութեամբ և յաւիտեանական թագաւորութիւնն առնուն ընդ բարեպաշտ թագաւորացն ընդ Կոստանդիանոսին, ընդ Թէոդոսի և ընդ Տրդատայ և ընդ նախնի թագաւորացն ինքեանց, աստուծասիրացն Բագրատունեաց, և պսակին ի Քրիստոսէ՝ ի ճշմարիտ թագաւորաց թագաւորէն, և հաստատուն ունիցեն զթագաւորութիւնն ինքեանց, բարի շոռաւեղան, զեղեցիկ աթոռակալան, ի խաղաղական կենաւք և յաղթութեամբ պատերազմաց և բարեպաշտութեամբ կեալ յաշխարհի. հանդերձ քրիստոսասէր իշխանաւորք՝ քաղցր կամաւք և իրաւամբ դատասանի, և առողջութեամբ հոգոյ և մարմնոյ, և բարի անուամբ Քրիստոսի հաճոյանալ և ժառանգել զարքայութիւնն աստուծոյ...» (Նուէն ձեռագիր, Եջ 45 r—45 v = «Արարատ» 1901 թ., Եջ 126—127 = Լ. Մելիքսեթ-Յեկ, op. cit., 240—241):

Չաքարիայի ձեռներեցութեամբ վրաց արքունիքը հրավիրված հայ յեկեղեցականները մասին խոսելիս՝ վրաց պատմիչը նշում է, վոր «հավատո քննութեանը» ներկա գտնվեցին «կաթողիկոսն Վանի և բոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները»: Վանի կամ Վանա կաթողիկոսի հիշատակութեամբ Մ. Բրաւեն (Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 451, n. 1) կասկածի տակ է գնում. «Je ne sais ce que peut signifier cette phrase, puisque alors les catholiques arméniens résidaient dans la forteresse de Hromcla, sur l'Euphrate. S'il s'agit, au contraire, d'un des catholicos d'Aghthamar, l'il de ce nom est en effet au milieu du lac de Van, mais; nous ne possédons aucune liste des titulaire, de ce siège, dont la fondation remonte à l'année 1144»: Այստեղ իրոք Աղթամարի կաթողիկոսն է հիշված, վորի անունը, սակայն, բաց է թողնված (հմմ. Մեթուլ վ. Մախուրեանց, Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց [Աղթամարայ], Եջմիածին 1916. Ներսես վ. Ակիմեան, Գաւազանադիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ. Պատմական ուսումնասիրութեան [«Աղզային Մատենադարան», 22], Վիեննա 1920. Լ. Մելիքսեթ-Յեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», Եջ 65, ծան. 1): Ինչ վերաբերում է բոլոր յեպիսկոպոսներին ու վարդապետներին՝ մասնակցութեանը նուէն «հավատո քննութեանը», սրանց մասին անուղղակի տվյալներ կարելի չէ գտնել Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (Տիգրիս 1909, Եջ 161) Լուվա ժողովի (1204—1205 թ. թ.) առնչութեամբ, վորի մասին ասված է. «... յարքայէն Լևոնէ և ի կաթողիկոսէն Դավթէ եկին զեսպանք և հրամանաբերք: Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Չաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել ի Լոնէ քաղաք զեպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ զԳրիգորէս, զԷւրեանց ազգական, և զեպիսկոպոսն Անուոյ, և զեպիսկոպոսն Բջնոյ, և զԳիւնայ, և զԿարուց, և զայլ ուրք զիպեցան: Նոյնպէս և զվարդապետս և զառաջնորդս վանորէից հանդերձ քահանայիւք և այլ աշխարհական ամբոյիւ, կամել կանգնել զվրանն և պատարազ մատուցանել: Համեմատաբար ավելի գնահատելի չէ մեզ համար Լուվա ժողովի ժամանակակից հռչակավոր վարդապետներին անունները, վոր մի առ մի թվում է նուէն Կիրակոսը (ibid., 161—162). «Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երեւելիք, որ Գոշն կոչուք, շինող վանացն Գետկայ, այլ իմաստուն և հեզ, և վարդապետն ուսմամբ հռչակեալ Իգնատիոսն, և Վարդան,

և Դաւիթ Քոբայրեցին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս հայր Սանահնին, վոր զկնի մահուան Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին, սնուցող նոցուն իշխանացն, Գրիգոր՝ զոր Մոնոնիկն կոչէին, ի Կեշառուաց, Տուրքիկն ի Թեղինեաց, որ բարուք կարգաւորեաց զվանքն, զամենայն ինչ հասարակաց լինել, և առանձին ինչ ոչ ստանալ: Նդիայ ի Հաւուց Թառոյ, այն՝ որ զեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել, եթէ բարձր և թէ ցած. և ոչ հարստանարել ընկեր զընկեր. Գրիգոր Գիւնացին. Սարգիս միակեացն ի Սևանայ. այսքիկ արք երեւելիք և այլք բազումք. Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ, Վրթանէս Բջնոյ և Գիւնայ, Սարգիս աթոռակալ Անուոյ, Յովհաննէս Կարուց, և այլք յոյժք աստի և անտի, հանդերձ երեւելի քահանայիւք վանաց և քաղաքաց և զիւրից»: Հետևապէս, պետք է յենթադրել, վոր «հավատ քննութեանը» ներկա գտնվող հայ ըրուր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները՝ Կիրակոսի հիշատակածներից պիտի լինէին՝ Մելիքար Գոշն զլիսավորութեամբ (մանրամասն տես. Լ. Մելիքսեթ-Յեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», Եջ 62—63, 175—180, 238—249, 258—260): Իսկ «Վանի կաթողիկոսը» Կիրակոսի հիշատակած Դավթ Աղթամարցին պիտի լինի:

30 Ըստ Վարդանի (Եջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և հինգ թուին առին զԿարս թագաւորան]ի[ստն]», այսինքն 1206 թվին, վորին համամիտ է և Իբն-Ալաւիլը (Համմ. Իվ. Ջավախիւզի, Վրաց ժողովրդի պատմութեանը, II, 611—612):

31 Համաձայն Իվ. Ջավախիւզի (op. cit., 612—617), 1205—1206 թ. թ., ըստ Գաբելին ա. ե. Հովսեփի (Պաղթապանք կամ Պոռոշյանք Հայոց պատմութեան մեջ, Եջ 10, ծան.+) 1204—1205 թ. թ., վերջինն ըստ Մշու Արաքելոց Վանքի Տոնականի հիշատակարանի, ուր ասված է. «Եւ ի կատարման զրոցս (1204/5 թ.) սուլտանն Սեւաստիոյ ժողով արարեալ անունն բազմութեամբ, նմանեալ ամբարշտին Յուլիանեա, փքացեալ իւնուացեալ եհաս ի Թէոփոսկոպոլիս, եւ անտի կամեցեալ անցանել յաշխարհս հայոց և վրաց եւ ամենեկին մտացաւ զաստուած. եւ յուսացաւ ի նանրութիւն իւր, կամէր յաւարի առնուլ զաշխարհս ամենայն: Իսկ աւգնականութեամբն աստուծոյ եկին հասին զաւրքն վրաց, եւ մեծն Չաքարէ հանդերձ Իւանէի հարազատան իւր, և այլ աստուծասէր իշխանաւք և նախարարաւք, եւ յոգնախումբ խառնիճազանջ բազմութեամբ հասին ի վերայ անաւրէն զաւրացն տաճկաց, եւ յանխնա կոտորեցին զնոսս, զոմանս ձերբակալ արարին եւ ոմանք ի փախուստ դարձան. բայց սուլտանն անվրէպ մնաց. սակայն զաւարոյն զթիւս ս կարէ գիտել զոսկւնոյ եւ զարծաթոյ եւ զմտաքսի, զերամակս ուղտուց, ձիոց եւ ջորուց» (Պաղթապանք կամ Պոռոշյանք Հայոց պատմութեան մեջ, ibid.):

32 Հիշատակելով այս տեղանվան (Ortsname) յերկու ձևերը՝ Bolositec և Bolortci, Մ. Բրաւեն (op. cit., I, 2, p. 460, n. 3) գրում է. «Ce nom et ses deux formes me sont inconnus». Վոշինչ չի ասում սրա մասին Իվ. Ջավախիւզի (op. cit., 614):

33 «Դուր-ի փոխարէն «Դվին» ընթերցման մասին տես. M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 466, n. 1:

34 Այսինքն 1184+23 = 1207 կամ 1184+24 = 1208 թ.:

35 Վրացերեն բնագրի «բարտուն»-ը հայերեն բառ է՝ «բար+տուն»:

36 Անիի այս ավերման մասին, վորը տեղի պիտի ունենար 1207—1208 թ. թ.,

մանրամասն պատմում ե Կիրակոսը (եջ 244—246) հետևյալ վերնագրի տակ՝ «Վասն քաղաքին Անույ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նորա»:

37 Արտավիլի արշավանքի մասին Վարդանը (եջ 139) գրում է. «Ի վեցհարիւր յիսուն և ինն թուին մորեխն աւերեաց զբազում գաւառս, յորում ժամանակի մեծն Զաքարէ աւերէր զտունն Պարսից մինչև ցԱրտաւիլ քաղաք, առնելով ի նոցանէ զվրէժ արեան քրիստոնէից, ըստ որում և զաղօթատունն նոցա լցեալ արամբ՝ այրել հրամայէր, զո՞ն լինել իշխանացն՝ որք ի Նախշուանու եկեղեցիսն, և կուռայքն և մուզրիքն՝ սուրբ քահանայիցն՝ վոր ի Բազուան զենեցան, և արեամբ նոցա ներկաւ պարսիպ եկեղեցւոյն»։ Կիրակոսը (եջ 175) գրում է. «Յետ բազում քաջութեանց յաղթութեանց՝ զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, չորս զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, և առին զնա և աւերեցին զգաւառան՝ վոր շուրջ զնոքօք. և ապա զնացին յԱրտաւիլ քաղաք, նմանապէս առին զնա, և աւերեցին զգաւառան՝ որ շուրջ զնոքօք. և բազումք ի նոցանէ հանդերձ աղօթիւնքօքն իւրեանց՝ զոր Մուրշի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց. հրամայեաց Զաքարեայ բերել խոտ և ցօղուն, և արկեալ զնովաւ ձէթ և նաւթ, և բորբոքեալ հրով, այնպէս, այրեաց զնոսս, և ասէ. «Իշխանքն և աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն Հայոց, զոր այրեցին ի Նախշուանի Տաճիկք, և կուռայքն՝ փոխանակ Հայոցն քահանայից Բագուանայ՝ զոր մորթեցին, և զարինն արկին զպարսպով եկեղեցւոյն, որ մինչև ցայսօր սկացեալ երեւի տեղին»։ Եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր»:

Հաշիի առնելով այն հանգամանքը, վոր «վրաց պատմագիրը յերկու արշավանք ե նշանակում զեպի Պարսկաստան, և յերկրորդ անգամ Զաքարեային հասցնում է մինչև Խորասան և Վրկանաց յաշխարհը», Գարեգին ա. ե. Հովսէփիանը (Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Հայոց պատմութեան մեջ, եջ 11, ծան.+) գտնում է, վոր այս «չափազանցութեան ե և չի ստուգվում հայ աղբյուրներով»։ մինչդեռ Իվ. Զավախիսիլիան (op. cit., 629—630) այն կարծիքի չէ, վոր հայ պատմիչները՝ Վարդանը ու Կիրակոսը, ինչպէս և Իրն-Սաղիկանի վկայութեանն երբ մեկը մյուսի հետ շփոթած ունին յերկու արշավանք, վորոնցից «մեկը տեղի պիտի ունենար 1207—8 թվին, իսկ մյուսը 1210 թվին»:

38 Զաքարեայի (Զաքարեյի) մասին հայ պատմիչներից տեղեկութեաններ են տալիս Վարդանը ու Սս. Որբելյանը, Վարդանը (եջ 140) գրում է. «Եւ զարձալ յայնր կոտորուածէ՝ կատարի [Զաքարէ] ի տէր ուղղափառ և ամբիժ հաւատով, և թաղի ի սուրբ ուխտն Սանահնին, ի վեցհարիւր վաթսուն և մի թուին, թողով աղա մի հնգամեայ Շահնշահ անուն»։ Սս. Որբելյանը (եջ 398) գրում է. «Իսկ մեծ սպասարն Զաքարէ մեռանի ի 661 թուին... Եւ զսպասարութեանն Զաքարէի առեալ էր որդին իւր Շահնշահն։ Ուրեմն, Զաքարեայի մահը տեղի չէ ունեցել 1212 թվին, վոր մասամբ ստուգվում է Սանահնի արձանագրութեաններով, ուր 1211 թվի արձանագրութեաններում արդեն մեռած դանի չէ յերևում, մինչդեռ 1213 թվի արձանագրութեաններում արդեն մեռած է (Վ. Կոստանիսց, Վիմական տարեգիր, եջ 51—55), հմտ. Իվ. Զավախիսիլի, op. cit., 630—631»:

Բ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱՄԱՐ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Վրաց պատմագրութեան այս ուշագրավ հուշարձանը յերևան հանեց պրոֆ. Ի վ. Զավախի շվիլին 1923 թվին, յերբ հրատարակեց և իր նախնական հաղորդագրութեանը սրա մասին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. «Նոր հայտնաբերած Գարթիս-ցիսովբեան ու Թամար թագուհու ցարդ անձանոթ պատմիչ յերկասիրութեանը», վրացերեն («Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, եջ 186—216): Այս յերկասիրութեան անանուն հեղինակին, վորը մասամբ կրկնում է և մասամբ ել լրացնում նախորդ գլխից մեզ ծանոթ վրաց անանուն այլ պատմիչ հորինվածքը, Ի վ. Զավախի շվիլին պայմանապես «Թամար թագուհու յերկրորդ պատմիչ» ե կոչում, քանի վոր ընդհանուր առմամբ յերկուան ել նպատակ ունին ներքողել Թամարին:

Համեմատաբար «Թագակիրներ յպատմականն ու գովասանքը» գրվածքի հետ այս՝ Թամարի յերկրորդ պատմիչ յերկասիրութեանն ավելի լուրջ պատմագրական գործ է ներկայացնում իրենից, միանգամայն հեռու լինելով այն ֆանատիկոսութեանից, վորով առաջին գրվածքն է ոժտված, յերբ պամփլետային բնույթ է տալիս հայ-վրացական կրոնական պայքարին Թամարի որով: Յեվ հենց այս պատճառով, թվում է մեզ, զհնչեց այս՝ յերկրորդ յերկասիրութեանը լինի հիմնական գործ Թամարի պատմութեան վերաբերյալ, վորն ապագայում ամբողջապես ոգտագործած լիներ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» յերկի հեղինակը:

Այս յերկասիրութեանից, վորը դեռ հրատարակված չէ և վորը նույն Ի վ. Զավախի շվիլին պատրաստած ունի տպագրութեան, քաղվածքները մենք անմիջապես կատարել ենք Վրաստա-

նի պետական թանգարանի համապատասխան ձեռագրի (№ 207 Q) հիման վրա՝ հիշյալ թանգարանի վարչության և անձամբ Ի վ. Ջ ա-վ ա խ ի շ վ ի լ ու ս ի ռ ա լ ի Ր թ ու յ լ ու թ յ ա մ ր ։

ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՅՑՈՒՆԸ

... Բերեցին Մխարզրձեղ Սարգիս ամիրսպասալարի յերկու վորդոց՝ Ջաքարիա և Հովհաննիս (Իվանեյին), վորոնք շատ փորձված եյին պատերազմներում և ազգովին հավատարիմ թագավորներին։ Այս պատճառով սրանք հույժ սիրված եյին Թամարի նախնիների (պապերի և հայրերի) կողմից։ Թամարն ել սրանց հանդեպ ուշադիր յեղավ, աստժուն հանձնեց և վորդոմած եր։ Յեվ շնորհեց [Թամարն] Ջաքարիային՝ ամիրսպասալարություն, և կըրտսեր [յեղորդը] (կրտսերին որոք) Հովհաննիս (Իվանեյին)՝ գործակալություն (մասխուրթուխուցեսորա)։ Սրանք արժանի մարդիկ եյին, թեև կրճուով հայեր (սոմեխներ), բայց ուղղափառությամբ միանգամայն լի։ Իսկ Հովհաննը՝ (Իվանեն) հույժ տեղյակ եր գրականությանը, վորի պատճառով զգաց հայոց (սոմեխների) կրճուի թյուրությունը, [վրացադավան] մկրտվեց, և դարձավ ճշմարիտ քրիստոնյա...

... Ներքին [մասում] առաջին կուսակալությունն Գագուսն եր, վորը վահրամի հոր՝ Ջաքարիա Մխարզրձեղի ձեռքն եր, և սրանք [եյին, վոր] կուսակալություն եյին անում, քաջարի մարդիկ և պատերազմներում միանգամայն փորձված ու հաղթող, և յերկյուղածությամբ աստժո և հավատարմությամբ առ պատրոնն հույժ գովելի։ [Սրանից] վերեն եր Ջորակերտն ու Տաշիրը, ուր Ջաքարիան ու Հովհանն (Իվանեն) առաջին անգամ սկսեցին իբրև առյուծ պայքարել՝ վերև ու ներքև և ամեն տեղ։ Յեվ վերեն եր Ջավախքը (Ջավախեթը), ուր կուսակալներ եյին Սարգիս Մխարզրձեղ Թմոզվեցին և Շալվա Թորեցին, կից՝ Արտահանը (Արտահանն), ուր կուսակալ եյին մեսխերը... [Յեվ] Շավշք-Սպերի (Շավշք-Սպերի) կողմից Բանասկերտն եր...

... Յեվ նրանց եր տալիս [Թամարն] Ասին, ինչպես վկայում ե հայոց (սոմեխների) թագավորների մեծ և հուշակավոր անունը, վորը պարսից շահնշահությունից (շանշեորա) եր վերցրած, ... և Պարսից տան անվանի Դվինը...

... [Պաշնարածները]՝ մտնելով Սոմխիթ՝ վորսի եյին դիմում...

... Մինչ այս Կարսը (Կարի) թուրքերի ձեռին եր. [Թամարը]

զորք ուղարկեց այն պաշարելու. իսկ թուրքերը՝ լսելով այս՝ իսկույն և յեթ թողին Կարսը (Կարի) ու փախան։ Իսկ թագավորը գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարիի) հսկող թողեց Հովհան (Իվանե) Ախալցիխեցուն և նշանակեց կուսակալ՝ տալով ամբարակություն և ամիրաց-ամիրայություն... և խլեց թուրքերից շրջակա յերկրները... և նույն Հովհանին (Իվանեյին) շնորհեց Կարսի (Կարուլի) և նրա մերձակա յերկրները...

... [Ռուքնադդինը զինվորներ] ուղարկեց իր [պետության] բոլոր սահմանները՝ Միջագետք, Գաղատիա, Գանգրա, Անկյուրիա, Իսավրիա, Կապադովկիա, Մեծ Հայք, Բիթլինիա և Պաֆլագոնիայի կողմերը... ապա միացրեց Յերզնկայեցվոց (Եզնիկայեցվոց), Սարբերդյվոց (Սարբերդյվոց) և Կարնո-քաղաքայվոց... և Սալուխի վորդու փոխարեն իր յեղորդը նշանակեց Կարնո-քաղաքում...

... Ապա [Տիգրիս] բերին Ռուքնադդինի (Նուքարդինի) դրոշակը, և նախ մոցրին Յերզնկայեցուն (Եզնիկայեցուն) և ապա այլ յերևելիներին... Յեվ Յերզնկայեցուն (Եզնիկայեցուն) [Թամարը] պահեց Տիգրիսում իբրև բանտարկյալ...

Այսպես որեցոր բարգավաճման և մեծարման մեջ եր բոլոր գահակալներից (գայիսոն ունեցողներից) պայծառագույնը՝ Թամարն՝ առավելապես աստվածաշուքությամբ, յեկեղեցիներ ու վանքեր հիմնելով և կառուցելով, վորերին ու վորբնայրիներին սփոփելով և արգարադատությունը տարածելով։ Սրա որոք ուրախության և խնդության մեջ եր նրա թագավորությունը (թագավորությունները)։ Յերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում եյին [հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում Գեգութ և Աջամեթում. ապա անցնում եյին [հայսկույս Լիխի]՝ Քարթլի, Հայք (Սոմխիթ) և կանգ առնում Դվինում, ուր նրանց մոտ գալիս եյին հարկեր (խարաջա) [տալու] Գանձ[ակ]եցիք և վերին քաղաքացիները։ Գարնանը բարձրանում եյին Հայք (Սոմխիթ), ստանալով հարկեր (խարաջա) Նախիջևանեցուց (Նախձեվանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կոլա)՝ Արտահանի (Արտանի) գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջա), նաև Կարնո-քաղաքից, Յերզնկայից (Եզնիկայից) և այլ շրջակա քաղաքներից...

... Նրա (Թամարի) գահակալության քսանյերեքերորդ թե քսանչորսերորդ թվին հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման] մասին, քանի վոր վաղուց արդեն Սարգիս Թմոզվեցին, Շալվա Թորեցին և մեսխերը պայքարում եյին, բայց ի վիճակի չեյին

գրավելու այն... Ապա Դավիթ [Սոսլանը]... հրամայեց Ջաքարիա և Հովհաննիս (Իվանեյին) գնան և սաստիկ պատերազմեն... Յեվ յերկարատե յեղավ այս գործը, իսկ ինքը Թամարը կանգ առավ Ջավախքում (Ջավախեթում), ուր և սպասում եր նրանցից լուր ստանալուն... [Յերբ Կարսը պաշարեցին և անջուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին] մնացածները խնդրեցին Դավթից, վոր Թամարն ինքը հասնի նրանց մոտ, վորպեսզի անձնատուր լինեն նրան... իսկ յերբ [Թամարը] հասավ [բերդի] բանալիները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գեորգիին), ապա Թամարին՝ խնդրելով խաղաղություն [հաստատել], և յերդվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը (Կարի), ինչպես Անին (Անխաը) և Դվինը, այլ իր թագավորությանը կցի: [Թամարն] այս առթիվ հաստատ խոսք ավեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին (Գեորգիին), վոր մանի և ստանա քաղաքն ու բերդը: Յեվ յեղավ այսպես. այս մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, վոր գրավեց՝ Չորակերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Դագից մինչ Գանձա[կ] և Ջավախքից (Ջավախեթից) մինչ Սպեր...

(Շարունակութունը միանգամայն զուգադիպում է «Թագակիրների պատմականն ու զովապանքը» յերկի ավյալների հետ, վոր մենք ավելորդ ենք համարում այստեղ կրկնել):

Գ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ՀԱՄԱՌՈՏ ՎՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

«Համառոտ Վրաց պատմություն»՝ այսպես ենք կոչում մենք պատմագրական այն փոքրիկ գրվածքը, վորին պրոֆ. Ե. Թադեոսյանը վերաբերում է «Վաղեմի Վրաստան», II, Տիֆլիս 1911—1913, էջ 54) անվանում է «Համառոտ տեղեկություններ Վրաստանի պատմությունից», և վորը հետագա դարերում ծառայել է իբրև աղբյուր թե՛ այսպես կոչված «Քարթլիս-ցխորեբա»-յին և թե՛ Վախուշտ արքայազնի պատմության: «Պատմությունը» սկսվում է Վրաց դարձից և հասնում մինչ խաչակրաց արշավանքներն ու Յերոսողեմի գրավումը (1213 թ.): Տեկատը հրատարակել է նույն Ե. Թադեոսյանը (ibid., 59—66):

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ IV—XIII Դ. Դ.]

Քարթլին դարձավ [ի քրիստոնեյություն] Նունեյի (Նինոյի) քարոզչությամբ՝ Քրիստոսի համբարձումից յերեք հարյուր յերեսուներեք և ութ թվին, արարչության հինգ հազար ութ հարյուր յերեսուներեք և ութին. և մնաց Նունեն (Նինոն) Քարթլիում յերեսուներեք տարի. և նրա որոք եր մեծն Կոստանդին հունաց (բերձենների) թագավորը, և Տրդատ (Թրդատ) հայոց թագավորը դարձավ սուրբ Գրիգորի ձեռքով¹...

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր յերեսուներեք թվին [Դավիթ] Շինողը մահմեդականներից (թաթարներից) իլեց Լոռվա բերդը²...

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր քառասուն յերեքին³ նույն [Դավիթ] Շինողն Անի քաղաքը իլեց Արփախանից և կոտորեց նրանց, վորոնք Անվո մեծ կաթողիկեն մզկիթի եյին վերածել և քրիստոնյաների արքամբ նույն կաթողիկենն ու քաղաքը վողողել. աստվածասեր Դավիթ Շինողն [արժանին] հատուցեց նրանց, և ահա

նա մոլլաների և դարբնաների արյամբ վողոզեց այն, նորից ոճեց այն կաթողիկեն, վոր կառուցել եր հունաց (բերձենների) [Թագավորի] դուստր Կատրամիդե (Կատրոնիտե) թագուհին՝ նույնտեղ թաղվածը: Ապա թագավորն և կաթողիկոսը, յեպիսկոպոսներն ու միացյալ զորքն յեկան թագուհու գերեզմանի մոտ, նորից այն որհնեցին, և ինքը թագավորն յերեք անգամ ձայն տվեց գերեզմանին. «Ուրախացիր, թագուհի, քանի վոր աստված ազատեց քո կաթողիկեն անորենների ձեռներից»: Ի պատասխան սրա հանգուցյալը գերեզմանից ձայն հանեց և զոհացավ աստծուն: Թագավորն ու միացյալ ժողովուրդը դարմացան¹: Մի քանի ժամանակ անցավ, [և] Դավիթ Շինողը վախճանվեց:

Յեւ նրանից հետո թագավոր նստեց նրա (Դավթի) վորդի Զուրարը², և Դեմետրը (Դեմետրեն) գրավեց ամբողջ թագավորութունը: Նույն քրոնիկոնին՝ յերեք հարյուր քառասուն հինգին³ [նա] գրավեց Դմանիսի բերդը և կոտորեց Կարսում Ուղուղիանին: Այս պահին Սալուս-դ'անն յեկավ Անի քաղաք. Դեմետր թագավորն ել այստեղից զնաց այնտեղ, կուվեցին: Կամոքն աստծո թագավորը հաղթեց, կոտորեց և բնաջինջ արավ նրանց (ուղուղիաններին)⁴:...

ՄԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այս տվյալներն, ըստ Ե. Թալ'ալիլու («Վաղեմի Վրաստան», վրացերեն, հատոր II, Տփղիս 1911—1913, յերրորդ բաժ., էջ 59, ծան. 6), «համաձայն են վրաց Դարձի և վրաց տարեգրության հետ»:

2 Քրոնիկոնի 337 թ.—1117 թ., մինչդեռ վրաց տարեգրության համաձայն (Քարթլիս ցխովրեբա, հրատ. Մ. Բրոսեյի, էջ 246=M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 360), Լոուս առումը Դավթի կողմից տեղի յե ունեցել 1118 թվին:

3 Այսինքն 343+780 թ.—1123 թ.:

4 Դավիթ Շինողի կողմից Անիի գրավումը Մասթուս Ուռնայեցին գնում է ՇՀ9—1124 թ. ներքո, տարով հետևյալ տեղեկությունները, վորոնցից մի փոքր հեռու յե վրացական այս աղբյուրի հաղորդածը. Մ. Ուռնայեցին գրում է. «Յայսմ թուականութեանս Դավիթ վրաց թագաւորն արար դարձեալ սաստիկ կոտորածս զզօրսն պարսից իբրև բիւրս երկու. և էառ զթագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց զԱնի և զորդիսն Մանուչէի հանեալ ի յԱնույ և տարաւ ի Տփղիս. և ազատեցաւ ի ծառայութենէ թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, որ կացեալ էր ի ծառայութիւն դամս վաթսուն. և զհրաշափառ և զմեծ եկեղեցին Անույ զսուրբ Կաթողիկէն, զոր մաքիթ էին արարեալ, ժողովեաց զեպիսկոպոսունսն և զբահանայս և զկրօնաւորս Հայոց աշխարհին, և օրհնեաց զսուրբ Կաթողիկէն մե-

ծառ հանդիսիւ. և եղև ուրախութիւն ամենայն տանն Հայոց, զի տեսին ազատեալ զսուրբ Կաթողիկէն ի ծառայութենէ» (Մատթէոս Ուռնայեցի. Ժամանակագրութիւն. Բ. տպ., Վաղարշապատ 1898, էջ 359):

5 Ինչպես Ե. Թալ'ալիլի (op. cit., էջ 63, ծան. 2) իրավացի նկատում է, «Զուրարին վրաց աղբյուրները չեն ձանաչում»: Այլուր բոլորովին չի հիշատակվում:

6 Այսինքն 343+780 թ.—1123 թ.:

7 Այս տվյալները, ինչպես նկատած ունի Թալ'ալիլի (ibid., էջ 63, ծան. 3), «բացակայում են Բրոսեյի հրատարակած Քարթլիս-ցխովրեբայում, ինչպես և Մարիամ թագուհու վարկանսում, սակայն կա Վախտանգյան խումբագրության Քարթլիս-ցխովրեբայի մի հին ձեռագրում, վոր Մ. Ջանաչվիլին հանձնեց գրադիտութուն [տարածող] ընկերությանը, № 4730. այս տվյալները կան և Վախտանգյան պատմության մեջ». ուրեմն, «պետք է յենթադրենք,— շարունակում է նույն զիտնականը,— վոր այս տվյալները մեր տեկատի որինակից են մուծած ինչպես Քարթլիս-ցխովրեբայի Վախտանգյան խմբագրության, նույնպես և Վախտանգյան պատմության մեջ»: Սրտ մասին տես նաև մեր այս աշխատության III հատորում:

... Յեւ Ռարսեղը (Բասիլը) քարակոփ եր, վոր [նաև] կալա-
տող ե կոչվում, և զնաց Սոմխիթյան յերկիրը՝ Տփղիսին կից....:

Դ.

ԱՐՈՒՍԵՐԻՁԵ ՏԲԵԹՅԻ (XIII Դ.)

«ՄԵԾԱՎԿԱ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳԻ ՇՐԱՇԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»

Արուսերիձե Տբեթցին (Արուսերիձե Տբեթին) XIII դա-
րու հեղինակ ե, Ջալալադդինի արշավանքների ժամանակակից,
վորի գրչին պատկանում ե մի քանի մանր գրվածքներ յեկեղեցա-
պատմական բովանդակությամբ և սրանց թվում «Մեծավկա սուրբ
Գեորգի հրաշագործությունները», վոր հրատարակել ե Թ. Ժոր-
դանիան իր «Քրոնիկաներ»-ի II մասում (վրացերեն), Տփղիս
1897, եջ 111—122: Նույն Թ. Ժորդանիան (ibid., 122—123)
վերոհիշյալ գրվածքին կցած ունի մի ծննդաբանական տախտակ,
ուր ներկայացրած ե Արուսերիձեների ճյուղագրությունը 950—
1233 թ. թ : Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց գրականության պատմու-
թյուն, I, 347—349) խոսքով, «Արուսերիձե Տբեթցին (Արուսերիձե
Տբեթին) ազնվազարմ տոհմիցն ե յեղել, Խիխթա-Աճարայի իշխա-
նաց-իշխան Հովհանի (Իվանեյի) վորդին և Վարդան ու Արուսերի
յեղբայրը: Մականունը Տբեթցի (Տբեթի) հիմք ե տալիս կարծելու,
վոր նա Մաբեվարի, այսինքն Տբեթի յեպիսկոպոս ե յեղել:

Թ. Ժորդանիան Արուսերիձեյի գործին պատմական գըր-
վածք ե կոչում. մինչդեռ, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրա-
ցական պատմական գրականությունը, ա. հրատ., 190—191), այն
«պատմական յերկասիրությանը նման չե, թեև, այնուամենայնիվ,
ուշագրավ պատմական աղբյուր պիտի համարվի, քանի վոր մեծ
տաղանդով հորինված՝ հրաշագործությանց նկարագրության մեջ
այն ժամանակվա ներքին նիստուկացն ունի պատկերացրած և այս
տեսակետից շատ նոր և ավելի քան ուշագրավ տեղեկություններ
ե պարունակում»:

Ստորև բերած փոքրիկ հատվածի թարգմանությունը կա-
տարված ե համաձայն Թ. Ժորդանիայի հրատարակության:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XII—XIII Դ. Դ.]

Ե.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԴԵՄԵՏՐ, ԳԵՈՐԳ, ԹԱՄԱՐ ՅԵՎ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Գարթլիս-ցխորեբայի Աննա թագուհու ձեռագրում, վորը
պրոֆ. Ի վ. Ջավախիշվիլու անձնական գրադարանին և պատ-
կանում, «ախտեղ, ուր Դավիթ Շինողի պատմությունն և վեր-
ջանում, Դեմետր I, Դավիթ III, Գեորգ III, Թամարի և Լաշա-
Գեորգի թագավորության պատմագրական տեսությունն և ներ-
կայացրած» (Ի վ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմա-
կան գրականությունը, ա. տպ., 191—192): «Այս տեսությունն,
— ըստ Ի վ. Ջավախիշվիլու (ibid., 192), — տարեգրությունն և
և չորս մասի յե բաժանված, վորոնցից յուրաքանչյուր մասն
իր՝ կարմիր թանաքով գրած՝ վերնագիրն ունի: Առաջին մասն և՛
«Դեմետր թագավորի պատմությունը», յերկրորդը՝ «[Գեորգ] թա-
գավորի պատմությունը», յերրորդը՝ «Մեծն արքայից-արքա Թա-
մարի պատմությունը» և չորրորդը՝ «Թամարի վորդի Գեորգ
թագավորի պատմությունը»: Այս սկսվում և Ռուսուղանի թա-
գավորության տեսությունը, վորը հենց սկզբում ընդհատվում և
վոչ թե այն պատճառով, վոր նա թերի յե, այլ միմիայն այն
պատճառով, վոր ինքը մատենագիրը սրանից ավելի վոչինչ չի գը-
րել»:

Ինչպես Ի վ. Ջավախիշվիլին (ibid., 192) պարզած ունի,
այս յերկասիրությունը գրված պիտի լինի անանուն հեղինակի
կողմից, վորին նա «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա մատենագիր» և
կոչում, «Ռուսուղան թագուհու գահակալության առաջին ինդիկ-
տիոնին կամ տարին, այն և 1222—3 թ.»: «Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի)
ժամանակվա մատենագիր» անունով հրատարակված և այն նույն
Ի վ. Ջավախիշվիլու կողմից առանձին գրքույկով՝ Chronicon
anonymum tempore regis Las'a-Georgii scriptum edidit Joannes

... Յերբ մեծն Դավիթ Տփղիսը գրավեց, Հերքն (Հերեթն) ու
Կախքն (Կախեթն) և կցեց նրան. բերդերից ու քաղաքներից և վոչ
մեկում մարդ չկար: Հերքը (Հերեթը), Սոմխիթը, Տաշիրը, Ջա-
վախքը (Ջավախեթը), ներքին Արտասանն և [վերին] Արտասանը
սրա (Դավիթի) թագավորության որոք շենացան, ինչպես և Տայքի
(Տաոյի) ծայրա[գավառները]:...

[Գեորգը] գրավեց Անին, [վորը] վաղուց առել էին թուրքերը,
քրոնիկոնի յերեք հարյուր ութսունին, ձերբակալեց Սալուխին
[և] բնաջինջ արավ նրա ամբողջ զորքը:...

Մխարզը Ջաքարիան՝ մանդատութուխուցեան ու սպասա-
լարը, [և] նրա յեղբայր Հովհան (Իվանե) աթաբակը գրավեցին
Դավինը [Թամարի] թագավորության իններորդ տարին, [յերբ] քրո-
նիկոնի [չորս] հարյուր տասնյերեքն* եր²:

Հենց նրանք գրավեցին [և] Գեղարքունիքը (Գելաքունին),
Բջնին (Բեջնիսի), Ամբերգն³ ու Բարկուշատը, Անիի վերին [մասը]
(sic), մինչ Ուլա[խ]ափրիդի կամուրջը. վոչոք չի լսել և վոչ ևլ
յեղել և թագավորի ծառա [այնպես], ինչպես սրանք (Մխարզը-
ձեռներն) անձնվեր ծառայությամբ բարենշաղո և հաղթող [եյին]:

Յեկավ Ռուքնագրինը, վորը հետն ուներ Դիմուղից և հայս-
կույս Ալաբից [ժողոված] զորք՝ այս [Թամարի] թագավորությունը
կործանելու համար: [Մխարզը ձեռները] դուրս յելան նրանց հանդեպ
Բասեն (Բասիան) յերկրում, փախուստի յենթարկեցին, կոտորե-
ցին և բնաջինջ արին նրանց, վայր գցեցին սուլթաններին և գե-
րեցին Յերզնկայի, Շամի և Բյուրիտյան ամիրաներին:...

Սրանից հետո [Մխարզը ձեռները] գրավեցին Կարսը (Կարի) և
բերդերը Կարնիփորի ու Վանանդի, և Արաքսի (Ռախսի) ափին
[գանվող] բերդերը:...

[Թամարը] թագավորեց քսան և յերեք տարի և վերհամբար-
ձավ առ աստված, ուր բնակվում են մարգարենները, հայրապետ-
ներն ու արքաները, հունվար ամսվա տասն և յերկուսին, չորեք-

* Բնագրում [չորս] հարյուր յերեսուն յերեքը (sic):

413
980
1193
380
780
1160

շաբթի որը, Սոմխիթի Ագարա[կ]ում քրոնիկոնի չորս հարյուր քսան և յոթին, [և] թագեցին Գեղաթի նոր[ա]հառույց[ի] վանքում⁴...

Յեվ եր նրա (Թամարի վորդի Գեորգ-Լաշայի) թագավորութունը մեծ խաղաղության մեջ, և նրա բոլոր գործերի վարիչ և խորհրդական եյին, [դեռևս] նրա ծնողից սկսած, Մխարզձեղ[ներ] Չաքարիա մանդատուրթուխուցես և ամիրսպասալարն ու Հովհան (Իվանե) աթաբակը: Առաջինին նրա* ծնող՝ մեծն Թամար արքայիցարքան՝ արշավանքի ուղարկեց, ուր [Չաքարիայի] բազմը բանեց, և նա գրավեց Կարսը (Կարի). ապա՝ շարունակելով արշավանքը՝ գնաց և մտավ մեծ Պարսկաստանը, կոտորեց Արտավիլը (Արդաբիլը), տակնուվրա արավ բերդաքաղաքներն և ավարով լցրեց արքունիքը:

Մրանից հետո [Չաքարիան] այրեց ու ավերեց Նլաթի յերկիրը, ստիպեց Նլաթեցուն (Նլաթի սուլթանին) [խոնարհվել], և հաղթությամբ զարգարված առաջարկեց վերջինին հաշտության հիմունքները... Նմանապես Կարնո-քաղաքացին (Կարնո սուլթանը) խնդրեց խնամութուն և անձնվեր յեղավ նրան. [Չաքարիան] մտավ Բասեն (Բասիան), և այնտեղ նրանք զվարճացան ու հանգըստացան:...

Թագավորը գրավեց Որոտը (Որոտո) և նրա բերդերն ու շըրջակայքը մինչ Նախիջևան (Նախճևան) և Գանձա[կ]ի գոտն, [նաև] գրավեց Շամքորը (Շանքորը)⁵:

Ապա ներս խուժեցին Սոմխիթ ու Հերեթն այլազգիները... վոտքի յերավ (ժողովեց) նրա թագավորութունը, վորին միացավ և Կարնո-քաղաքի գորքը...

Այսպիսի հաջողության և յերջանկության մեջ [եր վրաստանը, յերբ] նրա (Գեորգի) քույր Ռուսուդանին խնդրեց** Նլաթ բերել մեծ սուլթան Մելիքը, վորը տիրում եր Պարսից յերկրին Յեգիպտոսից սկսած մինչ Նլաթ...

Մրանից հետո մեծ աղերսով խնդրեց [նույն Ռուսուդանին և] Շարվանշահը... [ապա] Գեորգ թագավորը գնաց Բագավան⁶... [և] մեռավ Գեորգ թագավորը Բագավանում հունվարի տասնևութին, չորեքշաբթի որը, [յերբ] քրոնիկոնի չորս հարյուր քառասուն և յերկուսն եր⁷...

* Բնազրում՝ նրանց:

** Բնազրում՝ խնդրեցին:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն 380+780=1160 թ.:
- 2 Այն է 1184+9 կամ 413+780=1193 թ.:
- 3 Մասնավորապես Ամբերդի գրավման մասին տես. Աբխազիեց Բալանբար, Արագածը պատմության մեջ, Յերեվան 1935, էջ 25—26 et pass.:
- 4 Այս հեղինակի ժամանակագրությամբ Թամարը վախճանվել է 1184+23 կամ 427+780=1207 թ., մինչդեռ ավանդական ժամանակագրությամբ նույն Թամարի մահվան թվականը 1213-ի ներքո չե հայտնի. թեյն այս հարցի շուրջը կան և այլ տվյալներ՝ հոգուտ 1206, 1208 և 1210 թ. թ. Հարցին վերաբերյալ մանրամասն գրականությունը տես. Թ. Ժորգանիա, Քրոնիկոններ (վրացերեն), I, Տիգ. 1892, էջ 294—302. Ս. Կախարանե, Յերբ վախճանվեց Թամար թագուհին,—«Թեմի» (վրացերեն) թերթը, 1912 թ. № 56 (այս առթիվ հմմ. Ա. Шанидзе, Библиография отд. изданий и статей на грузинском языке, появившихся в 1911 и 1912 г. г.,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 256). С. Какабадзе, Год смерти грузинской царицы Тамары Великой,—«Известия Тифлиссских Высших Женских Курсов», кн. I, в. 1, Тифл. 1914, стр. 163—168. Իվ. Ջավախիզիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը (վրացերեն), II, Տիգ. 1914, էջ 618—619, 632—635. Ս. Կախարանեի գրախոսականն Իվ. Ջավախիզիլու աշխատության մասին՝ ընդ հայտնաբերած Բարթիլու-ցխովրեբան ու Թամար թագուհու ցարդ անձանոթի պատմչի յերխասիրութունը», վրացերեն,—«Bulletin Historique», 1924 թ., գ. I, էջ 289. Գուլմի գրախոսականը Իվ. Ջավախիզիլու աշխատության մասին «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա մատենագիրը», վրացերեն,—«Պատմ. ժողովածու», գ. II, Տիգ. 1928, էջ 110 և ծան. I նույնտեղ. Գարեգին ա. ե. Հովսեփյան, Պաղարկյանք կամ Պոռչյանք Հայոց պատմության մեջ, I, էջ 11 և ծան. **. Կլն.—Ի դեպ, հետաքրքիր է, վոր Հայաստանում գտնվող հուշարձաններից և վոչ մեկը չի վկայում հոգուտ ավանդական՝ 1213 թվականի: Յեվ, իրոք, Հաղբատի 1210 թ. արձանագրության մեջ կարդացվում է. «... Յամս աւժելոյ աստուծոյ թագաւորաց թագաւորին Գէորգէ որդւոյ մեծ թագաւորին Թամարին... որ թիւ Հայոց է ոժթ», Կլն: (Ռ. Երզնկեանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից սրբոյ նշանի, Վաղարշապատ 1886, էջ 27—28. Հմմ. Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 50—51): Այս վերին աստիճանի հետաքրքիր է Հոռոմայրի արձանագրութունը, վոր մենք անձամբ ստուգած ունինք տեղնուտեղը, հետևյալ բովանդակությամբ.—«Թ թու[ին] ոժե, ի թագաւորութեանն Լաշայի եւ յամիրսպասալարութեանն Չե թու[ին] ոժե, ի թագաւորութեանն Լաշայի եւ եղբաւր իւրոյ Իւանէի, ես հայր Սամուէլ եւ այլ միաբանքս շինեցաք զեկեղեցիս վասն յերկար կենդանութեան պատրոնաց մերոց, | ի յիշատակ հոգւոց մերոց եւ ծնողաց մերոց. որք երկրպագէք, սուրբ գյաղաւթս (sic) [յ]իշեցէք» (Հմմ. նաև Ս. վ. Ջավախեանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, I, 101. Ղ. Ալիբան, Այրարատ, 62. Կ. Կոստանեանց, op. cit., 47, վորոնցից Ղ. Ալիբան և նրա հետեղությամբ Կ. Կոստանեանցն այս արձանագրութունը «Մարմտի» արձանագրութուն են կոչում, իսկ Կոստանեանցին սխալմամբ հետևում են և վրաց արդի պատմաբաններ Իվ. Ջավախիզիլին ու Ս. Կախարանեի: Ըստ Իվ. Ջավախիզիլու (op. cit., 634) Թա-

մարի մահվան թվականը 1213—1214 պիտի ընդունել. իսկ ինչ վերաբերում է մնացած թվականներին, նրանք բոլորը կամ Թամարի զուգակից Գավիթ Սոսլանի մահվան թվականը պիտի համարել, կամ յենթադրել վոր Գեորգ (Գիորգի) Լաշան թագավոր է ոճվել ղեռևս իր մոր կենդանության որոք, վորի պատճառով էլ հիշատակվում է իբրև «թագավոր»: «Ըստ յերևույթին,—ասում է այս առթիվ վրաց պատմաբանը,—նրանից հետո, ինչ Լաշա-Գեորգուն (Գիորգիին) Թամարի աթոռակից դարձրին, վերջինս իր մոր՝ Թամարի որոքն էլ թագավոր եր կոչվում, այնպես վոր յերբեմն արձանագրությունների մեջ Թամարն այլևս չի հիշատակվում: Իսկ Լաշա-Գեորգուն աթոռակից հռչակելն, անպայման, պիտի կապել Գավիթ Սոսլանի մահվան հետ, վորից հետո Թամարն այլևս չի ամուսնացել:

5 Բասենի և այլ տեղերի գրավման մասին մանրամասն հաղորդում է և Ա. Որբելյանը (եջ 391—392) հետևյալ կերպով. «[Ջաքարէ և Իւանէ] բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչև ի Մժնկերտ: Առին զԿարս, զՎաղարշապետ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառնի, զԴվին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զՉարեք, զՀերթ, զՇամքոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զՉարաբերդ: Առին ի 660 թուին զՄիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ: Նույնը համ. ըստ Վարդանի (եջ 140—141). «Ի վեցհարիւր վաթսուն և ութ թուին առնու [մեծն Իւանէ] զՈրոտն և զմերձակայ զղեական, թէպէտ ոչ զըովանդակը: Ուրեմն, այս առումները տեղի պիտի ունենային 1211—1219 թ. թ.:

6 Այս դեպքի առնչությամբ կարևոր է հիշատակել Բագավանի մի արձանագրությունը, վորն, ըստ Հ. Որբելու (И. Орбели, Багаванский храм и его надписи,—«Христ. Восток», т. V, 1916, стр. 141) կարդացվում է այսպես. «Ի թագաւորութեանն Ալաշայ | յուսով բարեբարին աստուծոյ եւ Ջաքարէ ամիրապատարս եկի ի Խլաթայ ի սուրբ | ուխտս Բագուանու եւ տեսի զայս հրաշափառ եկեղեցիս. բացի զիմ զանձ եւ զնեցի զխոշպուտախա իւրեանց հողով | ու տովի (sic) [յ] այս եկեղեցոյս յ[իշատակ]...»: Բագավանի մասին առհասարակ տես. Ղ. Ալիսան, Այրարատ, 527—535. И. Орбели, Багаванская надпись 639 г. etc.—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 105—130. Նույնը՝ Багаванский храм и его надписи,—«Хр. Восток», т. V, стр. 128—143: —«Ալաշա» || «Աշա» հորջորջման մասին հատկապես տես. Н. Марр, К определению племенного происхождения Грузии, сына Тамары,—«Известия Академии Наук» 1926 г., стр. 473—478:

7 Այսինքն 442 + 780 = 1222 թ.:

2.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՈՇՄԱՆ ԿԱՐԳԸ»

Անհայտ հեղինակի կազմած «Թագավորի ոճման կարգն», Ի վ. Ջավախի շվիլի լուսատու (Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. I, Տիպիս 1928, եջ 70), «վոչ թե յեկեղեցական ոճման կարգն է ներկայացնում, այլ նրա պետական սահմանադրումն»: Այս դոկումենտը, համաձայն Ն. Բերձենի շվիլի լուսատուության (Արևմտյան Վրաստանի յեկեղեցական կազմակերպությունը, վրացերեն,—«Միմոմխիլիլի», I, Տիպ. 1926, եջ 105—106, ծան. 1), վորին միանգամայն համամիտ է և Ի վ. Ջավախի շվիլի (op. cit., 69—70), գրի պիտի լինի առնված վոչ առաջ քան XIII դարու 40-ական թվականները: Վրացերեն բնագիրը հրատարակել է ըստ Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող նախկին ընկերության հավաքածուի № 352 ձեռագրի (XVII դարու), Ս. Կակաբաձենի առանձին գրքույկով՝ «Թագավորի ոճման կարգը, XIII-երորդ դարու սկզբում կազմված» (վրացերեն), Տիպիս 1913, եջ 1—8, ուր այս դոկումենտը սխալմամբ 1204—1205 թ. թ. է վերագրվում: Այս դոկումենտի ուղեբերն թարգմանությունը, համաձայն նույն № 352 և Վրաց նախկին յեկեղեցական թանգարանի № 450 ձեռագրի (XVI դ.), տրված է Կ. Կեկելիձեյի մագիստրական շարադրության մեջ (Корн. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифл. 1908, стр. 174—176, 128—131; տեկտի անալիզը՝ 467):

ԻՇԽԱՆԻ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒՅՑՈՒՆԸ ՔԱԳԱՎՈՐԻ ՈՇՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒՅՑԱՆԸ

... Յեվ յերբ ավագ սարկավազն ասի քարոզ և կարգան ավետարանը, դուքս դա [խորանից] Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսն ու յպիսկոպոսապետն. իսկ յեթե Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսը չլինի, Իշխանցին¹: Յեվ Իշխանցին ու յեպիսկոպոսապետն ձեռները դնեն [Ժագավորի գլխին] մեկն աջից և մյուսը ձախից՝ յերիցապետական կարգի համաձայն, և բազմեցնեն յեկեղեցու միջում ամբիոնի վրա...

ԾԱՆՈթՈՒՅՑՈՒՆ

1 Այսինքն Իշխանի քաղկեդոնիկ յեպիսկոպոսը, վերջ վրաց յեկեղեցական նվիրապետության մեջ՝ «Ժագավորական ոծման ծիսակարգության» համաձայն՝ մի վարխատով 10-րդ, մյուսով 8-երորդ և յերրորդով 11-երորդ տեղն ունեի գրաված (սես սույն հատորի Թ. գլուխը):

է.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒՅՑՈՒՆ»

Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարխատում անանուն հեղինակի յերկասիրությանը «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքն» անմիջապես հետևում է մի այլ՝ բավականին ընդարձակ յերկասիրություն, վորի հեղինակին՝ Իվ. Ջավախիշվիլին (չին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., 197) անանուն «Ժամանակագիր» է անվանում, քանի վոր վերջինս պատմությանն ու պատմագրությանը «Ժամանակագրություն» է կոչում, ճիշտ այնպես, ինչպես «Թագակիրների պատմականն ու գովասանք»-ի հեղինակը նույն իմաստով «խտորիա» բառն է գործածում:

Այս յերկասիրությունը, վորին մենք, ըստ այսմ, «Ժամանակագրություն» ենք կոչում, գրաված ունի Ե. Թագաշվիլու հրատարակության 536—785 եջերը, իսկ ըստ Մ. Բրոսեյի՝ 339—447 եջերը. նույնի ֆրանսերեն Թարգմանությամբ (Histoire de la Géorgie I, 2) 481—643 եջերը: «Ժամանակագրության» մեջ նկարագրված են պատմական զանազան անցքեր սկսած Լաշա-Գեորգի (Գիորգի) Թագավորությունից (1213—1223) մինչ Գեորգ (Գիորգի) Պաթառի Թագավորությունը (1318—1346), մոտավորապես մի ամբողջ դարու սահմաններում:

Այս «Ժամանակագրությունն», ի միջի այլոց, հետաքրքիր է այն տեսակետից, վոր այստեղ, ինչպես իրավացի Իվ. Ջավախիշվիլին էլ մատնանշած ունի (op. cit., 196), առաջին անգամն է հիշվում «Ղարբաղ» տեղանունը: «Ըստ յերևույթին, — ասում է նույն գիտնականը, — իբրև աշխարհագրական անուն Ղարբաղը նոր էր մուտք գործել [վրաց] գրականության մեջ և XIII-րդ դարում այս վայրն ուրիշ անունով է յեղել հայտնի: Յեվ իբրք, «Ղարբաղ»-ն իբրև Ռանի անուն XIV-րդ դարումն է ծնունդ

առնում և սլաւոնական գրականութեան մեջ այս աշխարհագրական անունն առաջին անգամ կարծեմ Համբարձ Դազվինին (վախճ. 1349 թ.) և հիշում իր աշխարհագրութեան մեջ (В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, 152):

Անանունի «ժամանակագրութիւնը» մենք բաժանած ունինք հետևյալ մասերի. 1. Գեորգ-Լաշայի թագավորութիւնը (1213—1223), 2. Ռուսուզանի թագավորութիւնը (1223—1247), 3. Դավիթ Լաշա-Գեորգու վորդու, և Դավիթ Ռուսուզանի վորդու թագավորութիւնը (1243—1259, 1243—1269), 4. Դեմետրի թագավորութիւնը (1273—1289), 5. Դեմետրի վորդուի Դավթի և Գեորգի թագավորութիւնը (1292—1310, 1299—1301), 6. Վախտանգ Դեմետրի վորդու թագավորութիւնը (1301—1307), և 7. Գեորգ-Պայծառի թագավորութիւնը (1318—1346):

[ԳԵՈՐԳ-ԼԱՇԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

[Գեորգ (Գիորգի) Լաշային] հնազանդ ելին բոլոր հակառակորդները [ճիշտ այնպես], ինչպես բարեհիշատակ և աստվածասեր նրա մոր [Թամարին հնազանդվեցին]... Գանձակեցիք և նրանց հարևան Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Կարնո-քաղաքացիք և շատ ուրիշները, վորոնք ընծաներով և հարկերով [խարաջով] գալիս ելին նրա մոտ...

... [Յերբ Գանձակեցիք դադարեցին հարկ (խարկ) տալ թագավորին], Լաշան դիմեց Վրաստանի հայակույս և հայնկույս [գըտնովոյ] զորքերին, [նաև] Մխարզքձեղ Հովհանին (Իվանեյին*), վորը նրա մայր Թամարից ստանձնած ունեք աթաբակութեան պատիվը, քանի վոր աթաբակութիւնը բոլոր իշխաններից (երթաթափներից) առավել գերազանց էր և նա արքունիքի վազիրն (վեդիրն) էր¹...

... [Գանձակեցիների հետ սկսած պատերազմում] թագավորն ունեք մոտ չորս հազար մարդ, վորոնց թվում առավելապես մեախերն ելին, քանի վոր մի կողմը Մխարզքձեղներն ելին կանգնած, մյուս կողմը՝ հեր-կախերն ու սոմխիթցիք, վրացիք և թորեցիք, և յերրորդն՝ ափխաղները, դադյան-բեդյանները և Լիխի հայնկույս ընակվորդները...

... [Լաշան իր անբարոյական կենցաղով և հարբեցողութեամբ իր դեմ հարուցեց] Վրաստանի իշխաններին (թավաղներին)²... և

* Var. Իոանեյին:

առավելապես Հովհան (Իվանե) աթաբակին և Ջաքարիայի վորդի Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն³...

... [Լաշան յերբեմն] անցնում էր Աջամեթ և վորսորդում էր Յիսուսում և Ափխաղքում (Ափխաղեթում),... աշնանը իջնում էր Տփղիս, իսկ ձմեռը լինում էր Հայքի (Սոմխիթի) Դվինում* և այնտեղից կովում էր Գանձակեցիների հետ. ամառը բարձրանում էր Կուրի վերին մասը՝ մնալով Կողայում (Կոլայում), ուր նրա մոտ գալիս ելին ընծաներով նրա հարկատուները Խլաթից և Հունաստանից (Բերձենստանից):...

... [Ջալալադդինի զորքերը] մոտեցան Վրաստանի սահմաններին [և] սկսեցին ավերել Գագի յերկիրը: Լսելով այս՝ Վահրամ (Վարամ) Գագեցին և Հովհան (Իվանե) աթաբակը դիմեցին Լաշա թագավորին [և] հաղորդեցին այլախոս այլազգիների գալու և Հայքի (Սոմխիթի) ավերման մասին: Իսկ թագավորը դիմեց իր հայնկույս և հայակույս [գտնովոյ] զորքերին, և՛ ժողովելով իննսուն հազար հեծելազորք՝ գնաց թաթարների դեմ, վորոնք Գագի ծայրին ելին կանգնած. այնտեղ նրան (թագավորին) միացան Հովհան (Իվանե) աթաբակն և սրա յեղբորորդի՝ Ջաքարիա ամիրսպասալարի վորդի Շահնշահը (Շանշեն), նաև Վահրամ (Վարամ) Գագեցի զործակալն (մասխուրթուխուցեան) իրենց զորքերով, և գնացին [պատերազմելու]՝ կանգ առնելով Բերդուշ գետի վրա, վորն այժմ Սազիմ է կոչվում⁴... [Վրաց զորքը՝ պարտութիւն կրելով՝ վերադարձավ Տփղիս. սրանց] հետամուտ յեղան թաթարները, վորոնք հասան մինչ Սամշվիլդե և ապա վերադարձան*...:

* Var. Դերում (sic):

** Var. + ... «Գեորգ-Լաշայի ջուր Ռուսուզանին ի կնութիւն խնդրեց Խլաթում բազմեցնելու մեծ Մեղիք սուլթանը, վորը տիրում էր Յեգիպտոսից մինչ Պարսկաստան, սակայն աստվածային շնորհը սրան արգելք հարուցեց... Գեորգ թագավորը Բագավան գնաց, վորպեսզի իր քրոջն ամուսնացնէ, և տան որ էր մնացել մինչ նրա (Ռուսուզանի) ուղեվորումը, սակայն աստված այստեղ ել խափանեց... Լաշա թագավորը Բագավանում յեղած ժամանակ զգաց մահվան մոտեցումը... Յեղ վախճանվեց Լաշա-Գեորգը (Գիորգին) Բագավանում գտնվելու պահին հունվար սամվա 18-ին, չորեքշաբթի որը⁵...»

[ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... [Թաթարները] հարյուր քառասուն հազար հոգուց բաղկացած՝ մոտեցան Ատրպատականին (Ադրբայդջանին), ապա մոտեցան Մխարզրձեհնեբի յերկրին: Դվինը Հովհան (Իվանե) աթաբակի ձեռին եր, իսկ Անին տրված եր Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսին: Խվարազմացիք յեկան Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի) մահվան յերբորդ տարին գերելու և ավերելու Դվինի և նրա մերձակա յերկրները: Լսելով այս՝ Հովհան (Իվանե) աթաբակն և Վահրամ (Վարամ) Գազեցին գնացին Ռուսուգանի մոտ և զեկուցին խվարազմացվոց ու մեծն սուլթան Ջալալադդինի գալու մասին... [Այդ ժամանակ] Հովհան (Իվանե) աթաբակը ծերացած եր, և վոչ բացահայտ, այլ գազանի կերպով կուսակրոնութուն եր ընդունել... Այս Հովհան (Իվանե) աթաբակին Ռուսուգան թագուհին (թագավորը) զորքերի գլուխ նշանակեց՝ տալով դրոշակ, և ուղարկեց սուլթան Ջալալադդինի դեմ կռվելու: Սրանք մոտեցան Դվինին և Ամբերդին. իսկ խվարազմացիք կանգ եյին առել Գառնի գյուղում... Առաջնիցս գորքում [աթաբակը] նշանակեց Թորեցվոց և Ախալցխեցի յերկու յեղբայր Շալվա և Հովհանին (Իվանեյին)... [Վրացական զորքը պարտութուն կրելուց հետո] փախուստի դիմեց. Շալվան կախնավորվեց... իսկ [վերջինիս] յեղբայր Հովհանը (Իվանեն), վորն ապաստան եր գտել Գառնիի այրերում, քարով սպանվեց: Ապա Շալվային ներկայացրին Ջալալադդին սուլթանին, և նրան ճանաչեցին Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Ատրպատականցիք (Ադրբայդջանցիք)...

Ապա Հովհան (Իվանե) աթաբակը վերադարձավ Բջնի, իսկ սուլթանն՝ Ատրպատական (Ադրբայդջան) և Նախիջևան (Նախճևան)... Յեվ յերկու տարուց հետո վախճանվեց Հովհան (Իվանե) աթաբակը, և [զորա]գլուխ նշանակեցին Ավագին (Ավաքին)՝ շնորհելով նրան ամիրսպասալարութուն...

[Ապա սուլթանն] յեկավ և ավերեց ամբողջ Դվինի յերկիրը, Անին և ամբողջ Անվո յերկիրը, Սոմխիթը, Գազը մինչ Գանձա[կ]-իսկ մինչ այս Շամքորը (Շանքորը) Վահրամ (Վարամ) Գազեցու ձեռին եր, վորը խելամիտ և պատերազմներում անուն հանած մարդ եր...

... Լսելով, վոր Ավագ (Ավաք) աթաբակն ու ամիրսպասալարը Բջնիումն և գանվում, Ջալալադդին սուլթանը կամեցավ նրա հետ

տեսնվել: Դեսպան ուղարկեց նրա մոտ ասելու. «Ին՝ թագաւորի վաղերապես (վաղիրթուխուցես)՝... [արի]. մի-մի մարդ հետներս վերցնելով, ժողովինք, քանի վոր խոսք ունիմ քեզ ասելու»: Ավագին այս դուր յեկավ և տեսակցութան... գնաց զինված: Իսկ հայնկույս, Բջնիի ձորում, [յերևաց]՝ հետն մի մարդ ունենալով՝ սուլթանը, վորը նույնպես զինված եր, և մեկը մյուսին մոտեցան: Ապա սուլթանն ասաց. «Յես չեմ յեկել Վրաստանն ավերելու, այլ հաշտութուն և խաղաղութուն կնքելու»...: ... Լսելով սուլթանի այս խոսքերն՝ Ավագն (Ավաքն) վոչինչ չպատասխանեց, այլ մի-միայն ասաց. «Յես կզեկուցեմ թագավորին և նրա վաղիրներին»... Ռուսուգան թագուհուն (թագավորին) այս տարորինակ թվաց և պատվիրեցին Ավագին (Ավաքին) չլսել այսպիսի գործերի մասին, այլ միանգամայն մերժել: Յեվ Ավագն (Ավաքն) այս հայտնեց սուլթանին: Իսկ վերջինս՝ լսելով այս՝ իր ամբողջ զորքով տեղից շարժվեց և դիմեց դեպի Տփղիս քաղաքը... [Ապա] սուլթանը յեկավ Սոմխիթ և ավերեց ամբողջ Սոմխիթը, [հրի և] սրի յենթարկելով նրա բնակիչներին, այնպես վոր [այնտեղ] ել տղամարդ չմնաց: Ապա նա անցավ Տփղիսի կողմը...

... Ավերելով Տփղիսը՝ [խվարազմացիք] սկսեցին կրկին ավերել, գերել և բնաջինջ անել Սոմխիթն ու Կամբեչիանն Իորի յեղերքին, Քարթլին ու Թոնդրը (Թրեխթն*)⁶, Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Արտանը (Արտանը), [նաև] վոմանք Սամյխեն ու Տայքը (Տան), և Կարնիփորի ու Անվո մերձակա յերկրները...

[Ռուսուգանի վորդի Դավթի գահակալութան պահին Վրաց] թագավորութունն ապահով եր խվարազմացիներից, քանի վոր Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսն Անխումն եր, Ավագ (Ավաք) ամիրսպասալարը Բջնիում, նմանապես և Վահրամ (Վարամ) Գազեցին, հերացիք (հերք), կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, թորեցիք, շավշկղարջեցիք և տայցիք իրենց ամբողջների մեջ՝ հազանդ լինելով Ռուսուգան թագուհուն (թագավորին)...

[Ապա Ջալալադդին սուլթանն] յերկրորդ անգամ դիմեց դեպի Տփղիս: Լսելով այս՝ Ռուսուգանը հրամայեց իր ամբողջ՝ հայնկույս և հայսկույս [գանվող] զորքին, Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսին և Ավագ ամիրսպասալարին, նաև գործակալ (մասխուրթուխուցես) Վահրամ (Վարամ) Գազեցուն, հերաց, կախերին, սոմխիթցվոց, ջավախներին, մեսխերին, տայցիներին,

* Var. Թրեխեթ:

Յոսնա Դադյանին, ... ափսաղներին, ջիքերին և ամբողջ թագա-
վորությանը... ժողովել: ... Իսկ սուլթանը մուտք եր գործել Սոմ-
խիթ՝ Բողոնփոր (Բոնխիսի ձորը)..., ապա մտավ Տփղիս:...

... Ապա չորեք Նոյինները՝ Չարմաղանը, Չաղատան, Իոսուրն
ու Բիչոն... անցան Արաքսն (Ռախան) և յեկան Գանձա[ղ] ...

... Կսելով այս՝ Ջալալադդին սուլթանը շտապ տեղահան յե-
ղավ իր գերդաստանով հանդերձ և զնաց Հունաստան (Բերձեն-
ստան). իսկ թաթարները հետամուտ յեղան և հասան Բասեն (Բա-
սիան):...

... Խվարազմացիներին փախուստի մատնելով՝ թաթարները
զնացին և ավերեցին Խլաթի և Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յեր-
կըրները, և Խլաթի սուլթանը չկարողացավ ընդդիմադրել... ապա
անցան Պարտավ (Բարդավ), Գանձա[ղ] և Մուղան, և այնտեղից
սկսեցին ավերել Վրաստանը, Դարուբանդի ստորև Շիրվանի յեր-
կիրը, Կապադակը (Ղարալը), Հերքը (Հերեթը), Կախքը (Կախե-
թը), Սոմխիթն և Արշակունյաց յերկիրը՝ Դվինն ու Անին...
Իսկ վերև հիշված Նոյինները (Չարմաղան, Չաղատա, Իոսուր
և Բիչոն) մտան Քարթլի, Թուրք (Թրխալեթ), Սոմխիթ, Ջավախք
(Ջավախեթ), Սամցխե, Շավշք (Շավշեթ), Կղարջք (Կլարջեթ),
Կողա (Կոլա), Արտահան (Արտան), Անի*, և մորեխի պես տարած-
վեցին այնտեղ՝ ավերելու և կոտորելու [յերկիրը]... Շահնշահ
(Շանշե) մանդատուրթուլուցեան ապաստան գտավ Աճարական
(Աճարա) յերկրում, Ավազ (Ավաք) ամիրսպասալարը մտավ Կա-
յենի բերդն և Վահրամ (Վարամ) Գաղեցին զնաց Քութայիս (Քու-
թաթիս). նմանապես և հերք, կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, մես-
խերը, տայեցիք, թորեցիք-արտահանցի (արտանցի)-կողայեցիք՝
բոլորը մտան բերդերը, սարերն ու անտառները և կովկասցիներին
ու լեռնականների բոլոր ամբոցները...

Տեանելով Նոյիններին չարագործությունները՝ Հովհան (Իվանե)
աթարակի վորդի՝ Ավագ ամիրսպասալարը դեսպաններ ուղարկեց
Պարտավ (Բարդավ), ուր վերոհիշյալ իշխանները կանգ եյին ա-
ռել, քանի վոր ձմեռը նրանք այդտեղ եյին անցկացնում, իսկ
ամառը՝ Գեղարքունյաց (Գեղարքունիի) և Արարատյան լեռներում:
Յեվ այդ ժամանակ եր Չարմաղանը* գրավել Անին: Սրանց մոտ
ուղարկեց Ավագը դեսպան՝ հաշտություն խնդրելու... Նրանք ու-
րախությամբ ընդունեցին Ավագի դեսպանին և հաստատ յերգու-

* Var. + և Դվին:
** Բնագրում՝ Չորմաղոնը

մով կատարեցին խնդիրը... Հենց վոր Ավագի դեսպանները վերա-
դարձան և հաղորդեցին սրա մասին, Ավագը... զնաց Չարմաղա-
նի*, Չաղատայի, Բիչոյի և Իոսուրի մոտ, վորոնք պատվեցին և
սիրեցին նրան՝ նշանակելով պահապաններ նրա քաղաքներում և
յերկրներում:...

Յերը յերկիրը խաղաղվեց և Շահնշահ (Շանշե) մանդատուր-
թուլուցեալ տեղեկացավ թաթարների և Ավագի միջև կնքված
հաշտության և յերկիրն անվասա պահելու մասին..., ինքն՝ Շահն-
շահը (Շանշեն) յեղև զնաց թաթարների տեսության, վորոնք նրան
(Շահնշահին) շատ պատվեցին և վերադարձրին իրենց նվաճած
Անին շրջակա յերկրով:... Տեղեկանալով սրա մասին՝ Վահրամ
(Վարամ) Գաղեցին՝ Ջաքարիայի վորդին՝ յեղև կնքեց հաշտու-
թյուն, և սրանով յերկիրը խաղաղվեց:

Իսկ Հերքը (Հերեթը), Կախքը (Կախեթը), Սոմխիթն ու Քար-
թլին և վերևում [գտնվող] ամբողջ յերկիրը մինչ Կարնո-քաղաք
գերության և ավերման եր յենթարկված... և ձմեռը [թաթարները]
կանգ առան Պարտավում (Բարդավում), Կուրի յեղերքին, Իորի
յեղերքին** և վերևում՝ մինչ Գագ...

... Յերը հայսկուլս [գտնվող] յերկիրն (արևելյան Վրաստանը)
թաթարները գրավեցին, Ռուսուղան թագունին վորոշեց իր վորդի
Դավթին ուղարկել թաթարների մոտ՝ յերկիրը չվնասելու մասին
պայման կապելու համար, և ուղարկեցին դեսպաններ թաթարների
մոտ Շահնշահին (Շանշեյին), Ավագին, Վահրամին (Վարամին) և
[Հ]երքի ([Հ]երեթի) իշխան Շոթային, վորին մանիի աղանդին հա-
րելու պատճառով Կուլար եյին կոչում... [Յեվ] Բաչի-Նոյինն իր
հետև տարավ Վրաստանի մեծն իշխանավորներին, [և] յերը նրանք
մոտեցան Սեբաստիո և Յերզնկայի (Եզնիկի) յերկրներին, [թա-
թարները նորից] սկսեցին ավերել...

... [Ապա] թաթարները... զնացին դեպի Խլաթ. իսկ Խլաթի
սուլթանն ընդառաջ զնաց նրանց... [Յեվ թաթարները] հեռացան
իրենց ամառնային բնակավայրը՝ Գեղարքունյաց (Գեղարքունիի)
և Արարատյան լեռները, և դեսպան ուղարկեցին Ռուսուղան թա-
գունու (թագավորի) մոտ հաշտություն կնքելու համար...

... Յեվ ինքը թագունին (թագավորը) յեղավ հայսկուլս, ուղար-
կելով իր վորդի Դավթին յեղև, վորոնց ընդառաջ զնացին Շահն-
շահը (Շանշեն), Ավագը, վորին թաթարները մեծ պատիվներով

* Բնագրում՝ Չորմաղոնի:
** Var. Իորի յեղերքին abs.:

բավարարեցին, ... Շոթա Կուպար* Թորեցին, Վահրամ (Վարամ) Գարթլիի իշխանը...

... Ավագը, վորին Ռուսուդան թագուհին (թագավորն) ամիր-սպասարուլթյան փոխարեն ամբարակ եր նշանակել, ուղարկվեց Չաղատ-Նոյինի մոտ... Յեվ Նլաթի սուլթանն էլ տարորինակ ճանապարհով գնաց... [Յեվ] Ավագն ու Նլաթի սուլթանն... առաջիններն էյին, վոր ուղարկվեցին թաթարների մոտ...

[Ռուսուդանի մահից հետո] Շահնշահին (Շանշեյին) հանձնեցին նրա և Ավագի կալվածքը, Վահրամ (Վարամ) Գաղեցուն հանձնեցին ամբողջ Սոմխիթն... և Թորեցի Գամրեկելիին... Ջավախքը (Ջավախեթը), Սամցխեն և վերին յերկիրը մինչ Կարնո-քաղաք... [Յեվ Եգարսլանի հպատակության ներքո էյին] մեծ և պատվական Շահնշահ (Շանշե) մանդատութեան և Վահրամ (Վարամ) Գաղեցին և բոլոր այլ իշխանավորները:...

... Ասորիքում (Շամուս) գտնվող թուրքերը՝ լսելով վրաց անտերության (անթագավորության) և վրաց զորքի Արմուլթ** գնալու մասին թաթարների մոտ... ժողովեցին բազմութուն մարդկանց, մոտ վաթսուն հազար, վորոնց ղեկավարն (տերն ու տնօրենն) եր հուշակավոր Ղարախանը, Վրաստանն ավերելու համար, և յեկան Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յերկիրը, վորն այն պահին Շահնշահն (Շանշեն) ուներ զբաված, և սկսեցին ավերել Վրաստանն ու Ալաշկերտն (Վալաշկերտն) և Արաքսի (Ռախսի) հայնկույս [գտնվող] յերկիրը մինչ Սուրմար (Սուրման), վորը նմանապես [նույն] Շահնշահ (Շանշե) մանդատութեան և թուրքերն ուներ զբաված: Վերջինս՝ տեսնելով [այս յերկրների] ավերումը՝ հրամայեց իր և Ավագ ամբարակի զորքին ժողովել, և՛ յերեսուն հազար ընտիր հեծյալներով անցնելով Արաքսը (Ռախսը)՝ հասավ Ալաշկերտ (Վալաշկերտ), ուր կանգ եր առել Ղարախանը... Տեղի ունեցավ սոսկալի պատերազմ, ուր անթիվ բազմութուն կոտորվեց [թուրքերից]. իսկ Շահնշահի (Շանշեյի) զորքը փրկվեց բարեխոսությամբ կենարար խաչին (ճշմարիտ փայտին)... Ղարախանն ու նրա զորքը պարտվեց, վորոնք փախուստի դիմեցին. իսկ [Շահնշահի զորքը] հետամուտ յեղավ նրանց մինչ Նլաթ... ապա հաղթող վերադարձավ Անի, վորը [Շահնշահի] տունն ու ամբողջ քաղաքն էր:

Քանի վոր լուրը Վրաստանի անտերության (անթագավորության) մասին ամենուրեք տարածվել էր, բոլոր ազգերը գլուխ

* Var. Կուպրի:
** Var. Արմուլթ:

էյին բարձրացրել վրացոց ավերելու նպատակով. ապա վորքի յերան Հունաստանում (Բերձենաստանում) գտնվող թուրքմեններն ու Յերզնկայի (Եղինկի) սուլթանն և ուրիշ քաղաքներում գտնվող ամիրաները. և ժողովեցավ անթիվ բազմութուն [զորաց], վորը դիմեց Վրաստան: Լսելով այս՝ տայեցիք և շալշ-կղարջք և կողարտա[հա]ն-կարնիփորեցիք հուղվեցին և մարդ ուղարկեցին Սամցխե՝ Ղվարդ՝ վարեցի յերկիրը վարեցի Ջաղ՝ ելու մոտ, վորպեսզի ոգնի նրանց... իսկ թուրքմեններն յեկել էյին Բանա, վորն և պատել էյին, քանի վոր Ուղթիքն (Ուլթիան) և Բաղաթուրն (Բալթաղ՝ ուրն)* արդեն զբաված ունեյին, և ավերում էյին Տայքը (Տանոն)... [Ապա տեղի ունեցավ պատերազմ], ուր հույներն (բերձեններն) ու թուրքմենները պարտվեցին, վորոնք և սկսեցին փախել... [Ապա վրաց զորքը] պատերազմ ունեցավ Ուղթիքում (Ուլթիսում), վորն և զբավեց, նաև՝ Բաղաթուրի** բերդը, և հույժ հաղթող... խաղաղ տուն վերադարձավ...

... Այս խառնակության պահին Վրաստանի հայնկույս և հայսկույս գտնվող բոլոր իշխանավորները ժողովեցան Կոխտայի ծայրին՝ [Շահնշահ (Շանշեն)], Եգարսլանը, Յոսնե Դադյանը, Վահրամ (Վարամ) Գաղեցին, Ղվարդ՝ վարեն, Շոթա Կուպրին..., Թորեցի Գամրեկելը, Սարգիս Թմոզվեցին... [սրանք բոլորը] վորոշեցին պատերազմ սկսել [թաթարների դեմ]... իսկ թաթարները՝ լսելով վրաց [իշխանավորները] ի մի ժողովելու մասին... յեկան Կոխտայի ծայրը... և կախանավորեցին ու քշեցին նրանց Անիի յերկիրը՝ Շիրակավան կոչված տեղը... [Ապա] Յոսնե Դադյանը [վորը գնացել եր զորք ժողովելու], իր զորքով հանդերձ յեկավ Բիկինիս ջվարի կոչված տեղը, վորը Սամցխեյի և Ղաղոյի միջևն է գտնվում: Լսելով Վրաստանի բոլոր իշխանավորների Անի քշելը՝... սա յերկու մարդու [ուղեկցությամբ] գնաց Անի... Անցավ Սամցխեն, Ջավախքը (Ջավախեթն) և հասավ Անի:

Այս ժամանակ վերոհիշյալ Նոյինները (Բիչու և Անդուրզը) մտել էյին քաղաք, իսկ [վրաց] իշխանավորները, վորոնք կալանավորված էյին և կապանքներով կապած, մերկացյալ նստած էյին հրապարակի վրա...

... Յեվ Ուլուղ՝ ահնի որդը... չորս Նոյինները կառավարում էյին ամբողջ նրա տերութունը. նախ ... Խորասանն, Իրազն, Ատրպա-

* Var. Բուղաթաղ՝ ուրը:
** Var. Բուղաթաղ՝ ուրի:

տականը (Աղարբադազանը), Մովականը, Պարտավը (Բարդավը), Շիրվանը (Շարվանը), Վրաստանն, ամբողջ Խլաթն և մեծն Հուսաստանը (Բերձենաստանը) մինչ Ասիա...

[ԴԱՎԻԹ՝ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳՈՒ ՎՈՐԴՈՒ, ՅԵՎ ԴԱՎԻԹ՝ ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ՎՈՐԴՈՒ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Յերբ Ռուսուդանի վորդի Դավիթն Ալտաղունն եր Ուլոյի մոտ, նրան ձերբակալեցին և ուղարկեցին ձմրան [բնակա]տեղն՝ Պարտավ (Բարդավ) հասնելով Նախիջևան (Նախձևան)՝ Ռուսուդանի վորդին յերկու մարդով ուղևորվեց դեպի Ասիսաղը (Ասիսաղեթ)...

... Յեվ յերբ Նարին-Դավիթը մոտեցավ Ավազ աթաբակի յերկրին, ... նրան նկատեց վորսի գնացած Սմբատ (Սոււմբատ) Որբելը: [Գեորգ] թագավորի կողմից Որբելները դեմ սկսած հալածանքի (բնաջնջման) պատճառով Նախիջևան (Նախձևան) եր փախել Լիպարիտ կոչվածը: Վերջինս յեկավ Ելիկունի յերկրը: Ելիկունը՝ տեսնելով Լիպարիտ Որբելուն՝ իբրև փեսա ընդունեց և իր դստեր հետ ամուսնացրեց, վորից ծնվեցին յերկու տղաներ, վորոնց կոչեցին՝ մեկին Ելիկուն և մյուսին՝ Սմբատ (Սոււմբատ) և [այս] Սմբատին Ելիկունն իբրև վորդի ընդունեց, և այս Սմբատի թոռն Սմբատի հետ հանդիպեց Դավիթ [թագավոր]ը, վորն և տարավ նրան իր յերկրը: Յեվ Դավիթն աղաչում եր Սմբատին չհայտնագործել իր մասին...

... [Դավիթ թագավորը] շրջեց Հովհան (Իվանե) աթաբակի վորդու՝ Ավազ աթաբակի յերկրը, և այդ ժամանակ վախճանվել եր Ավազը, վորը չեր թողել տղա, այլ միմիայն աղջիկ՝ Խվաշագ անունով: Յեվ թագավորը գնաց Բջնի (Բիջնիս)⁸ վողբալու, և տեսավ Ավազի կնոջը, վորը Ռաձի իշխաններին՝ Կախարներնրի դուստրն եր՝ Իվանցա անունով, հույժ գեղեցիկ: Մերահարվելով վերջինիս վրա՝ [Դավիթը] մի քանի ժամանակից հետո իր հետ տարավ նրան իբրև կին և թագուհի, և բերեց իր յերկրը: Իսկ Ավազի դստեր թողեց հայրենյաց հողում՝ խնդրելով Սաղուն Մանկաբերդեցուն, վորն իմաստուն և խելոք մարդ եր, բարեմիտ, հաջող բարձրահասակ և գեղեցկազեմ, ուժեղ և մրցող, [հովանավորել նրան]...

... Յեվ Իվանցա թագուհին ու նրանից [ծնված] վորդի Դեմե-

տրին (Դեմիտրին) [Դավիթը] թողեց Ավազի տանը՝ Բջնիում (Բիջնիսում)...

... Ուլո-դ'անը... գնաց ձմրան բնակատեղը, վորն այժմ Դարբաղ⁹ և Մուղան ե կոչվում...

... Արդուն-[խանը]¹⁰ քսան հազար հեծելազորքով յեկավ և պատեց Գանձա[կ]ն ու Սոմխիթն, ապա մոտեցավ Տիդիսին...

... [Յերբ Արդունը] մտավ Տիդիս, նրան ընդառաջ գնացին Վրաստանի բոլոր իշխանավորներն ու իշխաններն և վոմն Բաղին¹¹, վորը հայ եր ծագումով...

... [Յեվ] բերին Սաղունին իբրև թարգմանիչ, վորին Ուլոն շատ եր սիրում և պատվում, քանի վոր նա խելոք մարդ եր և քաղցրալեզու... [Յեվ այս] Սաղուն Մանկաբերդցին քաղցր ճառում եր...

... [Յեվ Ուլո-դ'անը] Սարգիս Զաղելուն շնորհեց Կարնո-քաղաքն ու շրջակա յերկիրն, Իրադ'ով հանդերձ... Յեվ գնաց [Դավիթ թագավորն] Ելզոն-Նոինի մոտ՝ ասելով. «Յեթե դ'անը Սարգսին կտա Կարնո-քաղաքը, թող թագավորութունն ել նրան տա»: ... Յեվ չտվին [Սարգսին] այլևս Կարնո-քաղաքը: ...

... Այս պահին Ուլո-դ'անին դավաճանեց Շահնշահի (Շահնշեյի) վորդի Զաքարիա ամիրսպասալարը...

... Յեվ սպանեցին Իվանցա թագուհուն, վորը Ավազի նախկին կինն եր, ինչպես ասում են, նրա դստեր՝ Խվաշագի ձեռքով, վորը Սեվիտիարզավի Խոջա-Շամշաղինի կինն եր, վերջինիս դրամամբ...
... Ապա թաթարներն անցան Զավախքն (Զավախեթն) ու Թուրքն (Թրխալեթն) և Ռուսթավում անցան Կուրը, և շատ տեղերին մոտեցան թաթարներն ու Սոմխիթի դորքերը...

... Գարնանը [Ուլո-դ'անը յեկավ Սաքո և նրա վորդի [Թան]-քուշն յեկավ Գեղարքունիք (Գեղարքուն), քանի վոր Գեղարքունիքը (Գեղարքունին) նրա ամուսնու բնակավայրն եր... [Ապա Թան-քուշն] յեկավ Տիդիս և կարգավորեց Վրաց (Բարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) գործերը...

... Աբաղա-դ'անը... գորք կանգնացրեց [այնտեղ], ուր Կուրն և Արաքսը (Ռախսը) միանում են, և այնտեղից մինչ Մցխեթ...

... Այս պահին Սաղուն Մանկաբերդցին սկսեց ուժեղանալ սրան նախ Ուլո-դ'անն) յեղավ հովանավոր... ապա Աբաղա-դ'անն ել պատվեց, ինչպես և Ս[ահ]իր-դիվանը, քանի վոր նրա կնոջ՝

* Var. Շաղին:

Ավագի դուստր Խվաշագի (Խվաշաքի)՝ շնորհիվ սենեկապանի (հեջիբի) պաշտոն ստացավ...

... Աբադե[-դ՝աննը [Թաթարներին] տրամադրեց՝ իբրև ամուսնաբնակատեղ՝ [ամբողջ լեռնաստանը] մինչ Աբարատյան լեռները, իսկ իբրև ձմրան բնակատեղ՝ Աբաքսի (Ռախսի) յեզերքն ու Նախիջևանը (Նախճևանը):...

... [Ապա Թեգութարը] շարժվեց և ուղղվեց դեպի Ղազոյի, Կարցխալի և Կարսի լեռները, վորոնք Շավշքի (Շավշեթի) և Աճարայի միջև են գտնվում...

Այս պահին Սաղուն Մանկաբերդցին ուժեղացավ առավել քան ժամանակակից բոլոր այլ իշխանավորները, քանի վոր նրան Աբադա-դ՝աննը սիրաշահեց, և նա խնամակալ դարձավ Վրաստանի գործերին: ... Յեվ Խվաշագն սենեկապետութուն (հեջիբութուն) տվեց նրան:...

[Յերբ Դեմետրին] նստացրին հայրենյաց գահի վրա, ... ներկա էյին բոլոր իշխանավորները Վրաստանի, Հերքի (Հերեթի), Կախքի (Կախեթի), Սոմխիթի, Քարթլիի, Ջավախքի (Ջավախեթի) և Տայքի (Տաոյի):...

[ԴԵՄԵՏՐԻ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... [Յեվ] հույժ մեծարեցավ Սաղունը դ՝աննի կողմից, և ի խնամակալութուն ստացավ Թերաֆն ու Բելաքանն և բազում յերկրներ. և Սաղունը բարվոր վարում էր Վրաստանի գործերը...

... Յեվ Ավագ աթաբակի մեծ Ս[ահ]իր-դիվանը սրա (Դեմետրի) մոտ էր, և նրա դուստր Խվաշագին (Խվաշաքին) բերել էր ի կնութուն: Այսպես մեծարեցավ Ուլու-դ՝աննի կողմից, և Սաղունն էլ նրանից էր մեծարյալ. և դ՝աննի ամբողջ պետութունը սրա ձեռք էր և սրա հրամաններին էր հնազանդ: Յեվ սա գնեց բազում յերկրներ, և արքաներն էլ նրան նվիրեցին Կարսը. և նա նստեց Կարսում ու նրա հարևան յերկիրն էլ նենգաբար խլեց Ախալցխեցվոց ձեռից. [և] Ախալցխեցվո դուստրն էլ ի կնութուն բերեց... և վրաց, և սոմխիթցի, և հեր-կախեթցի իշխանազուններն թագավորի կից էյին:...

Այս պահին ուժեղացավ Սամցխեյի սպասալարն և գանձարանապետ Սարգիս Ջաղեյին ու նրա վորդի Բեքան, վորոնք տիրում էյին Սամցխեյին: ... [Յեվ] Բեքան գրավեց յերկիրը Տասխա-կարից սկսած մինչ Կարնո-քաղաքը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը

(Շավշեթը), Կղարջքն (Կլարջեթն) և Տայքի (Տաոյի) մեծագույն մասը, Վաշլովանը, Նիգալի-ձորն, Աբտանուջն, յերկոտասան անապատները, Կողան (Կոլան), Կարնիփորան և յերկու Աբտանաները (Աբտանը), նաև Ջավախքի (Ջավախեթի) բազում գյուղերը...

... Արդունն ուղևորվեց Սամցխե՝ Սարգիս Ջաղեյու տեսության... անցնելով Սոմխիթը, Տիդիան ու Քարթլին... Վերադառնալով Սամցխեյից՝ [Արդունն] յեկավ Սոմխիթ:...

[ԴԱՎԹԻ ՅԵՎ ԳԵՈՐԳԻ ԴԵՄԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Յեվ գնաց Դավիթ [Թագավորը] Թուքալ-դ՝աննի մոտ, վորը կանգ էր առել Աբարատյան լեռներում... քանի վոր Աբարատյան լեռներն էր յեկած:

... Ապա Թուքալը՝ լսելով Բայդու-դ՝աննի մահն՝ անցավ Սամցխե Բեքայի մոտ, վորը տիրում էր Տասխա-կարից մինչ Կարնո-քաղաք:...

[Նավրոզի ուղարկած մարդը՝ կամենալով ավերել Վրաստանը]՝ նախ և առաջ յեկավ Նախիջևան (Նախճևան):...

... Ղազան[-դ՝անն]ն անթիվ գորքով ուղարկեց Խուտու-շա[հ] զորապետին, [վորն] յեկավ Սոմխիթ... [Թաթարներն] ավերեցին Սոմխիթը, Քարթլին, Թիանեթը, Երծոն:...

[Ապա Ղազանն] ուղարկեց Ղուբուճին և վոմն Աղինջին... և Շահնշահ (Շանշե) Մխարզը ձեռնեց:...

... [Յեվ] ուժեղացավ Բեքան, վորը գրավել էր Տասխա-կարից սկսած մինչ Սպեր և մինչ ծովը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը (Շավշեթը), Կղարջքը (Կլարջեթը), Նիգալի-ձորը... [իսկ Կոմնե-նոս Մեքայել թագավորինն էր] Տայքի (Տաոյի) մեծ մասն, Աբտանանը (Աբտանը), Կողան (Կոլան), Կարնիփորան (Կարնիփոլան), Կարսը (Կարի):...

[Խուտու-շահի Տիդիս գալուն պես] այնտեղ գիմեցին բոլոր թաթարներն, և վրացիք, և Սամցխեյի տեր Բեքայի վորդի Սարգիս սպասալարը, թորեցիք, թմոզվեցիք և սոմխիթցիք, քանի վոր Շահնշահ (Շանշե) արդեն այնտեղ էր:

ՎԱԽՏԱՆԳԻ ԴԵՍԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՒ
ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

... Յեւ վաստատուն յեղալ Վախտանգի թագավորությունը*, քանի վոր Ղազանը նրան հանձնեց [Վրաց] թագավորությունն, և նա գրավեց Տիֆլիսն ու ամբողջ Սոմխիթը, Դմանիսն և Սամշվիլը...

... [Թուրքերն Աղատ-Մովսեսի ղեկավարութամբ կամեցան] ավերել բովանդակ Վրաստանը. և նա (Աղատ-Մովսեսը) մտալ Բասեն (Բասիան) և Տայք (Տաո), և սկսեց այն նենգորեն ավերել... Իսկ Բեքան՝ լսելով թուրքերի գալու մասին՝ կոչեց իր բոլոր հպատակներին սկսած Տասիս-կարից մինչ Բասեն (Բասիան)՝ մեսխերին, շավշերին, կղարջերին, կողա-արտահան-կարնիփորեց-վոց և տայեցոց մեծամասնությանը..., նաև թմոզվեցվոց և թորեցվոց..., [վորոնք] և զնացին թուրքերի դեմ:...

[Իսկ] թուրքերն իսկ ելին Բեքայի յերկիրը՝ Սամցխե, Քարթլի և Սոմխիթ... Լսելով թուրքերի փախուստը Վաշլովանից՝ Բեքան հույժ ուրախացավ և շտապ-շտապ դիմեց դեպի Սպեր և Բաբերդ, ուր կանգ ելին առել թուրքերը...

... Յեւ թուրքերի չնչին մասն ապաստան եր գտել Սպեր քաղաքում ու բերդում և վոմանք նոր-քաղաքում**...

... [Թաթարական արշավանքներին մասնակցող Վախտանգի զորքի հետ] մասնակցում ելին սոմխիթցիք, վորքան ել նրանց մեջ կային ձիավորներ...

... Յեւ վերադարձին Վախտանգը մտալ նախիջևան (Նախճևան***)...

* Var. + Սամցխեյի յերկրում:

** Var. + Բեքան շրջապատեց Սպեր քաղաքն, ... իսկ Սարգիսն... ավերեց նոր-քաղաքը... Գանձելով անթիվ հարստություններ Սպեր և Բաբերդում [Բեքան] հաղթող վերադարձավ տունն. և [ճանապարհին] վողճուներին կարնո-քաղաքի տերերը, և մատուցին նրան ընծաներ և ավար. և սրանց վոչնչով չփնասեց ...

*** Var. + Նույն նախիջևանում (Նախճևանում) նա (Վախտանգը) հիվանդացավ փորացավով և մեռավ՝ արքայական թագով պսակալ. և [նրա աճյունը] բերին և թաղեցին Դմանիսում: Յեւ թողեց նա յերկու վորդի՝ Դեմետր (Դիմիտրի) և Գեորգ (Գիորգի). Դեմետրը (Դիմիտրի) իշխում եր Դմանիսում, իսկ Գեորգը (Գիորգի) Սամշվիլեյում...

... [Ապա] անհամար զորքով յեկավ Չոփան, ... [վորը] նախ մտավ Կողա (Կոլա) և Արտահան (Արտան), ... ապա անցավ և իջավ Սոմխիթ...

[ԳԵՈՐԳ ՊԱՅՏԱՌԻ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Ուղաթ սուլթանը [հրամայեց] ... ամբողջ Վրաստանը միավորել Գեորգու (Գիորգիի) թագավորության ներքո՝ նշանակելով նրա մոտ Շահնշահ (Շանշե) Մխարզը՝ իրեն և Ավագի դուստր Սվաշագից ծնված Ջաքարիային*...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 «Աթաբաղուխյան» մասին տես. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը (վրացերեն), գ. II, մ. I, Տիֆլիս 1928, էջ 179—182:
- 2 Վրաց արքունիքի և կեղեքիչ «բարձր դասի» անվայել բարքի մասին, ինչպես հայտնի յե, կցկտուր տեղեկություններ կան նաև հայ պատմիչ-վարդապետներին մոտ: Որինակ Մաղափա արեղան (Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, ի լոյս ընծայեաց Բ. Պատկանեան, ՍՊՔ. 1870, էջ 20) գրում ե. «Իսկ բարեսէր և գեղեցիկ թագաւորն Վրաց Դաւիթ հանապաղ իւր ամենայն թագաւորութեամբն կայր ի մեծ ուրախութեան և ի գինարբուս յիւր թագաւորանիստ քաղաքն Տիֆլիս. և յաւուր միում էր մեծ ճաշ և ուրախութիւն առաջի թագաւորին. և սովորութիւն է վրաց հանապաղ ամբարտաւանել և մեծամեծ բանս խօսեր: Նույն իմաստով խոսում ե մի այլ դեպքի առնչությամբ և Թովմա Մեծովիեցիին (Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, ի լոյս ընծայեաց Կարապետ Վ. Շահնազարեան, Պարիս 1860, էջ 122—123):
- 3 Ըստ Մ. Բրաւեյի (Histoire de la Géorgie, I 2, p. 92, n. 2) 1220 թ.:
- 4 Սազիմ թերևս այժմյան Ձեզամ գետն ե: Համենայն դեպս, Լեոնիսու Ռուխեցվա (XI դ.) խոսքերը, թե Վրաստանի սահմանն արևելքից Բերդուշ գետն եր, պիտի մեկնել այն իմաստով, վոր վերջինս նույն Սազիմ կամ Ձեզամն ե և վոչ թե Գեբեզն (Գեբեղա-չայն), ինչպես մինչ այժմ կարծում ելին, հմտ. Լ. Մեխիսեթ-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց Հիւսիսային կողմանց» etc.

* Var. + ... Այս Պայծառ Գեորգը (Գիորգի) տիրեց Վրաստանին, Սոմխիթին, Հեր-Վախերին, Քարթլին, Մեսխերին, Տայոց, Շավշ-Վղարջներին՝ մինչ Սպեր և ծովը...
... Նոյիններեց մեկը տիրեց Ատրպատականին (Ադրբայջանին), և սկսեց գրավել Սոմխիթը, Ռանն ու Մովականը...
... Սակայն ապագայում [Գեորգ թագավորն] առավել ևս հնազանդեցրեց Ռանը, Մովականն ու Սոմխիթը...

վրացերեն, Տիղ. 1928, էջ 7—8, ծան. 2: նաև Ս. Կախարաձեի զբախտականն Իվ. Զավախիձիլու խմբագրությամբ հրատարակած Վրաստանի պատմական բարոսերի մասին, վրացերեն, «Bulletin Historique» 1924, գ. I, էջ 294—295:

5 Հմմ. է. դիսի 6 ծանոթությունը:

6 «Թրեքեթ» ձևը՝ սովորական «Թրեթեթ»-ի փոխարեն՝ ինչպես Մ. Բրուսեն յես (op. cit., p. 507, n. 1) մատնանշեց, հիշեցնում է հայկական «Թրեթեթ»-ը:

7 Ինչպես այս՝ «Կուպար», resp. «Կուպրի», նույնպես և վերևում հիշված «Կուպր» մականունը, համաձայն պրոֆ. Յուսիմ Աբուլաձեի հետազոտության (տես նրա հրատարակած «Վագրենավորը». հատկապես նորագույն հոդվածը՝ «Ինչպես պետք է հասկանանք Շոթա Կուպրի», վրացերեն, «Կոմունիստ» որաթերթ, 1935 թ. 12. IV № 87) նույն իրանական-արաբական «բուֆրի»-ն է, վոր նշանակում է անհավաս, անուսված, անորեն, քանի վոր Շոթա Ռուսթավելու յերկում պարզապես արաբական-մանմեղական աշխարհն է ներկայացրած: Հմմ. նաև Պ. Բնգուրո՛վա, Rusthveliana, վրացերեն, I, Տիղիս 1926, էջ 199—215, ուր Շոթան մանկեքյացի յե հռչակված, ապա՝ Կ. Կելեխիձե, Վրաց զրակա-նության պատմությունը, վրացերեն, II, Տիղիս 1924, էջ 98—99 և այլուր: Ընդ մին հետաքրքիր է մատնանշել վոր Պ. Բնգուրո՛վայի (Rusthveliana, էջ 205—242, մանավանդ 213—215) կարծիքով, Շոթա Ռուսթավելին (Ռուսթավելին) ծագումով վրաց Բագրատունյաց տոմիցն պիտի լինել: «Շոթա» անվան առնչության մասին «Աշոտ»-ի հետ տես. А. Хаханов, Очерки по истории грузинской словесности, в. II, Москва 1897, стр. 244. Н. Марр, Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема, — «Изв. Акад. Наук» 1917 г., стр. 446. Հմմ. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին զրականության մեջ, — «Գեղարուեստ» № 7, Տիղիս 1921, էջ 35—37:

8 Կիրակոս Գանձակեցի (Ղուկասեան Մատենադարանի հրատ. III, Տիղիս 1910, էջ 305), խոսելով «վասն կոտորածին՝ զոր արար զօրն Թաթար յաշխարհին Վրաց», 1249 թվականի ներքո հաղորդում է հետևյալը. «ի ՈՂԸ թուականին Հայոց ... մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ. և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի»: Վարդանը (Վենետիկ 1862, էջ 148) գնում է այս դեպքը 1250 թվի ներքո, յերբ գրում է. «ի վեցարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ Աւագն՝ որդին Իւանէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում, այր անադահ և պատերազմասէր և աղօթական»: Ըստ իս, պետք է ընդունել վոր Բջնիի Պղնձահանքումն է վոչ միայն Ավագի, այլև Հովհաննի (Իվանեյի) գերեզմանը: Յեկ, անշուշտ, այդ իմաստով պետք է հասկանալ նույն Կիրակոսի խոսքերը Հովհաննի (Իվանեյի) մասին (էջ 210): «Վասնանցաւ... Իվանէ, եղբայր Զաքարէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի դուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ զՎրացի վանս արար. և մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և զտուն յիշխան ոմն իւր սնուցած՝ Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին: Սա խնդրեաց յԱւագէն, յորդուոյն Իւանէի, զվանքն Գե-տիկ իւր տեղի գերեզմանի. և վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա. զնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշխէ անուն, մերձ յԱղստե, ետ զայն ի վանքն, և այլ բազում արդիւնս, զրեանս և խաչս և անասունս: Ապա Կիրակոսը խոսում է Հաղարծնի մասին: Մի այլ տեղ՝ խոսելով «վասն աւերածոյ Հայոց աշխարհիս և Վրաց [ը

[թաթարէն]», նույն Կիրակոսը (էջ 224) գրում է. «Յառաջ զքան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իվանէ, տարան թաղեցին զնա ի Պղնձահանքն՝ զոր իւր շինեալ էր վանս (վասն. sic) Վրաց, առեալ ի Հայոց»:

Զնայած այն հանգամանքին՝ վոր Կիրակոսն ու Վարդանը վորոշակի պատմում են, վոր Ավագը թաղվել է նույնտեղ, ուր և վերջինիս հայր Հովհաննի (Իվանեյն), կապելով յերկուսի ևս գերեզմանն Աղստեի շրջանի և մասամբ Գետիկի ու Հաղարծնի մոտերքում գտնվող Պղնձահանքի հետ, վորը նույն թուրքերեն «Մխխանա»-ն է (այստեղից է, ի միջի այլոց, «Մխխանա» կոչված լեռնաշղթայի անունը), հայ և ոտարագրի բանասերներն այդ Պղնձահանքը վորոնում են Լոռի-Տաշիրում, իսկ վոմանք նույնիսկ նույնացնում են այժմյան Ախտալայի հետ: Այսպես, որինակ, Վենետիկում 1862 թվին հրատարակված «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ»-ի համապատասխան ծանոթության մեջ (էջ 148) կարդում ենք. «Պղնձահանքը են ի Լաւլար լերինս Սոսիէթու, ընդ մէջ Տաշրաց և Մորփորայ, ուր եկեղեցի և վանս կանգնեալ էր յաւուրս իշխանութեան Զաքարեայ և Իւանէի»: Ա. Յերիցյանը 1872 թվին (А. Ернцов, Монастырь Ахтала, — «Кавказская Старина» № 1, стр. 21) մեկնելով հայ պատմիչների տվյալները Պղնձահանքի մասին՝ նշում էր, վոր «ныне он известен под именем Ахтала»: Դ. Բախրաձե 1875 թվին (Д. Бахрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, — «Записки О-ва Любителей Кавказской Археологии», I, стр. 34), մի կողմից, համաձայնվում է Ա. Յերիցյանի հետ, վոր «очень может быть, что Ахтала есть армянский Пгндзаханк», մյուս կողմից, անհրաժեշտ է գտնում անել և այսպիսի մի նկատողություն. «При всем том, пока Ахталский храм и окружающие его церкви не будут обстоятельно исследованы в археологическом отношении, мы не можем считать себя в праве высказать по этому вопросу решительное слово»: Ապա 1901 թվին Ե. Թալալյանի (Е. Такайшвили, Грузинские надписи Ахталы, — «Сборник материалов для опис. м. и п. Кавказа», в. XXIX, отд. I, стр. 30) գրում էր. «Местность Ахтала, где всегда добывалась медная руда, могла называться Пгндзаханком»: Ըստ յերևույթին, այս տեսակետի ազդեցությամբ է, վոր Յե. Լալալան ևս նույն 1901 թվին (Բորչալուի գաւառ, — «Ազգագրական Հանդէս», VII—VIII, էջ 429) գրում է. «Ախտալի պղնձահանքում հին ժամանակից, V դարից (sic. Լ. Մ.-Բ.) կանգնած է եղել եկեղեցի, որի մօտ հետգհետէ շինուել են միւս եկեղեցիները, և ի վերջոյ ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, հաւանականօրէն Իւանէի ժամանակ և սրա ջանքով (sic. Լ. Մ.-Բ.)». ապա և Լեոն (Մանամալեճեք, Տիղիս 1919, էջ 65). «Իւանէն... թաղում է Ախտալայի վանքում, որ ինքն էր շինել և որ այսպիսով ներկայացնում էր միակ (sic. Լ. Մ.-Բ.)* հայ-քաղկեդոնիկ եկեղեցին Լոռու սահմաններում»:

Համեմատաբար ավելի զգուշ վերաբերմունք են ցույց տալիս դեպի Պղնձահանքը ուր գտնվելու հարցը Մ. Զամշյանը, Հ. Շանխարունյանը, Ղ. Ալիբանն ու Հ. Տալալանը: Մ. Ղ. Զամշյանը (Պատմութիւն Հայոց, III, 1786, էջ 179, հմմ. 204, 225) նշում է. «Պղնձահանք [է] աւան և վանք ի Տաշիրս»: Հ. յեպ. Շան-

* Լոռի-Տաշիրի քաղկեդոնիկ մենաստանների մասին տես. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց, էջ 57—59:

խաբուճյանը (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի II, 1842, էջ 200—201) գրում է. «Հետի յեկեղեցեացն Կեչարուաց ընդ արեւմտեան հիւսիս աւելի քան զմի ժամ՝ հանդէպ Թայշարուս գեղջի ի հարաւակողմն գետակին ի հիւսիսային լանջի անդ անտառախիտ առապարին ի տափարակ գլխս է եկեղեցի բարձրակամար և անսիւն օրոցածև կառուցեալ՝ միջակ մեծութեամբ. ուր հետախոյզ եղեալ մեր չգտաք զարժանաւոր գրուած ինչ հայացի, այլ ի բարձրութեան անդ եկեղեցւոյն արտաքուստ յստորև քան գրուէան տանեաց տեսանէր միակարգ գրուած շրջապատեալ ղեկեղեցաւն վրացի տառեր. ունէր տաճարն շուրջ ղիւրև սենեկաց թաղեալ ի մացառուստ և ի թուփս, ուստի և եղեալ է յառաջագոյն մենաստան՝ թերևս յիշխանութեան Վրաց ի ժամանակս Զաքարիա մեծանուն սպասալարի հայազգոյ: Աստի ի վեր անդը ի ձորամիջի՝ ուր փոքր ինչ հեռի յարեւմուստ, է Պղնձահանգն՝ որ այժմ կայ անգործ, և առ նովաւ աւերակք շինուածոց՝ թերևս գործաւորաց նորին: Ի ձորամիջի աստ ընթանայ շուր փոքր և մինչև ցՌնտամալ գիւղ Վարաժնուտեաց աճի բաւականայափ և է առաջին ճիւղ սկզբնաւորող զՀրազդան գետ»: Գրեթե նույնը կրկնում է և Ղ. Ալիւսանը՝ (Այբարատ, 1890, էջ 258—259). «Որպէս յարեւմտակողմն Բջնոյ լեռին յայտնեցան կապարահանք, նոյնպէս և ի հիւսիսային արեւելակողման ճանաչին Պղնձահանգն անգործը, և աւերակ բնակութեանց առ նոքօք՝ թերևս գործաւորաց նոցին, ի ձորամիջի. ընդ որ վտակ մի խաղացեալ յարեւելս կոյս՝ վարարէ զՀրազդան գետ, հանդէպ Ռնտամալ գեղջի Վարաժնուտեաց, և համարի մի յաղբերաց նորին: Սակաւուք ի ստորև ի Հր. Նլ. Պղնձահանգին և ի հարսոյ գետակին՝ յառապար լանջակողման լեռին՝ կայ հին և լքեալ մենաստան, օրոցածև անսիւն բարձրակամար եկեղեցեալ, չափաւոր մեծութեամբ, գորոյ ստորոտս քուոց տանեացն շուրջ առեալ պատէ մեծատառ արձանագիր վրացի իսկ ի ստորև ղեկեղեցեաւն ածեալ կայ պարիսպ քառակուսի, և սենեակք բնակութեան, այլ ծածկեալ վայրենամոլ թիփովք և մացառօք: Նման իմն է տեղիս հոչակաւոր Պղնձահանգինցն Տաշրաց, սեփականութեան և գերեզմանի Իւանէի Աթաբէկին: Սոսկելով վրաց վանքի մասին, շորուն անունն էր Պղնձահանք», Հ. Վ. Տաշրանը (Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, հետազոտութիւնք և բնագիրք, մ. I [Ազգ. Մատ. ԺՁ], Վիեննա 1895, էջ 30)՝ հենվելով Ալիւսանի վրա՝ նշում է. «Այս անուամբ տեղ մը եւ նաեւ աւերակ հին մենաստան կայ նաեւ Բջնոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը: Վերջապես, Տաշիր-Շորոփորումն է ցույց տալիս Պղնձահանքը H. Hübschmann-ը (Die altarmenischen Ortsnamen, Strasbourg 1904, s. v.):

Պղնձահանքի մասին տարբեր կարծիքների գոյությունը բացատրվում է նրանով, վոր, իրոք, հնում յերկու կամ, գուցե, ել ավելի Պղնձահանքեր էին հայտնի, մեկը Բջնիի, իսկ մյուսը Չորագետի (Բորչալուի), վորոնցից առաջինը կոչվում էր նաև «Միսխանա» և «Միսխանե», իսկ յերկրորդն ինչպես «Միսխանա», նույնպես և «Միշան» (Հմմ. П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, I, СПб. 1869, стр. 337): Իսկ վրաց աշխարհագիր Վախուցի XVIII դարում վերջինիս մասին գրում է (Description géographique de la Géorgie, par. M. Brosset, p. 148). «Այստեղ, Միսխանայում արդյունահանվում է պղնձի շատ հանքեր, նաև արդյունահանվում է հողից կարմիր և շատ ամուր, փայլուն և մաքուր քար»:

Հարցիս բաղմակողմանի լուսաբանութեան համար, մեր կարծիքով, պիտի

որտագործել վոչ միայն հայ պատմիչների ցուցմունքները Պղնձահանքի մասին, այլ և ձեռագրաց հիշատակարանների և արձանագրությունների ցուցմունքներն այս առթիվ: Սեփանու Ռերեյանը (Տիգրիս 1911, էջ 355—357) հիշատակում է Պղնձահանքն, ուղիղ ասած՝ Պղնձահանքի վանահորն և Բջնիի յեպիսկոպոսին այն անձանց շարքում, վորոնք Հովհան (Իվանե) աթաբակի կողմից հրավիրվել էին Դվին քննելու այն վեճը, վոր ծագել էր «վասն սուրբ Սաչին»:

Ը Մ Տ Ս. Ո Ր Բ Ե Լ Յ Ա Ն Ի

Վ Ե Ր Ա Կ Ա Ն Գ Ն Ա Մ

գրուական և զմարծուանն, զիվան դրպէն և զմեմնաշաղէն, զմեծ ճղաւնդիտէն, որ եկեալ էր ի թագաւորութեանէն, զծիրամ ծղաւն Վարձէոյ և զծիրամ ծղաւն Պղնձահանգին և զմեծ մամթավարն Գարշուէոցն, զԳագեցին և զՄածնաբերդեցին և այլ բազում դէպուլք ևս և զղատին Տիգրեաց և զղատին Անուոյ և զղատին Դիւնայ և զանուանի շինն Սուրմարուոյ. ընդ որոց և զմեծ եպիսկոպոսն Անուոյ և զեպիսկոպոսն Բջնոյ և զեպիսկոպոսն Հախբատայոյ:

զԴիղերուլք և զՄարզպանն, զիվան Տրեկին և զՄեմնա Ջաղեւն, զմեծ ճղաւնդիդեւն, որ եկեալ էր ի թագաւորութեանէն, զծիրամ ծղաւն Վարձէոյ և զծիրամ ծղաւն Պղնձահանգին և զմեծ մամթավարն Գարշուէոցն, զԳագեցին և զՄածնաբերդեցին և այլ բազում դիղերուլք ևս, և զղատին Տիգրեաց և զղատին Անուոյ և զղատին Դիւնայ և զանուանի շինն Սուրմարուոյ, ընդ որոց և զմեծ եպիսկոպոսն Անուոյ և զեպիսկոպոսն Բջնոյ և զեպիսկոպոսն Հախբատայոյ:

Պրոկղի Դիագոխոսի «Շաղկապք աստուածբանական»-ի հայերէն թարգմանութեան հիշատակարանում (Յ. Վ. Տաւեան, օր. cit., 29) ասված է. «Թարգմանեցաւ զիրքս Պրոկղի Դիագոխոսի պղատոնական իմաստասիրի ձեռամբ Միմէօնի անպիտան քահանայի և կրօնաւորի ի վրաց լեզուէ ի հայ լեզուս յերկիրս Հայոց, ի վասն Վրաց, որ կոչի Պղնձահանգ, ի յաւիտենից թուականին 8202 (= 6756 կամ 1248 Յ. Ք.)» (հմմ. նաև ձեռագիր Եջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 3016, էջ 143 ա, նոր հավաքածուի № 1532, էջ 247 v):

Գրիգոր Նյուսացի «Ժողովողին Մեկնութիւն» կոչված գրութեան հայերէն թարգմանութեան հիշատակարանում կրկնվում է գրեթե նույնը (տես ձեռ. Եջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 1013, էջ 241 v). «Գրեցաւ և աւարտեցաւ զիրքս Գրիգոր Նիւսացոյ եպիսկոպոսի յլլնդիր և լաւ աւրինակաց հնոց, որ թարգմանչացն զբաժ էր, ձեռամբ մեղապարտ և անարժան կրաւնաւորի Միմէօնի, յերկիրս հայոց, մերձ ի Լաւուէ ի վանքն, որ կոչի Սպլինձահանգ», ընդ հովանե[աւ] սուրբ աստուածածնին, յիշխանութիւն Իվանէ աթապակին շինողի վանիցս, զոր յերկար ժամանակ արասցէ տէր որդովքն իւրով հանդերձ. արդ աղաչեմ, որք ընթեռնոյք կամ աւրինակէք, յիշման արժանի արարէք և որք յիշէք, յիշեալ լիցիք ի տէր»:

«Պղնձահանք»-ը հիշվում է նաև հայերէն արձանագրությունների մեջ՝ յերկու անգամ: Սրանից մեկն է այսպես կոչված Ջուխտակ վանքի 1247 թ. արձանագրութեանը (Մակար Վ. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 363 = Կ. Կաւ-

* Հմմ. Իվ. Ջավախուլիի, Վրաց ժողովրդի պատմութեանը, վրացերէն, II, 654—655. նույնը, Վրաց իրավունքի պատմութեանը, վրացերէն, II, 2, Տիգրիս 1929, էջ 480:

** Ավելի մոտ վրացական ձեւին՝ սպիլենձի պղինձ բառից:

սանեան, Վիմական տարեգիր, 92) հետևյալ բովանդակութեամբ. «Կաման աստուծոյ [ես] տէր Յորդանան շինեցի զեկեղեցիս ի թվին ՈՂԶ. իշխանութեան Աւագին, ողորմութեամբ և տրաւք Պրնմահանացն Ասուածածնի և առաջնորդութեամբ Պետրէի և Համադասայա... Եւ Պետրէ եւ Համադասայ համարեցաք զծովքն, եղաք սահման ժողովուրդ աստուածածնիս...»:

Ախտալ կայարանից դեպի համանուն վանքը տանող կես ճանապարհից դեպի աջ, Այր կոչված տեղում, խաչքարի վրա կարդացվում է հետևյալ արձանագրութեամբ 1188 թ. (Ա. Մելիքեթ-Բեկ, Քորեքն ու նրա հայերեն և վրացերեն արձանագրութեանները, — Bulletin de l'Université de Tiflis, VII, 1926, էջ 67—68, ծանոթ. 3). «Եւ, Մարիամ, դուստր Կիւրիէէի, կանգնեցի զՊրնմահանացն Հողհատի սուրբ ասուածածինս. որք երկրպագէք զմեզ, յաղաթս յիշեցեք. թու[ին] ՈՂԶ. է»:

Սակայն Պրնմահանքին վերաբերյալ հարցը բարդանում է շնորհիվ այն հանգամանքի ևս, վոր ինչպես Բջնիում, նույնպես և Ջորաղետում մենք գտնում ենք քաղկեդոնիկ դավանութեան վանքեր վրացերեն արձանագրութեաններով հանդերձ, իսկ Ջորաղետինը, բացի դրանից, նաև քաղկեդոնիկ հայերի թողած հայերեն արձանագրութեաններով:

Բջնիի Պրնմահանքի վրացերեն արձանագրութեանները այն լուսանկարները, վոր մեր տրամադրութեան տակ են, տալիս են մեզ վորոշ հիմք արտահայտվելու, վոր այն վոչ միայն քաղկեդոնիկ վանք է յեղել, այլև, իրոք, Զաքարիայի և Ավագի շրջանի կառուցվածք: Այս վանքն է, վորի բավականին մանրամասն նկարագրութեանը տալիս է մեզ, ինչպես վերև տեսանք, Ղ. Ալի-Շանը՝ Բջնոյ Պրնմահանք անվան ներքո: Անտարակույս, նույն վանքի մասին է խոսքն, յերբ նույն Ղ. Ալի-Շանը մի այլ տեղ (Այրարատ, էջ 279—280) Ռըն-տամալ անվան ներքո գրում է. «Մերձ ի խառնուրդսն առ Զանկեա՝ յանկէ, որ է յեղից կուսէ, մեծ աւանդեօղն Հայոց Ռնսամալ իբր 120 տամբք, և ս. Կարապետ եկեղեցեալ:— Առ սովաւ մնայ կիսաւեր եկեղեցին՝ Կիւրնի Գիլիսէ (Վրաց եկեղեցի) կոչեցեալ յայլազգեաց». նաև տալիս է (էջ 278—279) 2 պատկեր. նույն վանքի հարավային տեսարանն (110 Ռնսամալ. Կիւրնի Գիլիսէ) ու հատակագիծը (111. Յասակաձեւ եկեղեցւոյն ի Ռնսամալ):

Տարով Նոր-Բայազետի նախկին գավառի Թայշարուխ գյուղի նկարագրութեանը, Յե. Լալայանը (Նոր-Բայազետի գաւառ, — Աղգագրական Հանդէս, XX 1910, էջ 45) նշում է. «Թայշարուխ գիւղից դէպի հարաւ — հազիւ 2 կիլոմետր հեռու — մի անտառապատ բլրի տափարակի գագաթին բարձրանում է մի հին՝ վրացական վանք»: Ապա «Թայշարուխ վանքը՝ խորագրի տակ նույն Յե. Լալայանը (Աղգ. Հանդէս XXIV, 1913, էջ 60) տալիս է նույն հուշարձանի հետևյալ մանրամասն նկարագրութեանը.

«Փարաշիչակի Թայշարուխ գիւղից դէպի հարաւ, հազիւ 2 կիլոմետր հեռու, մի անտառապատ բլրի տափարակ գագաթին բարձրանում է մի հին, վրացական տաճար՝ սև, տաշած քարից շինած: Տաճարը օրօրոցած է, անգմբէթ, և ունի հարաւային և արևմտեան կողմերում մի-մի գաւիթ, իսկ հիւսիսայինում մի մատուռ, որ բացւում է տաճարի մէջ:

«Տաճարի երկարութիւնն է 13,60 մետր, լայնութիւնը 7,65 մետր, և բարձրութիւնը՝ 11 մետր: Արևելեան ճակատին կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որի վերև երկու բարձրաքանդակ աղանի, կողքերին մի մի ոտքաւ: Փոքր ինչ ներքև վրաց խուցուրի տառերով մի եղծուած արձանագրութիւն:

«Տաճարը ներքուստ անսիւն է, պատերին կից բարձրանում են չորսական, հասարակ, քառանկիւնի որմասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են ոտմանական կամարներ (sic. Լ. Մ.—Բ.): Ջեղունը ներքուստ բոլորակաձև է, արտաքուստ եռանկիւնի: Սեղանը բոլորակաձև է, շատ ցածր, առանց խորանների: Երկու կողքերին ունին քառանկիւնի փոքրիկ բացուածքներ, որոնք բացւում են գաղափի պահարանների մէջ:

«Տաճարի հիւսիսային պատին կից, կարծես յետոյ, շինուած է մի մատուռ, որ թերևս իբր խորան է ծառայել: Սա մի փոքրիկ, կամարակալ շէնք է, երկու նեղ պատուհաններով արևելեան և արևմտեան պատերին և մի վըրնով, որ բացւում է տաճարի մէջ: Արևելեան կողմում կայ մի ցածրադիր սեղան:

«Հարաւային կողմի գաւիթը մի հասարակ շէնք է, միայն միակ դռան վերև կայ մի բարձրաքանդակ աղանի, աջ կողքին արևի մի ժամացոյց:

«Տաճարի մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր, որոնցից երկուսի վրայ կան վրաց խուցուրի տառերով տապանագիրներ:

«Տաճարի հանդէպ կայ մի մացառուտ, որի ծառերն այնպես կարգին դասաւորուած են, որ իսկոյն նկատւում է երբեմն ծառուղի կազմելը»:

Այս նկարագրութեանը Յե. Լալայանը (էջ 60, ծանոթ.) կցում է այսպիսի մի ծանոթութեան. «Էմ այս վանքը այցելած միջոցին սաստիկ մշուշը թոյլ չը տուեց լաւ լուսանկարելու»:

Նկարագրութեանը, դժբախտաբար, վոչ մի լուսանկար կցված չէ:

Բայց և այնպես, այս մանրամասն նկարագրութեանն էլ, բոլոր վերևում ասածի հետ, միանգամայն բավական և, վերպետի Թայշարուխի (ըստ Ալի-Շանի՝ Ռնտամալի) յեկեղեցին մենք քաղկեդոնիկ դավանութեան հուշարձան ընդունենք, վորը հնարավորութեան է տալիս Մխարրէներ Հովհաննի (Իվանեյի) և նրա վորդի Ավագի անվան հետ կապել ինչպես Ջորաղետի Պրնմահանքն, այսինքն այժմյան Ախտալան, նույնպես և Բջնիի Պրնմահանքն, այսինքն այժմյան Թայշարուխի (Ռնտամալի) յեկեղեցիները: Հարցը միմիայն այն է, թե յերկուսից վոչն է իսկապես Հովհաննի (Իվանեյի) և Ավագի գերեզմանների տեղը: Թայշարուխի վրացերեն արձանագրութեանները դեռևս կարոտ են ստուգման, վոր մենք մտադիր ենք անհավաղ ի կատար ածել, ապա և արձանագրութեանները հրատարակել մեր աշխատութեան մէջ՝ Վրացերեն արձանագրութեանները Հայաստանում: Իսկ Ախտալայի վրացերեն արձանագրութեաններից մեկը, վորը գտնվում է բլրի փոքր յեկեղեցու ճակատին, հիշում է միմիայն Պետրոս վանահոր (Պետրե ծինամձղվարի) կառուցած «պատրոն Ավագ աթաբակի աղոթարանի» շինութեանն առանց թվահամարի:

Այս հարցին մենք ելլ կանդորառնանք հիշյալ աշխատութեան մէջ:

9 Այս դեպքում և հետագայում ամեն տեղ Ղարաբաղի՝ իբրև ձմերոցի՝ մասին խոսելու պատմիչներն ընդհանրապես և վրաց հեղինակները մասնավորապես ի նկատի ունեն վոչ թե ներկա, այսինքն լեռնային Ղարաբաղը, այլ դաշտային Ղարաբաղը կամ Արցախը (Աղվանքը): Հմմ. Թովմա Մեծովեցու (Պատմութիւն Լանկ-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Պարիս 1860, էջ 20) խոսքերը. «Սկն սա (թագաւորն Վրաց Բագարատ) բազում ընծայիւք ի հնազանդութիւն պիղծ թագաւորն (Լանկ-Քամուրայ) և նա լցեալ շարութեամբ սատանայի ուրացոյց զնա, և առեալ զնաց ի Ղարաբաղ՝ ի ձմերոցն առաջին թագաւորաց մերոց»: Սրա մասին խոսում ենք և մեր հատուկ աշխատութեան

մեջ «Հայկական աղբյուրները Վրաստանի մասին. Թովմա Մեծոփեցի» (վրացերեն), վոր հանձնված է տպագրութեան Տփղիսի պետ. համալսարանի հրատարակչութեան:

10 Ի դեպ, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր այս Արղուն-խանն է, վորն Ավանի 1285 թվի մի արձանագրութեան Հով. յեպ. Շահխաթունյանի (Մտորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, II էջ 160) սխալ ընթերցման հետևանքով «Արղութեան»-ի է վերածվել թէ նույն Շահխաթունյանի և թէ նրա հետևորդների՝ Ղ. Ալիւանի (Այրարատ, 293) և Կ. Կոստանյանի (Վիմական տարեգիր, 127) մոտ: Ինչպես Ավանի, նույնպես և Արուճի 1285 թ. արձանագրութեանները մեջ պարզորոշ կերպով կարդացվում է «Արղուն-խան». Ավանի մի արձանագրութեան մեջ՝ «[Յաշխ]արհակալութեան արքայից արքային | Ա[րղունին] ես ամիրսպասալար Խութլու Բուղայ | որ[դի] սպա]սալար Սաղունին» etc., մյուսում՝ «Ի թվիս 217 յաշխարհակալութեան արքայից արքային Արղունին, ի թագաւորութեան Վրաց և Հայոց Դէմէտրի, ես Դաւիթ որ[դի] Դէմէտրէ թագաւորին» etc.: Արուճի արձանագրութեան մեջ՝ «Ի թուիս Հայոց 217, ի փառշահութեան | Արղ[ւ]ն խանին, ի թագաւորութեան Դէմ | էտրէի, ի պարտութեանն սպասալար Խարկրժեալին եղբաւրն Իվանէի որդւոցն մեծին Շահնշահի» etc.:

11 Հետաքրքիր է պարզել ունի՞ արդյոք այս անունը վորեւէ կապ «Բուղ», resp. «Բուտ» անվան հետ, վորը VII դարուց սկսած ծանոթ է հայերեն արձանագրութեաններին մեջ. տես. Н. Марр, Имя Бут или Буд в армянской надписи VII в. по р. Хр.—«Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва», т. VII, 1893, стр. 322—326. И. Орбелин, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII века,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 126—130. Арх. Гарегин Овсепян, Потомство Тарсаиц'а Орбеяна и Минахатуны,—«Христ. Восток», т. II, стр. 241, 42:

Ը.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ԿԱՐԳԱԴՐՈՒՄՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՐԱՆ»

«Կարգադրումն արքունի դրան»՝ այսպես ենք մենք կոչում այն պատմա-իրավաբանական վավերագիրը, վորը հայտնի է վրացերեն «խելմժիփիս կարիս դարիգերա» անվամբ: Վավերագիրն յերևան հանեց և ապա հրատարակեց Ե. Թաղաճյանը՝ Institution des cours royales [Monumenta Georgica. IV. Leges. № 1, Publicatio Universitatis Tphilisiensis], վրացերեն, Տփղիս 1920, էջ XXXVIII + 32:

Այս վավերագիրն, ըստ նույն Ե. Թաղաճյանի հետազոտութեան (ibid., III—IX, հատկապես VIII), կազմված պիտի լինի 1295—1469 թ. թ. միջոցին, ավելի ուղիղ՝ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի թագավորութեան որոք՝ 1318—1346 թ. թ.: Հեղինակն անհայտ անձնավորութիւնն է, վորը, համենայն դեպս, մոտ պիտի լիներ կանգնած վրաց արքունիքին, հավանական է նրա աստիճանավորներից մեկը (Ե. Թաղաճյանը, op. cit., XIV—XVI; հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերեն, I, Տփղիս 1928, էջ 62—68):

[ԱՅՆ ՅԵՎ ԱՅՆ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ՏԵՂԸ ՎՐԱՏ
ԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ]

... Տրապիզոնի [արքա]ներն և Շարվանշահն ու հայոց (սոմեխներ) արքան՝ [յերբ գալիս են Վրաց արքունիքը], չորեքյան հավասար չեն նստում... Չէ՞ վոր ոսաց (ոսերի) յերկու արքաները, և կախից (կախերի) արքան, և աղվանից (աղվանների) արքան, ծանարաց արքան, [և] տայոց յերեք արքաները, և հայոց

(սոմեխների) արքան², և տրապիղոնցիք և Շարվան-շահն * յերբ գալիս են Նաճարմազե, տամներկուան ել տեղ են գտնում նստելու, հապա չորեքյան ինչո՞ւ չպիտի տեղավորվեն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ «Հայոց (սոմեխների) արքայի» հիշատակութունն այստեղ, անկասկած, անաքրոնիզմ է, քանի վոր XIII—XV դարերում հայ Բագրատունյաց կամ Կորիկյանց «արքաների» մասին խոսք չի կարող լինել, իսկ Ռուբինյանները դժվար թե գալիս լինեյին Վրաց արքունիքը:

² Նույնը:

Թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV Դ.)

«ՔԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՇՄԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ»
«ՍԱՍՑԻԵ-ՍԱԱՔԱԲԱԳՈՅԻ ԹԵՄԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ»

XV դարում, համենայն դեպս նույն XV դարուց վոչ առաջ պիտի լինին սահմանված այն յերկու վավերագրերը, վորոնց մեջ ներկայացրած են վրաց թեմերի ցուցակները: Այդ վավերագրերից մեկն է «Թագավորական ոճման ծխակարգութունը» (վրացերեն՝ «գանգերա դարբազորիսա»), այսինքն սահմանադրումն պալատական ցերեմոնիալի), իսկ մյուսը՝ Սամցխե-Սաաթաբազոյին յենթակա թեմերի ցուցակը: Յերկուան ել մեղ համար հետաքրքիր են այն աստիճան, վորքան ել պարունակում են իրենց մեջ վրաց յեկեղեցուն յենթակա քաղկեդոնիկ թեմերի անունները թե Վրաստանում և թե Վրաստանից դուրս, մասամբ Հայաստանում:

Առաջին վավերագիրը՝ «Թագավորական ոճման ծխակարգութունը»՝ հայտնի յե մի քանի վարիանտով, վորոնցից մեկը հրատարակել է Թ. Ժորգանիան իր «Բրոնիկաներ»-ի I հատորում, Տիֆլիս 1892, էջ 45—46, մյուսը՝ Ա. Ցագարելիին՝ А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, СПб. 1894, стр. 294—295, նաև XXXVI, յերրորդն ու չորրորդն է. Թագ՝ ա յ շ Վ ի լ ի ն՝ Հնագիտական ուղեվորություններ և ծանոթագրություններ, վրացերեն, գ. I, Տիֆլիս 1907, էջ 78—80, 83—85:

Յերկրորդ վավերագիրը՝ Սամցխե-Սաաթաբազոյին յենթակա թեմերի ցուցակը՝ հայտնի յե յերկու վարիանտով, վոր հրատարակել են, նախ Դ. Բաքրաձեին՝ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, СПб. 1878, стр. 81—82, ապա վերոհիշյալ է. Թագ՝ ա յ շ Վ ի լ ի ն՝ Հնագիտական ուղեվորություններ և ն, էջ 76—77: Ռուսերեն թարգմանութունը տես՝ Н. Марр, Исторический очерк грузин-

* Բնագրում՝ Շարվան-շահենները:

ской церкви с древнейших времен,—«Церковные Ведомости», 1907, стр. 137—138, прил.:

Ստորև մենք առաջ ենք բերում յերկուսից կատարած այն քաղվածքները, վորոնք հայ-քաղկեդոնիկ թեմերին են վերաբերում:

[ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ՀԱՅՔՈՒՄ]

I

Յերբ ոճվում ե ու դահ բարձրանում թագավորը, յեպիսկոպոսները պիտի նստեն հետևյալ կարգով.

1. Հրամայե Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսը, և նստի թագավորի աջ կողմը բազմոցով ու բարձով...

3. Ներս մտնի Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) մետրապոլիտն* և նստի կաթողիկոսից ցած բազմոցով ու բարձով...

- 10 || 8 || 11 Իշխանցին...
- 15 Արտահանի (Երուշնելի)...
- 25 || 23 || 26 Ալաշկերտցին (Վաղարշակերտցին)...
- 26 || 27, 29 Անեցին...
- 27 || 25 || 28 Կարուցն (Կարելին)...

II

3. Իշխանցու հոտը՝ Գուրջի-Բողազից սկսած այս կողմը (հյուսիս), ամբողջ Թորթումը, Տասիս-կարիի ներքև, Արտանուշի՝ Սակրուլավի կոչվածից այս կողմը, Որդոխի լեռան լանջի այն կողմը, Սակավկասիձոն ամբողջ, Իսպիր-Տրապիզոնի լեռան այս կողմը:

8. Արտահանցու (Երուշնելի) հոտը՝ Տալաշոյի վերին մասը, Արտահանը մինչև Կողայի (Կոլայի) սահմանը:

9. Ալաշկերտցու (Վաղարշակերտցու) հոտը՝ Կաղզվանի վերին մասը, Ալաշկերտի (Վաղարշակերտի) այս կողմը, Խնուան և Դեվա-Բոխի այս կողմը:

10. Անեցվո հոտն՝ ամբողջ Չարիշատը (Չարիշտիանին) և Շիրակավանն (Շիրակոանի) և Մաղասբերդը (Մաղասբերթի):

11. Կարսեցվո հոտն՝ ամբողջ Կարսն և Կողայի (Կոլայի) ու

* Բ. վարիանտում՝ «Մեծ Հայքի մետրապոլիտ»-ի փոխարեն՝ «յեպիսկոպոսապետը (Սամթավրոյի)»:

Ուղթյաց (Ութիի) սահմաններից այս կողմը գտնվող Գզչեվանքն (?) ու Կաղզվանը:

13. ...

Բոլոր այս յեպիսկոպոսները ձեռնադրվում են Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսից, վորը սրանց տերն ե, իսկ նրանք սրա ստորադրյալներն...

Ժ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.)

«ՇՈՒՇԱՐՁԱՆՆ ԻՇԽԱՆԱՑ»

«Հուշարձանն իշխանաց» (ձեզլի երխթավթա)՝ այսպես է կոչվում անանուն հեղինակի այն յերկասիրությունը, վորն՝ իբրև յուրատեսակ պատմագրական գրվածք՝ առաձնահատուկ տեղ ունի գրված վրաց գրականության մեջ: Գրվածքը հրատարակել է Թ. Ժորգանիան իր «Բրոնիկաներ»-ի II մասում (վրացերեն), Տիֆլիս 1897, էջ 1—19: Իսկ համեմատաբար ավելի վաղ Մ. Բրոսսեն հրատարակեց նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB, 1851, p. p. 372—384 (Addition XXI. De l'origine des éristhaws du Ksan): Մանրամասն ուսումնասիրությունը տես՝ Ի վ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը (վրացերեն), ա. տպ., էջ 213—218:

Այս յերկասիրությունը, վորը Գսանի իշխանների (երխթավ-ների) տոհմային պատմությանն է վերաբերում, ըստ յերևույթին, XIII դարուցն է սկսվում և համնում մինչ XV դարու սկզբները՝ Լանգ-Թեմուրի արշավանքներին հետևող անցքերի նկարագրու-թյամբ (Ի վ. Ջավախիշվիլի, 216): Այս պատճառով հեղինակը XV դարու պատմիչ կարող է համարվել:

[ԳԵՈՐԳ VII-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԱԼԻՆՁԱՅԻ ՎՐԱ]

... Այա Գեորգ (Գիորգի) թագավորն¹ արշավեց Ալինջա[յի վրա] վրաց, իմերցոց, մեսխերի և շիրվանցոց ամբողջ զորքով, հասավ Ալինջա² և կոտորեց սուլթանի վորդու զորքը, վորն Ալինջա (Ալինջանի) բերդումն եր կանգնեցրած, և նրան հանեց [այնտեղից], Գրխատուի 1396 թվին, [կոտորեց] Թեմուր-ղ'անի [հեծելազորքն] և հաղթող վերադարձավ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այսինքն Գեորգ (Գիորգի) VII, 1395—1407:

² Այսինքն Յերնշակը:

ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.)

«ՆԻԿՈՐԾՄԻԴԻ ՍԻԳԵԼԸ»

«Ափխազաց, վրաց, ռանաց, կախից և հայոց, շահնշահ և շար- վան-շահ, արքայից արքա... Բագրատն ու կողակիցն՝ Հեղինե թա- գուհին» 232 քրոնիկոնին կամ 1544 թվին տված իրենց սրգելում (հրովարտակում), վորը վերաբերում է Նիկործմիդի տաճարի վե- րանորոգման, մի առ մի թվում են այդ գյուղերն ու ճորտերին, վորոնց նրանք նվիրաբերել են այդ տաճարին: Այդ սրգելն, ուր առանձնապես մեզ համար հետաքրքիր է «նզովքներ» պարունա- կող վերջին մասը, հրատարակել է Ս. Կակարաձեն՝ «Կանոնա- դիր Բագրատ Կյուրապաղատը» (վրացերեն), Տփղիս 1912, էջ 6—8:

ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՅԵՆԹԱԿԱ ԻՇԻԱՆԱՎՈՐՆԵՐԸ

[Նիկործմիդի յեկեղեցվո իրավունքները խափանող ով ել ու- զում է լինի՝ դրսի պատրիարքները, կամ Ափխազքի (Աբխազեթի) պատրիարքը, կամ Վրաց (Քարթլիի) պատրիարքը, կամ Ափխազ- քի (Աբխազեթի)¹ արքայից-արքան, կամ իշխանաց-իշխանները, թեկուզ աթաբաղներն ու սպասալարները, կամ Դադյանն ու Գու- րիելը, կամ Շ[ի]րվանի և Հայքի (Սոմխիթի) իշխանաց-իշխան- ներն ու իշխաններն² և կամ Ռաճի իշխանը կամ բերդապետները կամ հսկիչներն և կամ տանուտերներն կամ ամիրաց-ամիրան,... [նզովյալ լինին]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1 «Ափխազք»-ը արևմտ. Վրաստանի իմաստով է գործածված: 2 Թե այս դեպքում Հայոց վճիռ իշխանաց-իշխաններին և իշխաններին ունի ի նկատի այս վավերագիրը, դժվար է ասել:

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ՄԵՍԻԱԿԱՆ ՍԱՂՄՈՍԻ ՄԱՏՅԱՆԸ»

«Մեսիական սաղմոսի մատյանը» (մեսիոսի դավիթնիս մա- տիանե) նույնպիսի նշանակութուն ունի վրաց պատմագրության համար, ինչպես մեզ արդեն ծանոթ «Հուշարձանն իշխանաց»-ը, գուցե ել ավելի, քանի վոր պարունակում է իր մեջ տեղեկու- թյուններ վոչ միայն Սամցխե-Սաաթարագոյի, այլև Վրաստա- նի այլ շրջանների մասին: Այս ուշագրավ գրվածքից միմիայն մի չնչին մասն է հասել մեզ, ուր պահպանվել են տվյալներ դա- նազան անցքերի մասին սկսած 1561 թ. մինչև 1587 թ.: «Մա- տյանը» հրատարակել է Ե. Թադ՝ այդ վրիլին՝ Յերեք պատմական քրոնիկա (վրացերեն), Տփղիս 1890 թ., էջ 81—115 (Մեսիական սաղմոսի քրոնիկան), ուսումնասիրությամբ հանդերձ, էջ CXXVII —CXLI. նույնը ուսերեն թարգմանությամբ՝ Е. Такай- швили. Источники грузинских летописей—Три хроники (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, в. XXVIII, 1900), стр. 183—214 (III. Хроники Мес- хийской Псалтири):

Ի վ. Ջավախի շվիլու (Հին վրացական պատմական գրա- կանությունը, ա. տպ., 231) ասելով, «Մեսիական սաղմոսի մա- տյանը, իբրև ժամանակակցի և [անցքերին] մասնակցի գրած յեր- կասիրություն, մեծ՝ ուղղակի անզնահատելի նշանակություն ունի» վրաց պատմության համար, «քանի վոր յուրաքանչյուր դեպքի մասին [սոսելիս] վորոշ թվահամար ունի ցուցադրած»:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

... Քրոնիկոնի 266-ին¹... ուրումք ավերեցին Գորին և կանգ առան Ջարիշատում...
... [Ոգոստոսի] 9-ին, շարաթ առավոտ, Ջուրձանի և Ծինծալի միջև յեկան Ա[ր]դրումի և Վանի փաշա[նեբը]...

... [Նույն ոգոստոսին] Լոռի մտավ [և այնտեղից] Տփղիս հասավ [Լալա]-փառան... Սոմխիթեցիք շատ վնասեցին [վերջինիս]...

... [Հոկտեմբերին] Լալա-փառան կանգնած եր Քարթլիում, [վորտեղից] յեկավ Սոմխիթ, [ուր սկսեց] բանակցել [Քարթլիի Սիմեոն թագավորի հետ], վորն ել հիվանդ եր...

... Պատրոն Ղ՛վարղ՛վարեյի մոտ [Լալա-փառայից] մարդ յեկավ, [և] նրան այլևս չթողին Ուղթիքում (Ութիում), [այլ] տարան Ա[ր]ղրում՝ ծննդյան [տոնի] նախորդակին...

Քրոնիկոնի 267-ին², մարտի 23-ին, պատրոն Մանուչարն ուղևորվեց Ա[ր]ղրում, [իսկ] Ա[ր]ղրումից պատրոն Ղ՛վարղ՛վարեն և պատրոն Մանուչարը գնացին Կոստանդնուպոլիս. նրանք մեկնեցին ապրիլի 20-ին, յերկուշաբթի [օրը]...

[Նույն քրոնիկոնին] Լալա-փառան յերկրորդ անգամ յեկավ և վերանորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին³... հունիսի կեսին վերադարձրին Բեքային, և յերկուշաբթի տերերը (Ղ՛վարղ՛վարեն և Բեքան) գնացին Լոռի, վորն ավերեցին. ապա հաղթող վերադարձան...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.:
- 2 Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.:
- 3 Այսինքն 268 + 1312 = 1580 թ.:

ԺԳ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՔ»

XVII—XVIII դ. դ. անանուն բազմաթիվ ժամանակագիրներից մեկն է այն, վորը կցված է «Վրաց պատմա-աղագրական ն. ընկերության» հավաքածուի № 342 ձեռագիր խորհրդատետրին («Ժամն-գուլանի»-ին): Ժամանակագրությունը սկսվում է 1388 թվից և համնում մինչև 1656 թ.: Ըստ հիշյալ ձեռագրի, վոր արտագրված է 1661 թվին, տեկտը հրատարակել է Ե. Թաղ՛ա յ շվիլին՝ «Վաղեմի Վրաստան» (վրացերեն) II, 1911—1913, էջ 77—79:

Մնացած նմանորինակ «Ժամանակագրությունները», վոր կազմված են XVIII դարում կամ XIX-ի սկզբներում, մենք կղետեղենք հետևյալ հատորում:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

- 227¹ — այստեղ հայերը (սոմեխները) շեղվեցին² և Թեոդորյան կյուրակեյին ուտիս ունեցան:
- 323³ — այստեղ հայերը (սոմեխները) կրկին շեղվեցին³:
- 325⁵ — այստեղ խոնթքարը դուրս յեկավ և Յերևանը զբավեց, և նույն թվին շա[հ]-Սեփին խլեց այն նրանից:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն 227 + 1312 = 1539 թ.:
- 2 Խոսքը ծոպատկի մասին է, վորն առաջներում պատրվակ եր հանդիսացել հայ-վրացական ընդհարումների, այն է 1197 թ. (տես. Л. Меликсет-Бекков, О междоусобице в Тифлисе в 1197 году по поводу Кривой пасхи, — «Изв. Кавк. Ист.-Арх. Инст.», т. III, Тифл. 1925, стр. 49—60), նաև 1102 թ. ինչպես և հետագայում:
- 3 Այսինքն 323 + 1312 = 1635 թ.:
- 4 Տես ծանոթ. 2:
- 5 Այսինքն 325 + 1312 = 1637 թ.:

Geschichte der Kaukasischen Länder und Völker, aus morgenländischen Quellen. III. Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier. Hauptsächlich nach Iskander Munschi und Geschichte der Szafiden [„Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de SPB“, VII série, t. VI, livr. 4—5, 1844, p. 431], Հմմ. Ի վ. Ջավախի 2 վ. 1 էր, op. cit., 236—237): Նույն Փարսագանն, ըստ M. Brosset-ի (op. cit., 514), վախճանված պիտի լինի 1703 թվին 77 տարեկան հասակում:

Հայաստանի և հայերի մասին տվյալները Փարսագանն ամփոփած ունի գլխավորապես «Վրաստանի պատմութուն» յերկր մեջ, վորը նրա գլուխ գործոցն է, մասամբ էլ «Ոսմանցոց թագավորների պատմության» մեջ: Առաջինը դեռ ամբողջապես հրատարակված չէ. նրա միմիայն վերջին՝ չորրորդ մասը նախ հրատարակեց Գ. Չուբինով մի փոքր կրճատված՝ «Քարթլիա Յխովրեբա», հ. II, ՍՊԲ 1854, էջ 517—569. նույնը ֆրանսերեն թարգմանությամբ M. Brosset-ի Histoire de la Géorgie, II partie, 1 livr., SPB 1856, p. p. 514—515. ապա յերկրորդ անգամ հրատարակեց լրիվ կցելով յերրորդի մի մասն էլ՝ ըստ Վրաց Պատմա-Ազգագրական նախկին ընկերության հավաքածուի № 2140 ձեռագրի՝ Սարգիս Կակաբաձեն. «Փարսագան Գորգիջանիձեյի պատմութունը», — «Bulletin Historique», վրացերեն, Տփղիս 1925 թ., հ. II, էջ 198—320 (ընագիրը՝ 209—316), նաև առանձին արտատպությամբ, Տփղիս 1926, էջ XIII + 112 (ընագիրը՝ 1—108): Իսկ «Ոսմանցոց թագավորների պատմութունն» ի թիվս Փարսագանի մասը յերկերի և, ի միջի այլոց, «Վրացերեն-արաբերեն-պարսկերեն բառարանի», հրատարակել է Մ. Ջանաշվիլին՝ «Փարսագան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը», վրացերեն, Տփղիս 1896, էջ 72—78:

Փարսագան Գորգիջանիձեյի «Վրաստանի պատմության» հիմնական ձեռագիրը, վոր գտնվում է Լենինգրադում՝ Գիտությանց ձեռնարանի Արևելագիտության Ինստիտուտի (նախկին «Ասիական թանգարանի») Georgica № 6-ում, իրոք, մի քանի մասից է բաղկացած, վորոնց ընդհանուր ընութագիրը տալիս է Ի վ. Ջավախի 2 վ. 1 էր (op. cit., 234—251):

«Նայած թե վեր աղբյուրների վրա յե հիմնում հեղինակն իր պատմությունը, նրա յերկասիրությունը, — ասում է Ի վ. Ջավախի 2 վ. 1 էր (ib., 240), — կարելի յե չորս մասի բաժանել»: I — Վրաց և Հայոց դարձից սկսած մինչ թամարի թագավորությունը

(IV—XIII դ. դ.), II — թամարից սկսած մինչ Լանդ-Թեմուր (XIII—XIV դ. դ.), III — Լանդ-Թեմուրից սկսած մինչ 1636 թ., և IV — 1636—1696 թ.: Այս վերջին՝ IV մասն է, վոր հրատարակել է Գ. Չուբինով, իսկ Ս. Կակաբաձեն՝ յերրորդի մի մասը: Ի վ. Ջավախի 2 վ. 1 էր վաղուց պատրաստած ունի տպագրության III մասն ամբողջապես:

Սոսելով Փարսագանի «Վրաստանի պատմության» զանազան մասերի մասին, վորոնք տարբեր արժեք ունին՝ նայած թե ինչ աղբյուրների վրա յեն հենվում և վորպես են գրված, ի նկատի պիտի ունենալ հետևյալը:

«Առաջին մասը... գլխավորապես բանավոր և «լսած» տեղեկութունների վրա յե հիմնված և այս պատճառով նա հեքիաթային ընույթ է կրում, քանի վոր նրա յերկու գրական աղբյուրներն և, ինչպիսի յեն, որինակ, Հայոց պատմությունն և Սոսրովի ու Շիրինի գրույցն, ավանդությունների վրա յեն հիմնված» (Ի վ. Ջավախի 2 վ. 1 էր, op. cit., 243): «Քանի վոր Փարսագան Գորգիջանիձեյից առաջ այս շրջանի մասին արդեն գոյութուն ունեյին, համենայն դեպս ավելի լավ, իսկ VIII—XII դ. մասին արժեքավոր պատմական յերկասիրություններ, այս պատճառով Գորգիջանիձեյի գրվածքի այս առաջին մասն, — ըստ Ի վ. Ջավախի 2 վ. 1 էր իրավացի գնահատման (ibid.), — վոչ մի նշանակություն չունի և վոչ էլ ժամանակակցի համար է ունեցել: Անալի՝ զարմանալի տգիտությամբ լի այս մասը փնտրից դատ ընթերցողին վոչ մի ոգուտ չէր տա: Այն միմիայն մի բանով է ուշագրավ. յեթե այսպիսի մի բարձրաստիճան և թագավորին մերձակա ծառայողն ու պատմիչն, ինչպիսին յեր Փարսագան Գորգիջանիձեն, այսպես խառնախորտիկի նման ուներ խառնած հայրենի յերկրի անցյալն ու անցքերն, այսպես հեքիաթաբար ուներ ներկայացրած այն, իսկ վրացական լավագույն պատմական աղբյուրները վոչ միայն կարգացած, այլև նույնիսկ աչքով տեսած չունեյ, ֆնացած ժողովուրդը, սովորական, միջակ կարողության և ուսման տերն՝ էլ ի՞նչ պատկերացում պիտի ունենար: Ի հարկե, վոչ մի... Այս բանը պարզ ապացուցում է Փարսագան Գորգիջանիձեյի աշխատության առաջին մասը»:

«Յերկրորդ մասը, — նույն Ի վ. Ջավախի 2 վ. 1 էր հետագոտության համաձայն (op. cit., 242—244), — ամբողջապես հենված է Քարթլիա-Յխովրեբայի վրա: Այստեղ հեղինակն իր աղբյուրին է հետեւում, և ընագրի բովանդակությունն յերբեմն մոտավորա-

պես ունի առաջ բերած, յերբեմն ավելի ռամկորեն»։ Իսկ «ընդհանրապես, այս՝ յերկրորդ մասն ել պատմության համար վոչ մի նշանակութիւն վոչ ունեցել եւ և վոչ ել ունի, քանի վոր լավագույն արժեքի բնագիրը նրա աղբյուրի՝ հասել եւ մեղի»։

Համեմատաբար արժեքավոր եւ ըստ Ի վ. Ջավախիշվիլիւ, պատմության յերրորդ մասը, վորը «XIV—XVII դարերին եւ վերաբերում», քանի վոր «հենց այս շրջանն էր, վոր չէր նկարագրված Քարթլիս-Յխովրեբայի մեջ մինչ Վախտանգ VI-ը [և] հենց այս շրջանն էր, վոր Վախտանգ թագավորի կողմից ժողոված գիտնականների հետազոտության առարկան էր կազմում։ Հետեապես Փարսադան Գորգիջանիձեն և Վախտանգյան հանձնաժողովն այս տեսակետից միեւնոյն նպատակն են ունեցել՝ վերականգնել Վրաստանի պատմութիւնը» (ibid., 249)։ «Ինչպէս կատարեց Փարսադան Գորգիջանիձեն իր պարտականութիւնը։ Վոչ մի վրացական աղբյուր և վավերագիր, վորի գտնելը հեշտութեամբ կարող էլին Վախտանգի գիտուն մարդիկն և իրոք ձեռին ել ունեյին, նա (Փարսադանը) Սպահանում չուներ։ Այս պատճառով Գորգիջանիձեն այս շրջանն ևս կամ համաձայն բանավոր ավանդութիւններին պիտի գրեր,—հապա նրա յերկասիրութեան այս մասն ել իր նշանակութիւնն կկորցնէր,—կամ թե չե պարսկական պատմական աղբյուրներից պիտի քաղեր բոլոր տեղեկութիւններն, ինչ վոր Վրաստանի վերաբերյալ այնտեղ կգտնուէր։ Բարեբաղդաբար, Գորգիջանիձեն այս յերկրորդ ճանապարհով գնալն եւ գերադասել» (249—250)։ «Նրա տեղեկութիւնները քաղված են գլխավորապես Միրոն Հուսեյնի և Իսկանդեր Մունչի յերկասիրութիւններից։ Ընդ սմին, նա հաճախ բառացի յե թարգմանում ընագիրը։ Նրա ժողոված տեղեկութիւններն ընդարձակ և նոր նյութեր են տալիս Վրաստանի պատմութեան այնպիսի մթութեամբ պատած շրջանի մասին, ինչպիսին յեն XIV—XVII դարերը» (եջ 250)։

Յեվա առավել արժեքավոր եւ Փարսադան Գորգիջանիձեյի վերջին՝ չորրորդ մասը, վորը պարունակում եւ 1636—1696 թ. թ. անցքերի նկարագրութիւնը, վորը նա գրի յե առել իբրև ժամանակակից և ակնատես, քանի վոր հենց ինքն այս առթիւ ասում եւ. «Յես, Փարսադանս, ասում եմ այս. ճշմարիտ աստվածն վկաստաս տարեկան հասակից սկսած մինչ յոթանասուն տարին ինչ վոր ինձ պատահել եւ և արժանի յե գրոց մեջ գրելու համար, ճշմարիտն այս եւ» (հմմ. Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235)։

Չնայած այն հանգամանքին, վոր Փարսադան Գորգիջանիձեյի

«Վրաստանի պատմութեան» ա. մասը լուրջ պատմական յերկասիրութեան տպավորութիւնն չի թողնում, այլ առասպելի բնույթ ե կրում, այնուամենայնիւ այն առանձնապես հետաքրքիր ե հայագիտական տեսակետով, քանի վոր պարունակում ե, ի միջի այլոց, Հայոց դարձի պատմութիւնն ու Սոսրովի և Շիրինի դրույցն ամենայն մանրամասնութեամբ, վորը հեղինակը գրի յե առել գլխաւորապէս բանավոր ավանդութիւններն էլ մասն վրա, մասամբ ոգտագործելով (Հայոց դարձի վերաբերմամբ), ինչպէս մենք պարզած ունինք, և գրավոր աղբյուրները, բայց այլանդակ ձեւով (Ագաթանգեղոս, Սոսրովի և Շիրինի դրույցը, վորն ավելի զեղարվեստական քան պատմական յերկի նշանակութիւնն ունի, տանում ենք IV հատորն, ուր, ի միջի այլոց, ամփոփած կունենանք համապատասխան նյութեր վրացական զեղարվեստական գրականութիւնից ու բանահյուսութիւնից։ Բացի դրանից, ներկա հատորում մենք տալիս ենք մի կտոր՝ քաղված նույն Ա. մասից՝ Բագրատունյաց ծագման վերաբերյալ։ Իսկ նույն Ա. մասի մնացած նյութն, ինչպէս և Բ. մասի ամբողջ նյութը մենք զիտմամբ բաց ենք թողնում, քանի վոր այն լուկ կրկնութիւնն ե Քարթլիս-ցխորեբայի մեջ ներմուծած յերկերի հայտնի տվյալներին, վոր մենք արդեն տված ունինք ներկա հատորի սկզբնական գլխներում։ Իսկ ինչ վերաբերում ե յերրորդ և չորրորդ մասերին, վորոնք նախորդ մասերի հետ համեմատած ավելի արժեքավոր են, այն մենք ոգտագործած ունինք ինչպէս հարկն ե։

Քաղվածքների թարգմանութիւնը «Վրաստանի պատմութեան» Ա. անտիպ մասից մենք կատարած ունինք անմիջապես Լենինգրադի Գիտութեան շեմարանի Արևելագիտական Ինստիտուտի (նախկին Ասիական Թանգարանի) Georgica № 6 ձեռագրից (in folio՝ շքեղ կազմով, վորը հետևյալ վոսկեղոծ մակագրութիւնն ունի. „Исторія Грузин собранній Фарсадана Георги Джанизева“), նաև Գ. և Դ. մասերից՝ համաձայն Ս. Կակաբաձեյի հրատարակութեան՝ «Փարսադան Գորգիջանիձեյի պատմութիւնը», Տիֆլիս 1926, էջ 93—106 և 1—92. Իսկ քաղվածք-

ները «Ոսմանցոց թագավորների պատմութիւնից» համաձայն Մ. Չանաշվիլու հրատարակութեան՝ «Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը», էջ 72—78*.

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, վոր Փարսադան Գորգիջանիձեյի Պատմութեան Ա. մասից քաղած [1—9] գլուխները, վոր վերաբերում են «Հայոց դարձի» պատմութեանն և հատկապես Տրդատին, Հռիփսիմեյին, Գրիգորին ևն, բացի նրանից, վոր տենդեցիող են, նաև ըստ եյուլթեյան ամբողջապես առասպելի բնույթ են կրում:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ա. ՄԱՍԻՑ՝

[1.] ԱՅՍՏԵՂ ՓՐԱՆԳՍԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՐ ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՒՈՍ-ՍԻՄԵՅԻ) ՈՒ ՆՐԱ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) թողեց աշխարհիս հաճույքներն ու թագավորութիւնն և քառասուն անբիծ կանանց հետ հանդերձ յալ աշխարհն վորոնելու յեկավ (յեկան) Հայոց յերկիրը (սոմեխների թագավորութիւնը): Նրանք յեկան Վաղարշապատ (Վաղարշափաթ) քաղաքն՝ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի հողը (յերկիրը), այնտեղ, ուր այժմ Եջմիածնի (Եջմիածինի) յեկեղեցին է գտնվում (կանգուն է), և ուր հայոց (սոմեխների) պատրիարքի [աթոռա]-նիստն է: Յեվ այս կանանց պատմութիւնը** ստորև կգրվի, թե ինչպես անարդարացի կերպով նահատակվեցան իրենց ուղեկիցներով հանդերձ: Այն կինը, վորը վերապի (հորի) մեջ Գրիգորին հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) եր հասցնում՝ հապաղելով՝ ժամկեան անց յեկավ և յերկար սպասելուց հետո նույնպես հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) բերեց և վիրապի (հորի) մեջն իջավ. իսկ Գրիգորը վիրապից (հորից) ձայն տվեց. «Մեզ ինչո՞ւ մոռացար»: Նա այսպես զեկուցեց. «Անիծյալ է Տրդատ թագավորը, վորն այսպիսի անարդար և անիրավ գործ կատարեց, վոր ամբողջ այս յերկիրն այն ամենից, ինչ վոր կատարվեց, զթութիւնից և կարեկցութիւնից լաց է (են) լինում»: Այն կանանց գործն ամբողջապես Գրիգորին զեկուցեց: Նա ևս հույժ վշտացավ և այն կնոջը ձայն տվեց. «տակալին կենդանի յե՞ այն խողը»: Բավական եր, վոր նա այս ասեր, յերեք որ անց Տրդատը խող դարձավ և գահընկեց յեղավ (գահից վայր ընկավ) և նրա ծառաներն (հպատակներն) ու իշ-

* Փարսադան Գորգիջանիձեյի մասին տես, ի միջի այլոց. Լ. Մելիքսեբեկի, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — «Գեղարուեստ» VII, Տփղ. 1922, էջ 44—45:

Չարմանալի զուգարկութեամբ վոնն Փարսադան-քեզ վորոշ դեր է խաղում Վրաստանի պատմութեան մեջ XVIII դարու սկզբներին: Բայց այդ Փարսադանը Տփիսիսցի յե՞ ազգանունով Դուզանենց, վորին ուս պատմաբան Ս. Սոլովյեվը «Форседан-бек» է անվանում. Տես. С. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XVIII, М. 1868, стр. 31. Մերոպ եպիսկոպոս [Տէր-Մովսիսեան], Չաքարիս նկարչի ձեռագիրը և Դավիթ-բէկի մասին յիշատակարան, — «Բանբեր Եջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի», I—II, 1922, էջ 135. Լեւ, Սոջայական կապիտար, Յերեվան 1934, էջ 265: Հետևապես, այդ յերկու Փարսադաններին չպետք է շփոթել իրար հետ:

* Բնագրում՝ ամբավի (հմմ. հայերեն «համբավ» բառը):

** Նույնը:

խանները մոլորվեցան և իրենց վրա հագած շորերը պատառոտեցին ու իրենց ատամներով իրենց միսն ելին կրծում (ուտում)։ գիտունները տգետ դարձան։ Թագավորի յերեսը դարձավ մազոտ և ատամներն ու կճղակներն՝ ինչպես խողի։ Յեվ թագավորի կանանոցում լացի ձայն բարձրացավ։ գլուխները թակում ելին... Տըր-դատի (Թրդադի) քույր Սոսրովիգուխը (Սոսրով դուխտը) յերազ տեսավ. հինգ որ և հինգ գիշեր շարունակ հրեշտակներն այս ելին ասում (ասացին). «Քո յեղբայրն ու նրա ծառաներն (հպատակներն) անիծված են սուրբ Գրիգորից. մարդ ուղարկեցեք փոսից հանեն. նա կոզնե քո յեղբորը»։ Յերագինը տեսնելով՝ նրանք (sic), մարդիկ ուղարկեցին (sic) իր դայակին, վորի անունն եր Ավետ (sic)։ Վերջինս հասավ այնտեղ, ուր Գրիգորը գերի յեր [և] այն վիրապի (հորի) մեջ ձայն տվեց. «Գրիգոր, Գրիգոր, յեթե կենդանի յես, ձայն տո՛ւր ինձ»։ Նա միջից ձայն տվեց. «Վողորմությամբ աստծո կենդանի յեմ»։ Սա ուրախացրեց. «Քո աստծո հրամանն յեղավ, վոր այստեղից քեզ հանենք»։ Այս նրան դուր յեկավ։ Ապա պարանով քթոց իջեցրին և դուրս հանեցին ինչպես նրան (Գրիգորին), նույնպես և նրա հետ զցած ոճերին և կարիճներին, վորոնց [գարշա]հոտությունից նա սկացել եր իր գերության պահին. [խակ գեուունները] տեսքով զարհուրելի ելին։ Իսկույն և յեթ Գրիգորի մազերը խուզեցին և տաք ջրով լողացրին և յեղունգները կտրեցին, [ապա] իր շորով զգեստավորեցին ու մեծ պատվով տարան Վաղարշապատ (Վաղար շարաթ)։ Տրդատ (Թրդատ) թագավորը խողի դեմքով և իշխանները մոլորված ընդառաջ գնացին Գրիգորին և վայր ընկան գետնի վրա։ Գրիգորը ձեռները վերամբարձ, լալով դիմեց աստծուն ու նրա ոգնությունը խնդրեց։ Աստծո հրամանով մոլորությունը նրանցից հեռացավ և նրանք խելքի յեկան, տեսան իրենց մարմինները մերկ, [ուտի և] ժողովրդից ամաչում ելին, և թագավորը նրանց առջևն եր կանգնած խողի դեմքով և ծնկաչոք աղաչում՝ արտասուք թափելով աչքերից։ Իշխաններին շորեր հագցրին և խողացած թագավորի վրայից թագավորական մորթին ձգեցին, [և այդպես նրա] խող լինելը ծածկում ելին։ Գրիգորը նրանց հարցրեց. «Ո՞ւր են Քրիստոսի համար նահատակված այն անբիծները... և իշխանները գնացին այն այգին, վորի հնձանի շուրջը նրանք (կույսերը) նահատակվեցան իրենց արյունոտ հին զգեստով, թաղեցին այնտեղ, վորը Եջմիածին (Եջմիածին) ե կոչվում և ուր յերեք վանքեր կան, [վորոնց թվում] մեկը վկայարանների վրա։ Հենց վոր

սրանց (կույսերին) թաղեց, [Գրիգորը] սկսեց քարոզել [և] մեկնել աստվածաշունչ գրքով, սաղմոսով և ավետարանով։ Յեվ ճանաչեցին (ճանաչեց) աստվածային ուղիի խոսքն, և խողացած թագավորի մարդ դառնալու համար վաթսուն որ պաս պահեցին։ Յեվ [թագավորն] աղթեց, և աստծո հրամանով ավելի ևս, քան առաջ, գեղեցկացավ նրա դեմքն ու բոյին, խողությունից ազատվեց. սույնպես հստակացան և մեծամեծները։ Հինգ որ պաս պահեց։ Թագավորն արքունիք կանչեց հայոց (սոմեխների) նախարարներին* և իշխաններին, վորոնք աղաչեցին սուրբ Գրիգորին, վոր քրիստոնյաների պատրիարք ձեռնադրվի։ Վերջինս զեկուցեց. «Այս՝ մեծ գործ ե և յես ի վիճակի չեմ այդ անել»։ Այս պահին աստվածային հրեշտակն յերազում յերևաց սուրբ Գրիգորին և ասաց այսպես. «Թագավորի հրամանը լսի՛ր»։ Յերազը տեսնելուց հետո Գրիգորը թագավորի հրամանին ունկնդիր յեղավ և այսպես զեկուցեց. «Պետք ե գնալ պապի մոտ»։ Թագավորը լսեց և հրամայեց պատրաստվել և ճանապարհ ընկնել, և յերեք մեծամեծ իշխաններ յերեք հարյուր ձիավորներով ու թագավորի ընծաներով, պարզեներով և նամակով հանդերձ առ կայսրն [Հռոմի]՝ գնացին Լևոն պատրիարքի մոտ։ Յերեք սրանք մոտեցան [Հռոմին], սրանց զախտյան մասին տեղեկացրին կայսեր, վորը սրանց ընդառաջ մարդիկ ուղարկեց, և մեծ պատվով ընդունեցին պատրիարքական տանը. ապա ժողով գումարեցին՝ կանչելով ամեն տեղից յեպիսկոպոսներին ու քահանաներին։ Լևոն պատրիարքը սուրբ Գրիգորին կաթողիկոս ձեռնադրեց և շնորհեց իրավունք ձեռնադրության և նզովքի ու մեռն յեփելու, և նրան շատ պարգևներ մատուցին ու ճանապարհ գցեցին։ Յերեք սրանք (Գրիգորն ուղեկիցներով) հայոց ճանապարհ (սոմեխների պետությունն) հասան, սրա մասին զեկուցին յերկիրն (սոմեխների պետությունն), վորը յերեք որվա ճանապարհի Տրդատ (Տրդադ) թագավորին, վորը յերեք որվա ճանապարհի սահմանին ընդառաջ գնաց [Գրիգորին] մեծ հրճվանքով Յեփրատ անհաման ընդառաջ գնաց Արաքսի (Արազ) գետի վրա, ուր գետի վրա։ Ապա ժողովեցան Արաքսի (Արազ) զգեստավորվեց իբրև յեկավ (յեկան) և սուրբ Գրիգորը, [վորն և] զգեստավորվեց իբրև պատրիարք։ Թագավորին մերկացրեց ու ջրի մեջ մտցրեց և ավետարանը վերցրեց ձեռը, և մկրտության կարգը կարգաց ու մեռոնը ջրի մեջ կաթեցրեց (ածեց) և թագավորին ու նրա զորքին մկրտեց։ Յեվ յերեք ժամ Արաքսի (Արազի) ջուրը յետ հոսեց և իբրև ծով կուտակվեց։ Յեվ Հիսուս Քրիստոսի գործերի մասին եր

* Բնագրում՝ Թագավորներին։

պատմում [և] քարոզում: [Յեւ] բոլորը փառաբանեցին աստծուն՝
իրբև ստեղծողին, ու նրա սրբերին: Այն որը բոլորը սուրբ Գրի-
գորի ձեռք մկրտվեցան: Յեւ ջրից դուրս գալով՝ բոլորը հարյուր
քսան հազար եյին, և բոլորը սպիտակ շորեր հագան: Սբանից
հետո սուրբ Գրիգորը սկսեց յերկրներ շրջել, ամեն տեղ շինել
ավեց յեկեղեցիներ և քարոզությամբ [նոր] կրօնը ներմուծեց, մե-
ռոն ավեց [հայերին]:²:

**[2.] ՀՌՈՍԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ (ԿՈՍՏԱՆՏԻՆԵ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ
ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԱԼՈՒ ՈՒ ՆՐԱ (ՆՐԱՆՑ)
ԳՈՐԾԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ***

Տրդատի (Տրդադի) թագավորության տասնևյոթ տարին լրա-
նալուն պես լուր (ամբավի) հասավ, վոր Հոռոմի Կոնստանդին
(Կոստանտին) թագավորը քրիստոնյացավ: Այս լուրը շատ դուր
յեկավ Տրդատին (Տրդադին) ու Գրիգոր Աստվածաբանին (sic) **:
Յեւ Յերեվանի յերկրից (sic) վաթսուն հազար մարդ յերեք տար-
վա պաշարով ու ոռճիկով, ձիով, զենքով ու շորով ապահովված՝
իրենց հետն տարան Տրդատ (Տրդադ) թագավորն ու Գրիգորը
մեծ ընծաներով հանդերձ՝ բազում գանձերով, ձիր ու պարզենե-
րով (փեշքաշով), և գնացին Հոռոմ (Ոհոռոմ?) Կոնստանդին (Կոս-
տանտին) թագավորի տեսության: Հենց վոր վերջինիս զեկու-
ցին, վոր հայոց (սոմխիների) թագավորը ձեր տեսության ե (են?)
յեկել վաթսուն հազար մարդով և Գրիգոր Աստվածաբանն (sic) ***
եւ առաջնորդում ե նրանց, հրաման յեղավ Կոնստանդին (Կոս-
տանտին) թագավորից և Պետրոս (Պետրե) պապից՝ իրենք իրենց
զորքով ընդառաջ գնան նրանց: Յերբ [յերկուքյան թագավորներն
ու հայրապետներն] իրար տեսան, հույժ հավանեցին (սիրեցին)
Տրդատի (Տրդադի) ու Գրիգորի հեղությունը և սրանց քրիստոն-
յանալով ուրախ եյին, քանի վոր վաթսուն հազար մարդով յե-
րեք տարի ժամանակով այսպես տքնել եյին մի տեսության հա-
մար. և ինչ աշխարհս հիմնավորվել ե, այսպիսի գործ ուրիշ վոչոք
չի կատարել, վոր Հայքից (Սոմխիթից) վաթսուն հազար մարդով
Հոռոմ գան քրիստոնեյությունն ու ժեղացնելու նպատակով: Յեւ

* Բնագրում՝ սմբավի, հմմ. սույն հատորի եջ 89, ծանոթ:
** Ուզում ե ասել՝ Լուսավորչին:
*** Տես նախորդ ծանոթ:

ինամիյարար և յեղբայրարար յերգվեցին և բազում թանկարժեք
պարզենք նրանց (հայերին) եւ մատուցին: Վաթսուն հազար
մարդկանց վեց ամիս հյուրասիրեցին: Ինչ վոր [հայերն] ուզում
եյին, [յերբեք] մերժում չեյին ստանում. [ամեն ինչ] տալիս եյին
նրանց (հայերին) անհաշիվ: Բազում գանձեր մատուցին Տրդատ
[Տրդադ] թագավորին, և նմանապես սուրբ Գրիգորին մատուցին
պատրիարքական զգեստն և զլիւին դրին ականակուռ թագը, և
ականակուռ խաչն ու գավազանն եւ ավին ձեռին: Յեւ Կոստանդ-
նուպոլսից (Կոստանտինուպոլսից) հայսկույս [բոլոր կողմերում]
պապը նրան իրեն փոխանորդ-պատրիարք ձեռնադրեց և շնորհեց
նրան իրավունք ապաշխարանքի ու նղովքի, այնպես վոր ում
թողություն տա, կապաշխարվի, և ումն [եւ] ճշմարիտ դատաստա-
նով նղովե, անիծյալ կլինի: Այսպես հարստացյալ՝ ճանապարհ
զցեցին նրանց: Սաղաղ և ուրախ վերագարձան իրենց պետու-
թյունն, և ուրախություն ընկավ [նրանց] յերկրում: Բազմեցին
իրենց գահի վրա [և] սկսեցին ճշմարիտ կերպով [կառավարել],
յերկիրը [վերա]շինեցին. և հենց վոր յերկիրը խաղաղվեց, Տրդա-
տը (Տրդադը) զորքն ու թագավորական տունը կարգավորեց.
ապա ցանկացավ իր հոր արյան վրեժն հանել Սրտաշրի (Սրտա-
շերի) փոխարեն Շապուհ (Շափր?) թագավորից:

**[3.] ԱՅՍԵՂ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ
[ԻՐ] ՀՈՐ ԱՐՅԱՆ ՎՐԵԺՆ ՀԱՆԵԼՈՒ* ԱՐՏԱՇՐԻ
(ԱՐԿԱՇԵՐԻ) ՎՈՐԴԻ ՇԱՊՈՒՇԻ (ՇԱՓՈՒՐԻ) ՎՐԱ**

Այս ժամանակ Սրտաշիրը (Սրդաշերը) վախճանված եր: Նրա
վորդի Շապուհին (Շահփուրին) թագավոր կացուցին: Տրդատը
(Տրդադը) մեծ զորք ժողովեց, Շապուհի (Շահփուրի) դեմ յելավ
և ավերեց նրա յերկիրն՝ ամայի դարձնելով քաղաքներն ու քան-
դելով բերդերը: Այս լուրը կուսակալները շտապով ծանուցին թա-
գավորին, [այն ե]՝ վոր Տրդատը (Տրդադը) մեծ զորքով հարձակ-
վել ե ու ավերել յերկիրը: [Շապուհը] շտապեց, ամեն տեղից զորք
վել և ու ավերել յերկիրը: [Տրդատի]: Յեւ հանեցին զորք յերկու
ժողովեց և գնաց ընդդեմ [Տրդատի]: Յեւ հանակերով աջակողմյան ու ձախա-
կողմյան և կազմեցին ռազմեր, նշանակելով աջակողմյան ու ձախա-
կողմյան և առաջապահ ու վերջապահ [զնդեր]: Յեւ սկսվեց պայ-
քար... Շապուհը (Շահփուրը) [ստիպված յեղավ] փախչել, իսկ

* Բնագրում՝ վորոնելու:

Տրդատին (Տրդադին) իրավամբ տրվեց [իբ] հոր արյան [վրեժն] հանելն [ու] հաղթելը: Յեվ փախավ Շապուհն (Շահիուրն) և նրա զորքը. և հայոց (սոմեխների) զորքը հետամուտ յեղավ՝ ամենուրեք գրավելով բերդեր ու քաղաքներ: Յեվ Տրդատը (Տրդադը) հետամուտ յեղավ մինչ Հնդկաստան նահանջող Շապուհին (Շահիուրին): Յետևից ընկան, և Իրանի յերկրում ել վոչ մի տեղ չբնաց, վոր նա չգրավեր. և ամեն տեղ իր մարդկանց նշանակեց թագավոր ու իշխան, և ինքն իր աթոռանիստն (թախտն) վերագարձավ: Ապա նրա (Տրդատի) մոտ դեսպաններ յեկան Շապուհից (Շահիուրից) աղաչանքով, բայց նա ունկնդիր չեղավ, և դեսպանները հուսահատ վերադարձան: Շապուհը (Շահիուրը) հույսը կրտրեց և այլ ճանապարհով, Կոնստանդին (Կոստանտիլ) արքային դեսպան ուղարկեց աղաչելու և շատ ձիւր (նվերներ) ուղարկեց և նամակ գրեց, վոր միջնորդ հանդեսանա [նրա ու] Տրդատի (Տրդադի) միջև և հաշտեցնի նրանց, վորպեսզի [Տրդատը] սրանից ել ավել չավերի նրա (Շապուհի) յերկիրը: Կոնստանդին (Կոստանտիլեի?) արքան այսպես գրեց Շապուհին (Շահիուրին). «Յեթե դուք հաշտվել եք ուղում, պահ տվեք ինձ Դավիթ մարզարեյի թագը, վորը ձեր գանձարանումն ե պահվում, վորպեսզի նրա տեսակ մի թագ շինել տամ ինձ համար, և ձեր թագն ելի ձեզ կվերադարձնեմ: Յես իմ թագը նրա հորինվածքով պիտի շինեմ: Այս՝ Դավիթ թագավորի թագն՝ առաջներում, յերբ Նարուքողոնոսոր (Նոփոքտինե?) Բարելոնի* արքան Յերուսաղեմն ավերեց, այնտեղ գտավ և նրանից հետո այն ժառանգությամբ Իրանի արքաներն ունեցին»: Յերբ կայսեր պատասխանն ու թագ խնդրելը Շապուհին (Շահիուրին) զեկուցին, վերջինիս այս դուր յեկավ, և նա վստահելի մարդու ձեռքով ուղարկեց այն թագը կայսեր: Կայսրը՝ տեսնելով թագը՝ չափազանց հավանեց այն. և հրավիրեց լավ վարպետներ, վորոնց ձեռը պեց թագը և հրամայեց նրանց մի այսպիսի թագ շինել, այնպես վոր վոչոք չկարողանա ասել վճիռն ե նոր և վճիռը՝ հին: Վարպետները սկսեցին շինել և այնպես շորոքով շինեցին, վոր հին և նոր թագերը բերողի առաջն դրին և ասացին. «Քո բերածն ելի յես տար»: Սա նորը վերցրեց և հինը թողեց: Յեվ Կոնստանդինն (Կոստանտիլեն) ել այս եր ուղում: Ապա [Կոնստանդինը] դեսպան ուղարկեց և Տրդատ (Տրդադ) արքային ու Շապուհին (Շահիուրին) հաշտեցրեց:

* Բնագրում՝ Բաղդադի XVII—XVIII դ. դ. վրաց աղբյուրներում Բարելոնի փոխարեն սովորաբար Բաղդադ ե գործածվում:

[4.] ԱՅՍԵՂ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՀՆ ՅԵՎ ՆՐԱ ՎՈՐԴԻՒՒ՝ ԽՈՍՐՈՎԻ՝ ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԱԼԸ

Տրդատը (Տրդադը) վաթսուն վեց տարեկան վախճանվեց: Նրա վորդին Հոռոմի (Հոռոմի) արքայի աջակցությամբ դարձավ թագավոր. իննը տարի թագավորեց: Շարդիդը (sic) սրա ձին եր և Շիրինն ել սրա աղջիկն եր. դավախները փոքր մնացին. և Պոսրովը վախճանվեց և թագավորում եր նրա քույր Մահրանուն (Մահրանուն) (sic): Շարդիդի և Մահրանուի ու Շիրինի պատմությունն ու գործերը, [նաև] Իրանի Պոսրով թագավորի Շիրինի վրա սիրահարվելը տես ներքև: Իրանի թագավորների [ցանկ]ում դասված ե (գրվում ե). Մահրանուն (Մահրանուն) Տրդատի (Տրդադի) աղջիկն ե և Պոսրով յերկրորդ թագավորի քույրը: Յեվ Պոսրովից հետո նրա վորդի Տիրանը (Տերանը) թագավորեց: Սա ևս յերկու վորդի թողեց. մեկի անունն եր Արշավիր (Արշվիր) և մյուսն սինը Վաղարշակ (Վաղար շափաթ): Արշավիրն (Արշվիրն) [իբ] հորից հետո թագավորեց. իշխեց քսան տարի: Սրանից հետո սրա վորդի Պապին Ներսես հայրապետը* թագավորեցրեց, [և Պապը թագավոր դարձավ] նրա (Ներսեսի) վկայությամբ: [Իսկ Պապը] սպանեց մեծն Ներսեսին՝ սուրբ Գրիգորի աղազականին: Սա (Պապը) վատաբարո յեր: [Ներսեսը] սրան արգելում եր [վատ բաներ անել], և նա չեր հրաժարվում այդ անելուց: Յեվ լավ բաներ սովորեցնելու համար [Պապը] Ներսես պատրիարքին թույնով մահացրեց: Հենց վոր Հոռոմի մեծ արքա Թեոդոսը (Թեվաթորսը) լսեց այս լուրը՝ պատրիարքին թույնով մահացումը, ձերբակալել տվեց հայոց (սոմեխների) արքային և նրան ել սպանել տվեց և արքայությունն Արշակունյաց շառավիղ Վարազդատին (Վարազդատին) տվեց: Սա (այստեղ) Վարազդատը (Վարազան) յոթը տարի իշխեց հայոց (սոմեխների) յերկրում և զնաց կայսեր մոտ ու Իրանի արքա Շապուհի (Շահիուրի) հետ սկսեց բանակցել՝ այսպես ասելով. «Յեթե ձեր քրոջն ինձ կտաք [ի կնություն], յես ել [ձերը կլինեմ] և իմ յերկիրն ել ձերը կլինի: Վումանք ծառաներից (հպատակներից)՝ յերկմիտ լինելով՝ այս լուրը ծանուցին կայսեր: Վերջինս զորք կանչեց, և խաբուսիկ կերպով տարան Վա-

* Բնագրում՝ «հախրապիտ» բառն ե, վորը հայերենի վրացերեն տրանսկրիպցիան ե Տփղիսի հայերի արտասանությամբ:

րագրատին (Վարագային) և սպանեցին: Սրա սերունդն էյին յերեք յեղբայրներ. սրանց իշխեցրեց. մեկի անունն եր Պապ, մյուսինը Արշակ, յերրորդինը Վաղարշակ (Վաղարշաբաթ): Այս պահին Հռոմի արքա Թեոդոսը (Թեվաթորսը) վախճանվեց: [Յեվ] մինչ այս հայոց (սոմեխների) արքաներն ու կաթողիկոսները Տրդատից (Տըրդադից) և Գրիգորից հետո Հռոմի արքային ու պապին հնազանդ էյին: [Իսկ] նրանից հետո, ինչ Թեոդոս (Թեվաթորս) կայսրը վախճանվեց, Իրանի արքայի հրամանով իշխեցին [Արշակունիք]: Թեոդոսից (Թեվաթորսից) հետո հայոց (սոմեխների) յերկրում իշխեց Շապուհը (Շափուհը)՝ Արշակունիաց շառավիղը:

[5.] ՅԵՐՐՈՐԳ ԽՈՍՐՈՎԻՆ ԻՇԽԵՑՐԻՆ

[Այս Շապուհը] կարճ ժամանակ տիրեց և սա ել սխալմունք գործեց, և սրան ձերբակալել տվեցին ու գերի տարան: Յերբ Շապուհին (Շամփուրին) իշխեցրին, այն ժամանակ Իրանի արքա յերրորդ Շապուհը (Շամփուրը) վախճանվեց, և նրա յեղբայր Զաքիին (sic) թագավորեցրին. և սա ել իր վորդի Շապուհին (Շահփուրին) թագավորեցրեց հայոց (սոմեխների) յերկրում. վեց տարի կացավ Զաքիին՝ Իրանի արքան, ապա մեռավ: Նրա վորդին՝ հայոց (սոմեխների) արքան՝ հենց վոր լսեց իր հոր մահվան մասին, թողեց հայոց (սոմեխների) թագավորութունն և գնաց՝ [իր] հոր գահի (թախտի) վրա բազմելու (թագավորելու). և հայոց (սոմեխների) տերութունն յերեք տարի անտեր եր: Յեվ Մահալկ պատրիարքն Իրանի արքայից ինդրեց հայերի (սոմեխների) համար թագավոր [նշանակել]: Շապուհը (Շափուրն) իր վորդի Վահրամին (Վարամին) հայոց (սոմեխների) տեր նշանակեց (տվեց), սակայն հայոց (սոմեխների) իշխանները՝ չընտելանալով նրա հետ՝ չուզեցին նրան ու վնդեցին: Կրկին մնաց հայոց (սոմեխների) տերութունն անտեր՝ յերեսուն տարի: Արշակունիաց հարստութունը (տոհմը) բնաջինջ յեղավ, [նաև] նրանց թագավորութունը: Մինչ այս հայերի (սոմեխների) և վրացիների (քարթվեղների) վրա թագավորում էյին Արշակունիաց շառավիղները, և այդ ժամանակ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի եր համարվում (գրվում) յերեք հարյուր յերեսուն և վեցն⁵ Արշակունիներից հետո: Արշակունիներից հետո [ամբողջ յերկիրն] այս ծովից մինչ այն ծովը Բագրատունիները գրավեցին: Են գլխից Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, հինգ տարի լավ տիրեց և վախճանվեց: Ապա տի-

րեց Աշոտի (Աշոթանի) վորդի Սմբատը (Սունբատը). սա քսան և չորս տարի տիրեց, և սա ել վախճանվեց: Յեվ սրա յեղբորորդի Աշոտը (Աշոթան) տիրեց. սա յոթը տարի տիրեց, և սա ել վախճանվեց: Ապա տիրեց Աշոտի (Աշոթանի) յեղբայր Աբասը (Աբազը), և սա քսան և չորս տարի տիրեց: Յեվ սրա տերության [որոք] շենացավ հայոց (սոմեխների) տերութունը: Յեվ սա շինեց Սանահնի ամենաբարեհու տաճարն և այլ շատ բարութուն և վորդորմութուն արավ: Յեվ սրանից հետո սրա վորդի Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, և սա ել բարվոք տիրեց քսան և հինգ տարի, ապա վախճանվեց: Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սունբատը) տիրեց, և տիրեց տասն և յերեք տարի ու վախճանվեց: Յեվ սրանից հետո սրա քեռորդի Մուշեղը (Մուշեղը) տիրեց, տասը տարի տիրեց և մեռավ: Սրա վորդի Աբասը (Աբազը) տիրեց, տասնումեկ տարի տիրեց, և վախճանվեց: [Յեվ տիրեց]... և ապա վախճանվեց: Յեվ տիրեց Սմբատի յեղբայր Գագիկը (Գոգին). սա տիրեց տասնևյերկու տարի և վախճանվեց: Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սունբատը) տիրեց հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի չորս հարյուր վաթսուն և չորսին⁶: Մինչ այս վերոհիշյալ տերերը հայեր (սոմեխներ) էյին: Ամենից առաջ Գարթլիի տեր (sic) Իվանեն վրացի դարձավ, և տիրեց յոթը տարի, և վախճանվեց. և վրացիք իրենց կրոնի ծիսակատարությամբ հանձնեցին նրան հողին: Յեվ սրա վորդի Գեորգին (Գիորգին) տեր դարձրին, և սա լավ կառավարեց յերկիրը Վրաստանի և իրենն էլ: Սա իր կենդանության որոք իր վորդի Վրաստանի և իրենն էլ: Սա իր կենդանության որոք իր վորդի Դավթին տվեց [յերկիրն] և սա շինեց շատ տաճարներ և վանքեր, և կոչվեց Դավթի Շինող. քսան և հինգ տարի թագավորեց, և վախճանվեց և իրեն իսկ [ձեռակերտ խախուլի [աստվածածնա] Գեղաթում թաղվեց: Յեվ սրա վորդի Գեորգը (Գիորգին) թագավորեց, և ուր ել սրա հայրը շենք եր սկսել կառուցել և անավարտ թողել՝ տաճարներ թե վանքեր, սա վերջացրեց և նշանակեց յերեցներ-վարդապետներ... և վախճանվեց: Յեվ սրա վորդի Դեմետրի (Դեմետրեն) տիրեց, և սա շինեց Մետեխի տաճարը... Յեվ սրա վորդի Դավթի տիրեց՝ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն չորսին⁷: Մինչ այս ժամանակ հայերից (սոմեխներից) հետո տիրում էյին վրացիության մեջը (sic). յերբեմն ուժեղ թշնամուց շատ անգամ (sic) անտեր են մնացել և ցիր ու ուժեղ թշնամուց շատ անգամ (sic) անտեր են մնացել և ցիր ու զան յեղել՝ կազմելով յոթն [իշխանութուն] (?): Վերոհիշյալ թագավորներն յերեք հարյուր քսան տարի յեն տիրել: Մինչ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն յերկու թվա-

կանը⁸ վերոհիշյալ տերերն են տիրել: Սակայն սրանցից հետո բաժանման առաջ և հետո ել շատ Բագրատունիներն են տիրել, վորոնց բոլորի գործերն ու անուններն և ծագումն (հայր և վորդիութունն) և նրանց ժամանակն և նրանց հայրերի անունները մասամբ չեմ գտել և մասամբ ել, ինչ գտել եմ, ստորև կգրվի աստուծով⁹:

[6.] ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՌՒՍՏՐ ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՌՈՍ-ՍԻՄԵՅԻ) ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՍՈՒՐԲ ՆՈՒՆԵՅԻ (ՆԻՆՈՅԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Ավելի վերեն և [այս] պատմությունը**, բայց այստեղ ել վորինչ չի խանգարի [գրել], այն պատճառով, վոր նախ մեծն արքա-կայսեր դստեր Վաղերիա (Վեղեթո) թագուհուն ենք հիշում, նրա բարիքներն ու աստված[ասիր]ությունը ... [վորը] Պետրոս առաքյալի քարոզչությամբ քրիստոնեյացավ, յեկավ Յերուսաղեմ աղոթելու... Սուրբ Հակոբի յեղբորից ստացած ունեք կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը, [վորը] հասցրեց Հոռոմ (Հոռոմ), և այնտեղ մնաց, ուր նրա վորդիք ու սերունդը հասան մինչ սուրբ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն): Այս Վաղերիա (Վեղաթո) թագուհին քրիստոնեյաներից եր ծնված: Սա թողեց հարսնությունն և յերկրիս բարիքներն, ու սքեմ հագավ և խոովեց անցողական [կյանքից], և նրա վորդին դիմեց կանանց ու կուսանց, նամանավանդ ամենասրբունի Մարիամին ու նրա յեկեղեցուն: Յեվ այնտեղ նրան հանդիպեց, իբրև ծնող մայր, Գայանեն՝ աստվածային գործոց ուսուցանող կինը:... Այս ժամանակ Հոռոմում (Հոռոմում) նըստած եր Դիոկղետիանոս (Դեվա-կլիտիանոս) կայսրը, [վորը] կուսպաշտ եր: Սա ամուսնանալ (կին ուզել) ցանկացավ: Կանչեց նկարիչներին, վորոնց իր թագավորության [զանազան կողմերն] ուղարկեց. և ամեն տեղ այսպիսի հրաման գրեցին. «Ով վոր անբիծ աղջիկ ունենա, ցույց տվեք, վորպեսզի այս նկարիչներն այսպես նրանց տեսնեն ու ամբողջ կազմվածքը պատկերագրեն [և] վորպեսզի իբրև կենդանի յերևա, վորին հարմարեցու յենք ուզում»: Ուր ել գնացին, թագավորի հրամանը կատարեցին, և ամբողջ յերկիրն ու քաղաքները շրջեցին, յեկեղեցում, տանը և դաշտի

* Բնագրում՝ ամբավի: Հմմ. էջ 89, ծանոթ.*
** Նույնը:

վրանումը նստածներին դիտեցին. և ով վոր աղջիկ ունեք, բոլորին կենդանի պատկերագրեցին և վորոնք՝ անբիծներն՝ անցողական կյանքն զիջեցին և աշխարհից հեռացան՝ աղերսելու ամենասրբունու տաճարին, սրանց յեվս պատկերագրեցին. և վոր տաճարումն ել սուրբ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) մտած եր, նույն տաճարի դուռն կտորեցին: Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) ամբողջ կազմվածքով և գեղեցկությամբ իբրև կենդանի պատկերագրեցին և ուղարկեցին թագավորին: Թագավորը հենց վոր տեսավ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին), վորը աշխույժ և գեղեցիկ եր, չափազանց դուր յեկավ: Հրաման արձակվեց թագուհու կայսրանը բերել Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) և թագավորի հարսանիքն անել: Այս լուրը ծանուցին Հռիփսիմեյին, և նա կանչեց՝ իբր իր ծնողին՝ իր դայակ Գայանեյին և նրա դաստիարակներին (վարդապետներին) ու կից գտնվողներին¹⁰:

[7.] ԱՅՍՏԵՂ ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻՆ (ՀՈՌՈՍ-ՍԻՄԵՅԻՆ) ԽՐԱՏ ՅԵՎ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՏԱԼԸ

[Հռիփսիմեն] դայակով ու դաստիարակով և ուղեկիցներով հանդերձ այնտեղից փախավ (փախան) և հասավ (հասան) Յերուսաղեմ: Յեվ կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը նա կախած ունեք վզից և կանգ առավ այնտեղ, ուր [Քրիստոսի] սուրբ դերեզմանն եր: Սրանք ևս գնացին համբուրելու այն և աղոթելու. շատ զոհեր ընծայեցին և աղաչում եյին իրենց վորդիներին իրկության մասին, վորպեսզի սատանայի վորոգայթից պահպանվեն և ծածկված մնան: Գնացին Գեթսեման (Գեսամանիա), դայակ վին և ծածկված մնան: Գնացին Գեթսեման (Հոռոմ-սիմեյին) ձեռից բռնեց և յերկրպագեց, և հողի վրա ընկավ, և զոհաբերեց, և սկսեց աղոթել-աղերսել կանանց մեջ գոված ամենասրբունի Մարիամին, [և] արտասվալից աչքերով ու ծնկաչոք աղաչեց նրան (Մարիամին). «Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) պահիր քեզ ծառա, և վորչքի չզիջես՝ վոր հզոր արքաներին և վոր ել դայթակղիչ սատանային. այս՝ մեծ արքայի դուստրն՝ անբժությամբ քո հարսն ու ծառան այս՝ մեծ արքայի դուստրն՝ անբժությամբ քո հարսն ու ծառան դարձրու»: Նույն գիշերն ամենասրբունի Մարիամն յերազում յերևաց և այսպես հրամայեց. «Այստեղից գնացեք Միջագետք յերկիրն՝ Ասորիք (Ասորիստան), այնտեղ քաղաք Ուռհայում (Հուռայարում?) կտավի վրա պատկերագրած ե Հիսուս Քրիստոսի յերեսն, [այն ժամանակ], յերբ հայոց (սոմեխներին) արքա Արգա-

7 Այսինքն 744 + 551 = 1295 թ. (?):

8 Այսինքն 742 + 551 = 1293 թ. (?):

9 Այս գլուխն ևս, առավել քան նախորդ և հետագա գլուխներն, առասպելի բնույթ է կրում:

10 Այս գլխում նկատվում է Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի և դասեր Վաղերիայի անցքի նկարագրության ազդեցությունը (Dictionnaire universel et complet des conciles, par l'abbé Ad. Ch. Peltier, Paris 1847, t. II, p. 514); «որոնք հարածուեցան քրիստոնէութիւնը չուրանայու համար, սակայն անոնք ըստ ոմանց տկարացան և կուռքերու զոհեցին» (Մաղափա ա. ե. Ռմանեան, Ազգապատում, I, 81):

11 Այս գլխում նկատվում է «Յայտմաւորք» գրքում «մեհեկի Ի և փեարփարի ԻԶ» ներքո մուծած հատվածի՝ «Տօն երեման Վարազայ սուրբ նշանին և սքանչելեաց նորին» սղոթեցությունը: Տես՝ Յայտմաւորք, Կ. Պոլիս 1834. J. Bayan, Le Synaxaire Arménienne, Paris 1930, pp. 94—95 (1138—1139):

12 Այս տեղեկությունները կրկնություն են Սմբատ վորդու Դավթի «Բագրատունյաց պատմության» համապատասխան տվյալներին, վորոնք կրկնվում են և Քարթլիս-ցխորեբայում (տես այս աշխատության Ա. հատորի յերկրորդ պրակի Ա. գլուխը, էջ 135):

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. Մ Ա Ս Ի 8

[ԼԱՆԳ-ԹԵՄՈՒՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Թավրիզում նստած Թեմուրին լուր հասավ. «Վրացիք մոտեցան Նախիջևանին (Նախչավանին). սուլթան Մահմադի վորդի սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին և Արաքսի (Արազի) հայնկոյս [գտնվող յերկրները] գրավեցին»...

... [Ապա] Թեմուրը գնաց Ղարաբաղ ու ձմեռն այնտեղ անցկացրեց. և գարնանը նրան լուր հասավ, վոր Բագրատ [Վրաց] թագավորը՝ Տփղիսունն է գտնվում առանց զորքի. աննկատելի կերպով Թեմուր արքան Ղարաբաղից գնաց... [Գրավելով Տփղիսը՝ Թեմուրը] հանվեց քաղաքից, և Բագրատ թագավորին հետն վերցնելով՝ գնաց Ղարաբաղ... [Իսկ] Բագրատ թագավորը Թեմուրի (Թեյմուրի) գրդամբ (հրավերով) մահմեդականացավ (թաթարացավ) Ղարաբաղում...

... Թեմուր արքան իր վորդի Մի[հ]րան-շա[հ]ի հետ խռովեց այն պատճառով, վոր վրացիք սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին...

... Թեմուր արքան գրավեց Թուրքստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Ղիչախի դաշտը (դաշտի Ղիչախի), Պորասանը, Չաբուխտանը, Պորասանը, Գիլան-Մազանդարանը, Իրան (Երան)-բուխտանը, Պորասանը, Գիլան-Մազանդարանը, Իրան (Երան)-Արազը, Փարսն ու Արաքստանը, Լորաստան-Քյուրդստանը, Շիրազն ու Քիրմանն, Ադրբեջանն ու Հայաստանը (Սոմխիթը), Իրաքստանն ու Գուրջստանը, Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող] Անատոլիայի յերկիրը... [և] յերբ Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող յերկիրը] գրավեց՝ Դիարբեքիրով իջավ...

... [Յերբ Թեմուրը գտնվում էր] Բաղդադ քաղաքում, ... Աղբը բեջանից լուր ստացավ. «Տասը տարի յե կովում ենք և Ալինջի բերդը չենք կարողացել գրավել. դարձյալ վրացոց ձեռին է այն»: Բերդը չենք կարողացել գրավել. դարձյալ վրացոց ձեռին է այն»: Չայրացավ Թեմուր արքան և Բաղդադից Թավրիզ յեկավ և չորս

ամսվա հանգիստ տվեց զորքերին Վրաստանի վրա յեկնելու համար...

... [Յերբ թեմուրն] յեկավ Թավրիդ, նրան զեկուցին. «Արդեն տասը տարի յե, վոր [Թաթարաց] զորքն Ալինջի բերդի համար պատերազմ ե մղում և չի կարողանում այն վերցնել. դարձյալ վրացիք ունին այն գրաված»: Այս լուրն արքային վիշտ պատճառեց, և Վրաստանի վրա արշավեց: Յերբ [թեմուր] արքայի արշավանքի մասին Ալինջայում գտնվող վրացիք իմացան, հոժարակամ դատարկեցին բերդը, նաև դատարկեցին Գեղարքունյաց (Գեղաքունի) ծովի շրջակայքն ու Անի քաղաքն շրջակա բերդերով, հանվեցին տեղից և գնացին Վրաստան...

Այս տեղից մեծ զորք կանչեցին Յերզնկայի (Երզնգի) յերկրի վրա: Այս կողմերում, ուր քրիստոնյաներ եյին բնակվում, վոմանց կոտորեցին, վոմանց գերի տարան և ավերեցին, և յեկեղեցիներն ու վանքերը քանդեցին, տներն այրեցին, ծառերն ու այգիները կտրատեցին, քաղաքներն ու բերդերն և գյուղերը քանդեցին ու ավերեցին, և ուր ել տղամարդ ընկավ նրանց ձեռք, կոտորեցին և կանանց ու յերեխաներին գերի տարան: Այս այն պատճառով յեղավ, վոր Ալինջի բերդում գտնվող վրացիք նրանց յերկիրն եյին յեկել, արքան խնդրեց [հանձնել այն իրեն] և նրանք մերժեցին ասելով, թե նրանք մեր յերկրումն չեն գտնվում...

Թեմուր արքան Հովհան (Իվանե) աթաբաղին և [Վրաց] թագավորի յեղբայր Կոնստանդին զորագլուխ նշանակեց և Սամցխեյից (sic) Ափխազք (Աբխազեթ) կանչեց... Լաշա-Գեորգի (Գեորգի) վորդի Դավիթը... լեռն[աստան]ից հայսկույս [գտնվող] յերկրին մինչ Արաքս (Արազ) գետն ինքը տիրեց...

... [թեմուրը] Քարթլիով անցավ, Տփղիս քաղաքում հյուրասիրվեց Բագրատ թագավորի կողմից և ձիաներին ու զորքին հանգստացրեց, Ղարայազում վորսի յելավ... և այստեղից հանվեց ու վորսով Ղարաբաղ գնաց...

... Արաքս (Արազ) գետից մեծ առու անցկացրին, յերկայնությամբ վեց աղաջ, լայնությամբ տասն հինգ աղլի², խորությամբ տեղ-տեղ յերեք աղլի, տեղտեղ հինգ աղլի և տեղտեղ վեց և ութ աղլի փորեցին, ակունքը պինդ կապեցին, այնպես վոր ծանծաղուտի ժամանակ Արազի ջրի յերրորդ մասին կհավասարվեր: Քառասուն որվա ընթացքում փորեցին...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն Բագրատ V, 1360—1395:

2 Յերկարության չափ եր հին Վրաստանում, հավասար 10,160 մետրին (Խլ. Ջավախիշվիլի, Վրացական նումիզմատիկա-մետրոլոգիան, վրացերեն, Տբլիզիս 1925, էջ 134—135):

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. և Դ. Մ Ա Ս Ի Յ

[XVI—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... Գասկրի տեր և Աստարայի տեր Մուրադ սուլթանը Թալիշի զորքով... Աստարայի Շիրվանի վրա գնացին և հեշտութամբ վերցրին Բագվի բերդը, նաև գրավեցին Շիրվան-Շամախիան. այստեղից անցան Ղարաբաղ, ուր նրանց առանց պատերազմի ներկայացան այնտեղի իշխաններն ու զորապետները. այստեղից [եւ] Նախիջևան (Նախչվան) հասան և՛ այնտեղի զորքն եւ հետը վերցնելով՝ գնացին Թավրիզ...

Շահ-Իսմայելի վորդի Շահ-Թամազն իր հորից հետո Թագավոր նստեց քրոնիկոնի 190-ին¹: [Այս] Շահ-Թամազ ղաննը գնաց Ղարաբաղ, ուր տերերից վոմանց փոխեց և վոմանց եւ բեգար և խարաջա գրեց, իր անվամբ փող կտրել տվեց վրացիներին, մեսխերին, կախերին և շամախեցոց...

...Լուարսար (Լվարսար) Գարթլիի Թագավորը² չհանգստացավ, և վոչ եւ ընծաներ մատուցեց [Շահ-Թամազին], և ավերում եր Գանձակը (Գանջան), Յերեվանն (Երեվան) ու Շիրվանը...

Շահ-Թամազ ղաննն արշավեց Գարթլիի Լուարսար (Լվարսար) Թագավորի վրա քրոնիկոնի հարյուր ութսուն ութին³. Շահ-Թամազ ղաննը գնաց Ղարաբաղ... տասն և յերկու հազար ընտիր ձիով... և ... առանց զգուշացնելու Լուարսարին (Լվարսարին) մութ գիշերը կանչեց... Մանելով Տիգրիս քաղաքն և՛ [այնտեղ] բերդապան ու բերդապահներ նշանակելով՝ Ղարաբաղ վերադարձավ...

[Շահ-Թամազն] Անիի ճանապարհով գնաց Շորազյալ (Շորեկալ), վորտեղից անցավ Սամցխե...

...Արզրուսի բեգլարբեգ Սկանդար-փաշան [քրոնիկոնի 235-ին]⁴ յեկել եր... ու Արտանուջի բերդը պատել...

...Շերմազանը, վոր Լուարսար (Լվարսար) Թագավորից եր

[կարգված] Լոռի-Փամբակի (Լորի-Փանբաղի) տեր, Շահ-Թամազը սպանել տվեց, [և] նրա տեղը՝ Լոռի-Փամբակն (Լորի-Փանբազն) ու Աղջա-ղալան՝ ղաննը տվեց Ղվարդ՝ վարեյի (Ղորդ՝որեյի) վորդի աթարակ Գայխոսրովին... ապա [ղղլբաշները] Ղարաբաղ վերադարձան, ուր Թագավորը ձմեռը [ք]իշլաղ (եշլաղ) եր սարքել...

...Յերբ Լուարսար (Լվարսար) Թագավորն Սչաբեթի ամրոցում եր կանգնած, ղաննը Գորուց հանվեց և գնաց դեպի Ղարաբաղ...

...Շա[հ]վերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջայի) տերը՝ վորը ղաննից կուսակալ եր նշանակված... [քրոնիկոնի 240-ին]⁵... Աբաքսի (Աբաղի) հայսկուլս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և յեկավ [Լուարսար] Թագավորի դեմ...

[Յերբ Լուարսարի (Լվարսարի) վորդի Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը⁶ մտադրվեց Տիգրիսը գրավել, այս լուրը Ղարաբաղի աիրոջը հասավ. [և] նա եւ Աբաքսի (Աբաղի) հայսկուլս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և ոգնության յեկավ քաղաքին...

...Քրոնիկոնի յերկու հարյուր քառասունին⁷... [Տիգրիս] քաղաքի ու Սոմխիթ-Սարարաթիանոյի Թագավորությունը [ղաննը Սիմեոնի յեղբայր Գավթին] շնորհեց... իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը հանդիստ չեր թողնում նրան և... Սոմխիթ-Սարարաթիա-թագավորը հանդիստ չեր քաղաքը գրավել, սակայն չվերցնոն ավերում եր և ջանում եր քաղաքը գրավել, սակայն չվերցրեց: Քրոնիկոնի 250-ին⁸ Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը զորք ժողովեց՝ վրաստանի հեծելազորն և հետևակ զորքը, և քաղաքի վրա յեկավ. և այս լուրը Գավթի Թագավորին զեկուցին, և նա եւ զորք ժողովեց՝ Սոմխիթ-Ֆարաթյաններին, քաղաքացիներին և Թաթարներին, և իր յեղբոր դեմ գնաց պատերազմելու...

... Մեծ զորքով յեկավ Լալա-փաշան և գրավեց Աղբբեջանը, Քյուրդաստանն և Յերեվանը (Երվանը), և Նախիջևանը (Նախչևանը), և Ղարաբաղը, և Շիրվանը (Շրվանը), [Տիգրիս] քաղաքն ու նը, և Ղարաբաղը, և Աղջա-ղալան, և Ախալցխեն, և մեսխե-Գորին, Լոռին (Լորեն) և Աղբբեջանը, Քյուրդաստանը, վանն ու Նախիջևանը (Նախչվանը), Սամցխեն ու Յերեվանը...

... [Ապա] յետ կանչվեց Լալա-փաշան, վորը գրաված ուներ Կախքը (Կախեթը), Շիրվանը (Շրվանը), Գանձակը (Գանջան) և Աղբբեջանը, Քյուրդաստանը, վանն ու Նախիջևանը (Նախչվանը), Սամցխեն ու Յերեվանը...

... Շահ-Աբաս արքան այն ձմեռը Թավրիզում մնաց, դարնանը Յերեվանի (Երեվանի) բերդը պատեց, Գորդ (Գիորդի) Թա-

գավորը՝ Քարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով նրան ոգնության հասան:

Գեորգ (Գիորգի) թագավորի և Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) տիրոջ Յերեվանին (Երեվանին) ոգնության հասնելը զորքով: Գեորգ (Գիորգի) թագավորը Քարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով ոգնության գնացին Յերեվանին (Երեվանին) և բերդը գրավեցին. և ղ'անը վրացիներին և կախերին շատ բաներ ընծայեց:...

... Մեծ գայրույթով և բազում զորքով [Շահ-Աբաս] ղ'անը յեկավ Ղարաբաղ...

... Ուխտուն հազար ծուխ վրացիներից, հայերից և հրեաներից, նաև իշխաններին և ազնվականներին տեղահան արին և Մազանդարանում տեղավորեցին և վոմանց այլ յերկրները ցրեցին...

... Յերեվանի խանի մի յերամակ (թաբուն) սուլթանը խընդրել եր ղ'անից...

... Ղարաբաղի բեգլարբեգն անմիտ և հպարտ մարդ եր...

... Վրացիք, իմերներն (իմերեներն) և կախերը Գանձակը (Գանջան), Պարտալն (Բարդան) ու Ղարաբաղն ավերեցին...

Թեյմուրազ տերը Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղն ավերեց. Լևոն (Լեվան) Դադյանը (Դադիանը) Ողիշի զորքով, Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) թագավորն Իմերքի (Իմերեթի) զորքով, մեսխերի իշխաններն ու ազնվականները, վրացիք և կախերը՝ բոլորը ժողովեցան և ավերեցին Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղը մինչ Աբաքս (Աբազ): Թեյմուրազ-տերը Պարտավուն (Բարդալուն) եր նստած և Գանձասարի հայոց կաթողիկոսը¹⁰ մեծ զորքով և սլաքակով Թեյմուրազ տիրոջ մոտ յեկավ և այսպես զեկուցեց. «Սոնթքարն ու ղ'անը վոտքի յեն յեկել. սրանից լավ ժամանակ այլևս չի կարող լինել յոթնեքյան Վրաստանի զորքերը հետդ ունիս, քառասուն հազար թվանքչի յես կտամ քեզ, սույն զորքով Թավրիզ գնա և յոթնորում Թավրիզն ավերի... և մինչ վորտեղ ել ղ'անը զորք ժողովի, Ադրբեջանի տերերին փոխեցեք, ամեն տեղ ձեզ հլուներին նստացրեք և ինձ ել խոնթքարի մոտ ուղարկեցեք, վորպեսզի նրանից զորք հասցնեմ ձեզ ոգնության: Յեթե ղ'անը վոտքի յենի, կռիվ սկսեք և նրանք վրացիների հետ չեն կարողանա պատերազմել, այն պատճառով, վոր վրացիք փախչելու ճանապարհը հեռու ունեն. իսկ յեթե փախչեն, գիտեն, վոր չեն փրկվի:

նրանց ճանապարհին կկոտորեն. ուրեմն փախչելու միտք վոչոք չի ունենա. նրանք հարկադրված կլինեն պատերազմ սկսել և պայքարել, և հաղթանակը ձեզ կմնա, և իշխանավոր արքաներիդ ել կորհնենք և քրիստոնեյական աշխարհն ել քեզնով կազատվի ու կուժեղանա»:

[Թեյմուրազ]-տերն այս հեռու [տանող խոսքերն] ըմբռնեց և այսպես պատասխանեց. «Դեռ Ղարաբաղն ունիմ գրաված և Շիրվանում իմ հպատակի վորդին ե տիրում. այս ձմեռը կգնամ Քարթլի, խոնթքարին ընծա կուղարկեմ, զորքս կհանգստացնեմ և գարնանն ավելի մեծ զորքով կգամ»: Կաթողիկոսն հասկացավ այս և իր լեզվով ասաց. «Կոկի գուղեո» (sic): Տերը նկատեց, թե ինչ ասաց, ժպտաց և այսպես պատասխանեց. «Քեզ ել և Դաուդխանին ել հետս կտանեմ, Գորի կհասնեմ: Զորքն ընչպիսի կհասնի տուն»: Վանականը նորից բացահայտ զեկուցեց. «Տավար-վոչխարի համար Դադյանին (Դադիանին) և իմերցոց թագավորին վոր հետդ չբերեյիր, Քարթլում և Կախքում (Կախեթում) ել կգլտնեյիր այդ. և Իրանի (Երանի) արքան մթթե այդքան քեզ թույլ կտա, վոր դու այսպիսի զորք կրկին ժողովես: Այսոր-վաղը զորքիդ կմնասեն և տավար-վոչխարի փոխարեն քեզ գերի կտանեն»: Չեղավ, [Թեյմուրազը] վանականին չլսեց, Գանձակից (Գանջայից) տեղահան յեղավ, և Դաուդխանին ընտանիքով և նրա ամբողջ իրերով ու կալքով¹¹, և Դաուդխանին յերկմտությունը, Ղաջարների բնաջինջ անելը, Թեյմուրազ-տիրոջ կողմից Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղի ավերումը, Դաուդխանին Քարթլի տանելը՝ այս բոլորը Շահ-Սեփի-ղ'անին զեկուցին:

... Դաուդխանն Իման-ղ'ուլի-խանի յեղբայրն եր, ղ'անին դավաճանեց, Ղարաբաղն ավերել տվեց և ինքն Ուրում գնաց...

... Ղ'անի մոտ եյին... մելիք Սաղաթը, Սոմխիթի մելիք Աթաբեգն իր յեղբայրներով... Սոմխիթի մելիքին համակ գրել տվեցին Վրաստանի իշխանների հասցեյին...

... Հրաման ստացվեց ղ'անից, վոր սարդարն իր զորքով գնա Վանի բերդի վրա և Շիրվանի բեգլարբեգը Ղարաբաղի զորքով Ռոստոմ թագավորի¹² պահապան կանգնի...

... Չխարում բնակվում եյին հայ վաճառականները...

[Ռոստոմ] թագավորը ժողովեց Սոմխիթի ու Սաբարաթխանոյի զորքերն, և գնաց Գորի...

Սուլթան Մուրադ խոնթքարի գալը և Յերե-

վանի (Երեվանի) բերդի գրավումը քրոնիկոնի 325-ին¹³: Խոնթըլա]ը գրավեց Յերեվանը (Երեվանը), հասավ Թավրիզ, ավերեց Աղբրեջանն, և Քյուրդստանի ճանապարհով վերադարձավ: ութերորդ ամսին Շահ-Սեփի-ղանն յեկավ և բազում զորքով ու պայքարով Յերեվանը (Երեվանը) կրկին գրավեց, և շատ մարդ կոտորվեց...

... [Ռոստոմ] թագավորը հրամայեց [Տիղիս] քաղաքի մոտերավին. «Զորքի մեջ կանչիր, ով վոր պատրաստ լինի՝ թաթարներին, վրացոց և հայերին (սոմեխներին)...»:

... Դիասամիձե կաթողիկոսն և Ռեվազ Բարաթաշվիլին ու Սոմխիթի մելիք Ղորխմազ-բեգը բազում սպառնալիքների տակ խարվեցին...

... Սոմխիթի մելիքը ղաննից վախեցավ և նրա ցանկացածն ու գրած նամակները [Ռոստոմ] թագավորին մատուցեց...

... [Մարիամ] թագուհին... Սոմխիթի Դարբազ գյուղը [Մցխեթի] Սվետի-ցխովելի [տաճարին] նվիրեց...

Այս պահին Բարաթաշվիլի Սիառոշն ու Թումանիաշվիլի Բայանդուրը (Բախնդուրը) իրավացի իրար կպան: Բոլոր որենազուրթյանց մեջ ճշմարտապես ընդունված է, վոր թագավորներին չպետք է վիրավորել և պետք է խուսափել նրանց դատելուց, նամանա:լանդ չպետք է համարձակվել նրանց անվայել բան ասել և նրանց արյան մեջ խառնվել: Քարթլում վրացիք բազմաթիվ են և հզոր, [խկ] հայերը (սոմեխները) փոքրաթիվ և անզոր. և նրանցից (հայերից) այսպիսի բան դժվար է սպասել (ասել). ապա թե վոչ վրացիք ուզում էյին այս (արքայազնի) արյան [մեղքը] հայու վզին փաթաթել: Այս պատճառով ի վիճակի չէյին հայերը (սոմեխները), վոր այլապես՝ յերդումով և հավաստիացումով կլուծվեր [հարցը], և Սիառոշ Բարաթաշվիլին հայտնեց, վոր Թումանիշվիլի Բայանդուրը (Բախնդուրը) հրացանով զարկեց արքայազնին¹⁴: Նա ասաց՝ հեռացիր: Այս պատճառով դատի կանչեցին Բայանդուրին, և աստծո հրամանով յեղավ դատաստան: Յերկու կողմերն յեկս ըստ իրենց կրոնի ծիսակատարություն արին: Թագավորն ու թաթարները հայերի (սոմեխների) կողմը կանգնեցին և թագուհին ու վրացիները Սիառոշի կողմը կանգնեցին... [Յերք] Բայանդուրը (Բախնդուրը) սուրը վերցրեց և... Սիառոշի քթին զարկեց..., թաթարներն ու հայերը բարձրաձայն սկսեցին աղաղակել՝ ալահ, ալահ¹⁵...

Քրոնիկոնի 344-ին¹⁶... Ռոստոմ թագավորը Սպահանի (Իսպահանի) մոտերավուրթյունն ինձ՝ Փարսազանիս՝ տվեց...

[Ապա] Աղբրեջանի վեղերից չափար յեկավ [հաղորդելու, վոր] Ռոստոմ թագավորը վախճանվել է Գորում և Աղբրեջանի վաչկատուն [ներք] գլուխ են բարձրացրել ու Արաքսի (Արազի) ջուրն անցել...

... Սոմխիթի մելիքի յեղբայր Մահմադ-սուլթանին հյուրընկալ (մեհմանդար) կարգեցին և ուղարկեցին իրև և չափար, վոր Թեյմուրազ-տիրոջն առաջնորդե և մեծ պատիվներով ղաննի մոտ գա...

... [Աղբրեջանի (Ալբրեջանի) արքայազնի] քույրը Լուկի տեր՝ Շահ-վել[ը]-խանի հետ ամուսնացավ...

... Գուրիելը հասցրեց Բագրատին Արզրում... Արզրումի փաշան Շիխալի-խանն [եր]...

... Իրանի (Երանի) սարդարը Ղարաբաղումն եր կանգնած [իր] զորքով...

... Մինչ դեսպանը Յերեվան (Երեվան) կհասնե, սուլթան Սուլեյման խոնթըարը վախճանվեց...

... Գանձակի (Գանջալի) խան Աբաս-Ղուլի-խանը յերը իշխում եր Կախքում (Կախեթում), նրան հրամայեցին. «Նաղարալի-խանի մոտ գնա Տիղիս»: Յերեկոյան Տիղիսում հավաքվեցին. և Գուրդի-խանն յերբեմն Քարթլումն եր լինում և յերբեմն Սոմխիթ-Սարարաթխանո յեր գնում...

... Ղաննի մայրը... Հեղինե (Ելենե) թագուհուն այսպես եր հրամայել... «Այժմ արքան վողորմած է [դեպի քո վորդին], վորին Քարթլիի թագավորությունը շնորհեց, և Կախքը (Կախեթը), և թուշերին. և Գանձակի (Գանջալի) խանն ու Արաքսի (Արազի) հանկույս [գտնվող] զորքը ոգնության հասավ»...

ՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն 190 + 1312 = 1502 թ.:
- 2 Այսինքն Լուարսար 1, 1534—1558:
- 3 Այսինքն 188 + 1312 = 1500 թ. (sic):
- 4 Այսինքն 235 + 1312 = 1547 թ.:
- 5 Այսինքն 240 + 1312 = 1552 թ.:
- 6 Այսինքն Սիմեոն 1, 1558—1600:
- 7 Այսինքն 240 + 1312 = 1552 թ.:
- 8 Այսինքն 250 + 1312 = 1562 թ.:
- 9 Այսինքն Գեորգ X, 1600—1605:
- 10 Նույնը:
- 11 Հիշատակելով այս դեպքը համաձայն Քարթլի-ցխուրեբայի Փրանսերեն

թարգմանութեան, Լեոն իր վերջին աշխատութիւններէից մեկում (տես յետմահու հրատարակութիւնը. Լեոն. «Սոցիալական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ», Յերևան 1934, էջ 150) կցում է հետևյալ մեկնարանութիւնը. «Հետաքրքրականն, իհարկէ, այդ մերժումը չէ, այլ այն, վոր Գանձասարի կաթողիկոսն իր հոգևոր պաշտօնին միացրել էր աշխարհական իշխանութեան գահերեցութիւնը: Ուրեմն, պահպանվել էր այդ հին հիմնարկութիւնը (Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը. Լ. Մ.-Բ.), թեև այլափոխված, կարկատնած ձևի տակ: Յեւ վերջին սկսեց վորոնել այդ վեղարակիր գահերեց իշխանի ստորադրված «վասալներին», այստեղ կզտնենք ավելի բազմակողմանի ձևափոխումներ, կարկատաններ: Այս բոլորը թելադրում էր միջավայրի այն կերպարանավորումը, վոր ստեղծվել էր անկման և ավերման խուլ շրջանում»:

12 1634—1658 թ. թ.:

13 Այսինքն 325 + 1312 = 1637 թ.:

14 Այսինքն Գարթիլի Լուարսար արքայազնին՝ 1656 թվին:

15 Այս դեպքի մասին համառոտ տես. С. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения в восточной Грузии в XVIII веке, («История классовой борьбы в Закавказьи». Сборник статей. Книга первая, Изд. ЗКУ, 1930, стр. 157):

16 Այսինքն 344 + 1312 = 1656 թ.:

ՈՍՄԱՆՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

Տ ա ս ն ու յ ե ռ կ ու ե ռ ո ռ դ թ ա գ ա Վ ո Ր ն ս ս տ ե յ [ո ս մ ա ն ց ո յ յ ե ռ կ ը ու մ] յ ե ռ ը ո ռ դ ս ու լ թ ա ն Մ ու ը ռ ա դ ը ¹: Ս ը ա զ ո ը ք ը գ ը ա Վ ե յ Ն ա խ Ի ջ լ ա ն ը (Ն ա խ չ Վ ա ն ը), Ա ղ ը ը ե ջ ա ն ը, Շ ի ը Վ ա ն ը, Ղ ա ը ա ը ա ղ ն և Տ Վ ի ղ Խ ի ու Գ ո ը ու ը ե ռ ղ ե ը ը...:

Տ ա ս ն և յ ո թ ե ռ ո ռ դ թ ա գ ա Վ ո Ր ն ս ս տ ե յ ն ը ա (ս ու լ թ ա ն Ա հ մ ա ղ Ի) յ ե ղ ը ա յ ը ս ու լ թ ա ն Մ ու ը ռ ա դ ը ²: Ս ա զ ը ա Վ ե յ Յ ե ը Վ ա ն ն ու Բ ա ղ ղ ա դ ը...:

Ծ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն Ն Ե Ր

1 1574—1595 թ. թ.:

2 1623—1635 թ. թ.:

ԺԵ.

ՍՈՒԼԻԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.)

„ԲԱՌԱՐԱՆ“, „ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ՅԵՎՐՈՊԱ“, „ԳԻՐՔ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԻՔԻ“

Սուլխան Որբելյանը, վորը՝ կուսակրոնություն ընդունելով՝ Սաբա կոչվեցավ և, այդ պատճառով, Սուլխան-Սաբա Որբելյան (Սուլխան-Սաբա Որբելյանի) անունով և հայտնի, վերածնություն շրջանի վրաց հին գրականությունն ամենանշանավոր գեմքերից մեկն է: Հայտնի յե բազմակողմանի բեղմնավոր գործունեությունը գրականության զանազան բնագավառներում:

Ծագումով վրաց իշխանական Որբելյան տոհմիցն լինելով (նրա ծննդաբանությունը տես. Գ. Չիտախա. Պիտարեթի և Գուգարելի տապանաքարերը, վրացերեն, — Bulletin du Musée de Géorgie, III, 1927, էջ 126. Գ. Լեոնիձե, Սուլխան-Սաբա Որբելյան, Գիրք իմաստության կեղծիքի, վրացերեն, Տբիլիսի 1928, հավելված), Սուլխան Որբելյանը ծնվել է 1658 թ. և վախճանվել 1725-ին, ուրեմն 67 տարեկան հասակում: Ահավասիկ և նրա ինքնակենսագրությունն յերբորդ գեմքով գրված, վորը կըցված է նրա «Բառարան»-ին, համաձայն վրաց Պատմա-Ազգագրական և ընկերություն հավաքածուի № 1658 և վրաց մեջ գրագիտություն տարածող ն. ընկերության № 1510 ձեռագրերի (տես Սուլխան-Սաբա Որբելյան. վրացերեն բառարան, պրոֆ. Հովսեփ Դիլիշիձեյի և պրոֆ. Ակակ Շահիձեյի խմբագրությունը, Տբիլիսի 1928, էջ 477—478, curriculum vitae).

«Գրքիս աշխատասիրողին Սուլխան-Սաբա Որբելյանուն հիշեցեք աղոթքով՝ Արչիլ թագավորի և Գեորգ (Գեորգի) թագավորի ու արքայազն Լեոնի (Լեոնի) մորեղբոր վորդուն, վրաստանի դատավոր, պատրոն Որբելու վորդուն: Այս թագավորների հրամանով գրվեց այս գիրքը բազում աշխատանքով և հոգսերով, քանի վոր վրաց (Քարթլի) յերկրում բառարան այլևս չէր

գտնվում և յերեսուն տարում հազիվ կազմեց՝ մեկնաբանությամբ, քանի վոր աշխարհական եր և ազնվատոհմ և աշխարհիկ գործերից ազատ: Այն պահին քրոնիկոնի* 1658 եր: Սրանից հետո կուսակրոն (մոնաղոն) դարձավ և Գարեշի բազմալերանց սուրբ [Հովհաննու] Մկրտչի վանքը մտավ, քրոնիկոնի 1698 մարտի 18-ին յեղավ կուսակրոն (մոնաղոն): Քրոնիկոնի 1710 դեկտեմբերի 1-ին գնաց Խորասան (Սվարասան) Քայխուրո թագավորի հրավերով, և փետրվարի 20-ին յետ ճանապարհ գցեցին բազում ընծաներով, մայիսի 11-ին յեկավ Քարթլի: Քրոնիկոնի 1712 ապրիլի 23-ին վախտանդ թագավորի հետ միասին Սպահան գնաց, նոյեմբերի 2-ին յետ ուղարկեց, դեկտեմբերի 20-ին յեկավ Քարթլի: Քրոնիկոնի 1713 ոգոստոսի 17-ին փախավ Փրանգստան, տեսավ Ֆրանսիա, Ճենովա, Սիկիլիա. Ֆրանսիական թագավորը, Հոմի պապն և մեծ դուքսը (գրանդուկան) շատ լավ ընդունեցին. բոլոր մարդիկ զարմացան: Ինչ վոր նրանց յերկրներում հազվագյուտ և թանկագին բան կար տեսնելու, բոլորը ցույց տվին: Սրբազան (սուրբ) պապը սուրբ խաչի մասը, սուրբ նահատակ Կղեմեսի (Կլեմենտոյի) զուլին և շատ ուրիշ մասունքներ ընծայեց, ոգոստոսի 18-ին ճանապարհ գցեց: Ճանապարհին սուրբ տանն ու շատ սուրբ տեղերին ուխտ յեղավ: Հոկտեմբերի 20-ին հասավ Մալթա: Դեկտեմբերի 8-ին Ֆրանսիական թագավորի նախ յեկավ, ճանապարհ ընկավ: Քրոնիկոնի 1715 հունվարի 19-ին յեկավ Կոստանդնուպոլիս: Մի տարով այստեղ ուշացավ. Ֆրանսիական դեսպանատանն եր իջել ամենայն աջակցությամբ:

«Այստեղ սկսեց [արտա]գրել բառարանն ոգոստոսի տասին և քրոնիկոնի 1716 հունվարի քսանին ավարտեց»:

Այլ ձեռագիրներում կան, ի միջի այլոց, և հետևյալ լրացուցիչ տվյալներ (ibid., 478).

«Ծնվել է Սուլխան-Սաբա Որբելյանը վրաց 348 քրոնիկոնին [= 1658] հոկտեմբերի 24-ին, յերբ լատինացից չորս նոյեմբերն էր, կիրակի օրը, կես գիշերվա պահին»:

«Սաբան վախճանվեց Քրիստոսի 1725 [թվի] հունվարի 26-ին մեծն Մոսկվայում, Սեսենցկայում, Արչիլ թագավորի պալատում և նույն [պալատի] յեկեղեցում թաղվեց Դարեջան արքայազատեր հրամանով և շատ ծախքերով և հուղարկավորությամբ և մեծ պատվով»:

* Այստեղ և ստորև քրոնիկոնը պետք է հասկանալ իբրև թվական Բ. Ծ.-ից հաշված:

Որբեկյանի կենսագրութունից առանձնապես հետաքրքիր են նաև տեղեկութուններ, վորոնք սիրած են ուրիշ հիշատակարաններում. 1. վոր նա կուսակրոնութուն է ընդունել կրկնակի ամուսնութունից հետո. 2. վոր նա կաթոլիկութուն է ընդունել Յեվրոպա յեղած ժամանակ, իսկ ըստ Մ. Թամարա շվիլու (Histoire du catholicisme en Géorgie etc., վրացերեն, Տիֆլիս 1902, էջ 311—347), նոյնիսկ մինչ Յեվրոպա գնալը. 3. վոր նրա ճանապարհորդութունը դեպի Յեվրոպա վոչ թե փախուստ է յեղել, այլ դեսպանութուն քաղաքական նպատակով պապական միսիոներների ուղեկցությամբ, յերբ նա քանիցս ներկայացել է Հոռմի պապին, Լյուդովիկոս XIV-ին՝ վերստույն (1714 թ. մայիսին), յերբ առիթ ունեցավ ծանոթանալու հռչակավոր առակախոս Լաֆոնտենի հետ, ևն:

Որբեկյանի գրեթե բոլոր յերկերում մենք այսպես թե այնպես տվյալներ ենք գտնում Հայաստանի և հայերի մասին:

Այս յերկերն են.

1. «Վրացերեն բառարան». ա. հրատ. Ռ. Երիսթավի խմբ., Տիֆլիս 1884. բ. հրատ. Հ. Ղիփշիձեյի և Ա. Շանիձեյի խմբ., Տիֆլ. 1928:

2. «Ճանապարհորդութուն դեպի Յեվրոպա», հրատ. «Յիսկարի» հանդիսի 1852 թ., հունվար (№ 1), էջ 1—16, փետրվար (№ 2), էջ 17—31, մարտ (№ 3), էջ 32—65, ապրիլ (№ 4), էջ 45—81 (թերի): Բացի դրանից, մեր տրամադրության տակ եր Տիֆլիսի պետ. համալսարանի գնած նորագյուտ ձեռագիրն, ուր, ի միջի այլոց, գետեղված է այս «Ճանապարհորդության» տեկստն ավելի ընդարձակ, քան 1852 թվին հրատարակածը, հետևյալ վերնագրով. «Հանուն հոր և վորդվո և հոգույն սրբո. Սաբա-Որբեկյանի վերադարձը Փրանսիայից և մուտքն Իտալիա 1711 (sic.) թվի հունիսի տասնհինգին»:

3. «Գիրք իմաստության կեղծիքի»*, ա. հրատ. ՍՊԲ 1857. բ. հրատ. Պ. Ումիկա շվիլու խմբ., Տիֆլ. 1871. գ. հրատ. (ընտիր առակներ), Ստ. Ջարափոսի, Տիֆլ. 1874. դ. հրատ. Գ. Չարկվիանի և ընկ., Տիֆլ. 1881. ե. հրատ. Ն. Մթվաբեկի շվիլու խմբ., Տիֆլ. 1892. զ. հրատ. Գ. Լեոնիձեյի խմբ., Տիֆլ. 1928: Բացի դրանից, կան թարգմանութուններ. ուսուցիչներն՝ Книга мудрости и лжи (Грузинские басни и сказки

XVII—XVIII стол.) Саввы-Сулхана Орбелиани. Перевод и объяснения Ал. Цагарели. Спб. 1878. ա ն գ լ ի եր են՝ The Book of Wisdom and Lies, a Georgian Handbook of the Eighteenth Century, by Sulchan-Saba Orbeliani, translated with notes by Oliver Wardrop. Printed by Wil. Morris at the Kelmscott Press, 14, 1895. գ եր մ ա ն եր են՝ Die Weisheit der Lüge. Gesprochen von Sulchan-Saba Orbeliani. Übersetzt aus dem Georgischen von Prof. Dr. M. von Tseretheli. Einleitung von Dr. Surab Awalischwili.

Առաջինում մեզ համար հատկապես հետաքրքիր է «կտակագրութունը» (անդերձանամակի), այսինքն առաջարանք, ուր հեղինակը խոսում է ոգտագործած աղբյուրների մասին, ապա՝ բուն բառարանում մի շարք բառեր, վորոնք Հայաստանին և հայերին են վերաբերում: Իսկ յերկրորդում ուշագրավ է հեղինակի սուղավորութուններն Յեվրոպայում (Հալիկոնիայում, Հոռմում, Կ. Պոլսում) գտնվող հայերի մասին: «Բառարան»-ից քաղած տեղեկութուններն առաջ ենք բերում համաձայն 1928 թ. հրատարակության, իսկ «Ճանապարհորդութուն»-ից քաղածը՝ համաձայն 1852 թ. հրատարակության և վերոհիշյալ նորագյուտ ձեռագրի: Ինչ վերաբերում է «Իմաստութուն կեղծիքի» գրքից հանած առակին (№ 99. Գլխատապակներ), այդպիսին մենք տանում ենք այս աշխատության IV հատորը, գեղարվեստական գրականության բաժինը*:

Ա. Բ Ա. Ռ. Ա. Ր Ա. Ն Ի Յ

[ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ]

Յես, Սուլխան-Սաբա Որբեկյանս, պատանեկության և ջահելությանս պահին, շատ աշխատանք թափեցի այս գրքի վրա, քանի վոր վրացերեն լեզվով բառարան այլևս չկար [և] քանի վոր

* Որբեկյանի բազմաթիվ յերկերից հիշատակելի յե նաև Գիլիա և Դամասկի չափածո թարգմանութունը, վորը մինչ այդ սկսել եր Կաթբի թագավոր Դավիթը (վախճ. 1604 թ.) և ապա շարունակելի Վախտանգ VI թագավորի հրամանով, վոմն պարսիկ և ավարտել վոմն հայ՝ Սպահանում: Որբեկյանի թարգմանութունը 1839 թ. կրճատել է վոմն Մելքիզադ Աշխարհբեգի Բերութովը (E. Takaišvili, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. I, стр. 347):

* Յեվ վոչ թե «Իմաստության և կեղծիքի», ուս. мудрости и лжи:

այն, վորին Վախտանգ հինգերորդ թագավորը վրացերեն բառափունջ (սիրող՝վխ-կոնա) կոչեց, ժամանակի ընթացքում անհետացել էր: Քանի վոր այս պատվական գիրքը կորել էր, վրացերեն լեզուն [ե] ըստ իրենց քմահաճույքի այլանդակել էյին. [ապա] Վախտանգ թագավորի քեռին՝ Գեորգ (Գիորգի) թագավորը հրամայեց ինձ ձեռնարկել սրան. և յես մի փոքրիկ բառարան տեսա, վորը նրանց (հայերեն) լեզվով բառգիրք է կոչվում¹, և յես էլ նրանց որինակով ձեռնարկեցի [սրան] և կազմեցի, վորքան էլ ուժս ներում եր...

... Աշխատեցի, վորքան էլ ուժս ներում եր, [ոգտվել] հելլեն, լաթին, հայերեն (սոմխուրի), ռուսերեն և արաբերեն գրքերից և քաղվածքներ անել այնտեղից...

[ՁԱՆԱԶԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒՅՅՈՒՆՆԵՐ]

Ա. գ. ը. ու. մ. — Կարնու-քաղաք (Կարնու-քալաքի):

Ա. ը. ա. զ. գ. ե. տ. ի. ա. կ. ու. ը. ք. — (°)*:

Ա. ը. մ. ե. ն. ի. ա. (ոտար) — յերբայերեն Արարատ:

Բ. ա. ը. թ. ու. զ. ի. մ. ե. ո. ս. (Բարթլումե) — առաքյալ Գալիլեյցի. Հնդկաստանումն էր, Քրիստոս քարոզեց. յեկավ Հայք (Սոմխիթ), և այնտեղ հայերը (սոմխները) նրանից՝ կենդանուց՝ կաշին պոկեցին². Նրա մարմինը Զերլիփա կղզումն էր և ապա Բենեվենթոս քաղաքում, իսկ հետո յերրորդ անգամ Ոտոն (sic) կայսրը Հոմ տարավ:

Բ. ի. թ. լ. ի. ս. — (°):

Յ. ե. փ. ը. ա. տ. (Նվիրատ) գ. ե. տ. ը. — (°):

Յ. ե. ը. զ. ն. կ. ա. (Երզնիզանի) — (°):

Թ. ո. [ն.] դ. ը. ա. կ. ե. ց. ի. (Թողրակելի) — առանց քաշվելու չարություն անող. «սիրում են թո[ն]դրակեցությունը (թողրակելորա) առավել քան լավությունը». «թո[ն]դրակեցի (թողրակելի) լինի թե՞ աղանդավոր» — Կանոնագիրք:

Կ. ա. ը. ն. ո. ք. ա. զ. ա. ք. (Կարնու-քալաքի) — Ազրում:

Ն. վ. ի. ը. ա. կ. (նվիրակի || նիրակի) յերկուսն էլ հայերեն (սոմ-

* Հարցական նշան ենք դնում այստեղ և ստորև, յերբ բառին կից չկա նրա մեկնությունը:

[սուրի) են, նվիրակ կոչվում է գործակալը (+ ֆրանկերեն նու[ն]ցա)*:

Ն. վ. ի. ը. ա. կ. — վ. ա. ը. ա. կ. ե. տ. (նիրակիթմոնդուարի) — (°)³:

Ս. ո. մ. ե. ի. ս. (սոմխի) — հայկազն (հաստիանի) (3,38 Յեսայա):

ՄԱՆՈՒՅՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի XVII դարու վերջերում գոյություն ունեցող մի ինչ վոր «բառգիրք» հայերեն լեզվով հավանական է ձեռագիր որինակներից մեկը, կամ Յերեմիա վարդապետի «Բառգիրք Հայոց»-ը (սոպ. Յալիկոնայ 1698): Համաձայն դոց. Իլիա Աբուլխանի անտիպ հետազոտության, Ս. Որբեյանն, ի միջի այլոց, ոգտագործել է նաև 1666 թ. Ամստերդամում հրատարակած Աստվածաշնչին կցված «Յանգ մատենական»-ը (էջ 774—829):

2 Իսլավոլիս Հոմի պապը (II—III դ.) իր հատուկ գրվածքում Περὶ τῶν ἰβ α' ποστολων (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. X, col. 952), գրում է. «Բարթուղիմեոս առաքյալը՝ քարոզելով հնդկաց մեջ և տալով նրանց Մատթեոսի ավետարանը՝ զլիսվայր խաչեցավ և թաղվեց Ալանում, վորը մեծ Հայքումն է: Նույնը կրկնվում է Իսլավոլիսի գրության վրացական վերսիայում (տես Տիգրիսի ն. Յեկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 445 ձեռագիրը, էջ 316 V—317 ր). «Բարթուղիմեոսը (Բարթլումեն) հնդկաց քարոզեց, վորոնց տվեց Մատթեոսի ավետարանը, և գնաց Հայքի (Սոմխիթի) և Ալանաց (Ալանեթի) կողմերն ու խաչեցավ զլիսվայր և թաղվեց Հայքի (Սոմխիթի) Ալվանում: Հետագա հեղինակները, որ. Գարսեոս Տյուրացին (VI դ.), Սափրոնիս Յերուսաղեմացին (VII դ.) և Նիկիսա Պաժլագոնեցին (IX դ.) համապատասխան գրվածքներում նույն հարցի շուրջը կրկնում են Իսլավոլիսում իրարքերը միմիայն այն տարբերությամբ, վոր Բարթուղիմեոսի թաղման տեղն անվանում են «Քորթոնոպոլիս» (Κορθονοπολις), «Ալքանոպոլիս» (Αλχανοπολις), «Ուրբանոպոլիս» (Ουρβανοπολις), և նա Մանավորապես, Գարսեոսի գրության վրացական վերսիայում (տես Տիգրիսի ն. Յեկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 95 ձեռագիրը, էջ 162) կարդում ենք. «Բարթուղիմեոս (Բարթլումե) առաքյալը Հնդկաստանում ընտրյալներին առատ քարոզեց Քրիստոս և տվեց նրանց Մատթեոսի ավետարանը և ննջեց մեծ Հայքի (Սոմխիթի) Ուրբանա քաղաքում: Հայ մատենագրության մեջ տես. Մ. Խորենացի Պատմությունն (Տիգ. 1913, էջ 31) և պատասխանը Մահակ Արծրունու թղթին (Մովսիսի Խորենացու Մատենագրութիւնը, Վեն. 1865, էջ 295), Հայամավորքը (Մ. Վ. Ալգեբեան, Լիակատար վարք և վկայաբանությունը սրբոց, հատ. Թ. Վեն. 1813, էջ 441. Ղ. Ալիւան, Սոփերը Հայկականը, հ. ԺԹ, Վեն. 1854, էջ 26). նաև՝ Միխայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1871, էջ 101 = Մանրամասնությունները. Մ. Չառնեան, Պատմութիւն Հայոց, I, Վեն. 1785, էջ 298, 586. Ղ. Իննինեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց,

* Բնագրում՝ նուչա (sic).

** Բնագրում՝ նվիրակաց:

Վեհ. 1822, էջ 509—510. Գ. Մուսանձեան, Համով-հոտով, 1904, էջ 95—96.
Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, I, 4. Պոլիս 1912, էջ 29, § 10:

3 Պոսքը եջմիածնական նվիրականութեանն ե վերաբերում, վորի մասին հետազայում գրում ե ե Անտոն Ա. Կաթողիկոսն էր «Հակաճառութեան» մեջ (տես «Մզամետղ՝վերբա, վրացերեն, Պ. Կարբելովի խմբ., Տիպ. 1892, էջ 596):

Բ. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

[ՀԱՅԵՐԸ ՅԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ]

[1.] ՀԱԼԻԿՈՒՆԻՍ.

...[Այստեղ] տեսա՝ կապանքներում ձգած չորսի չափ վրացի (քարթվելի) քաղաքացիներ էյին, մեկ տերտեր (տերտերա), [և] յերեք ուրիշներ. ինձ գովեցին մի հայոց (սոմեխի) յեկեղեցի, վորը սակայն] չտեսա ...

[2.] ՀՈՒՍ

[1714 թ.] հուլիս ամսվա 30-ին նրանց (լաթինացի) տոմարով ոգոստոսի տասն եր, սուրբ Լավրենտիոս (Լավրենտի) սարկավազի տոնը. նախ ինձ տարան ցույց տալու [նրա վանքը], և նրա տներն ու յեկեղեցին տեսանք, պատարազն աջտեղ լսեցինք. աջտեղ դաստիարակվում են հույներ (բերձեններ) և հայերի (սոմեխների) վորդիք՝ պապի հաշվին, վորոնք փախչելով էյին յեկեղ կամ նեղն ընկած լինելով. յերիտասարդ տղաները մեր այցելութեան պահին քառասունի [չափ] էյին: ...

Ոգոստոս ամսվա 4-ին ... գնացինք Մարիամ Յեզիպտացվո յեկեղեցին. ասում էյին փոքր ե, սակայն հին եր և լավ կառուցված. հայերից (սոմեխներից) ուլքեր վոր դալիս են [Հոսմ], աջտեղ են իջնում, աջտեղ են մտունդ ստանում (խմում և ուտում), ուլքեր մեռնում են, աջտեղ են թաղվում: [Այստեղ] նկարած ե Գրիգոր Պարթևն ու նրա տանջանքները: ...

Ոգոստոս ամսվա 8-ին ... ձաշից հետո գնացինք աջտեղ, ուր պապի հաշվին դաստիարակվում են հույն (բերձեն), հայ (սոմեխ) և արար տղաները, նաև ուրիշները՝ [եթիովպացի], լաթին (°), ռուս, յեզիպտացի, գերմանացի (նեմսա), բոսնացի (բոշնաղ), պարսիկ, յերբայեցի, թուրք, ասորի ևն ...

Ոգոստոս ամսվա 9-ին գնացինք մի տեղ, ուր կարդինալներից մեկը վանք եր կառուցել. յեկեղեցին փոքր եր, ուր յերկու

քահանա կար. քանի աղքատ և վունդված լութերան կար, կամ հայ (սոմեխ), թե ասորի, վորքան ել աղանդավոր կգար, [բոլորին] այստեղ էյին պահում, ուտեցնում-խմեցնում (խմեցնում-ուտեցնում), հագցնում, կրոն սովորեցնում ու արձակում: Քառասուն մեկ տարի յե, ինչ շինել էյին, յերեք հազար չորս հարյուր ինըսուն և ութ հոգի յեն [կաթողիկ] դարձրել և Քրիստոսին նվիրել. իմ այցելութեան պահին վաթսունի չափ էյին, բայց բոլորին չտեսա, վոմանք դրսուցն էյին...

[3.] Կ, ՊՈԼԻՍ

Հարկատու յեն տասնևհինգ տարեկանից մինչ վաթսուն տարեկանը.—

Հ ու յ ն (բերձեն)՝ քառասուն յերեք հազար.

Հ ա յ (սոմեխ)՝ տասն և յոթ հազար.

Հ բ ե ա յ՝ տասն և յերկու հազար.

Փ բ ա ն կ ամբողջն՝ յերկու հազար.

Ք բ ի ս տ ո ն յ ա յեկվորները՝ չորս հազար.

Գ ե բ ի տաժանակիք* և այլ՝ յերկու հազար.

Թ ու բ ք (թաթար) [ամբողջը]՝ չորս հարյուր յոթանասուն և հինգ հազար.

Փ բ ա ն կ ե բ ն և թ ու բ ք ե բ ը (թաթարները) հարկ չեն վճարում...

* Բնագրում՝ «կատարղի»-ի, այսինքն каторга.

ՎԱԽՏԱՆԳ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.)

ՈՐԵՆՍԳԻՐՔԸ

Աւոն (Աեվան) Վրաց (Քարթլի) թագավորի վորդի՝ Վախտանգ արքայազնը պատվավոր տեղ ունի գրաված վրաց գրականութեան մեջ իբրև բանաստեղծ. բայց համեմատաբար ավելի մեծ է նրա հուշակն իբրև «մեկենասի», վորի ձեռներեցութեամբ 1709 թ. կազմակերպվեց առաջին տպարանը Վրաստանում և ամբողջ Այսրկովկասում (ուրեմն 67 տարով առաջ քան Սիմեոն կաթողիկոսի հիմնածն Եջմիածնում)՝ Տիգրիսում, ուր, ի թիվս բազմաթիվ գրքերի (մեծ մասամբ յեկեղեցական), 1712 թվին արտագրվեց Շոթա Ռուսթաօվեցու (Ռուսթաօվեու) «Ընձենավոր»-ի կամ, ուղիղ, «Վագրենավոր»-ի անգրանիկ հրատարակութունն իր իսկ խմբագրութեամբ, վորը մինչ ուր չի կորցրել գիտական նշանակութունը: Նրա պատվերով թարգմանվեց պարսկերենից «Քիլիլա և Դամանա»-ն (վորն ի վերջո գրուխ բերեց Սուլիխան-Սաբա Ուրբեկյանն), և մի շարք այլ յերկեր ու բառարաններ. խմբագրվեց հսկայական՝ «Քարթլիս-ցխորեա» կոչված Վրաց տարեգրութունն և, վերջապես, կազմվեց 7 զանազան որենսգրքերից ժողոված «Վրաց Որենսգրք»-ը:

Ծնված լինելով 1675 թվին, Վախտանգ արքայազնն իր հոր՝ Աւոն (Աեվան) թագավորի Պարսկաստան լինելու պատճառով 1703—1712 կառավարում էր Վրաստանը. և հենց այս ժամանակաշրջանին է պատկանում ամբողջ այն շինարարական գործունեությունը, վորը՝ նրա անվան հետ կապելով՝ ամենայն մանրամասնութեամբ նկարագրած ունին հետագա վրաց պատմիչները՝ Վախուշտան (Քարթլիս-Յխովրեա, II, 70—73 = M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II, p. p. 99—104) ու Սեխնիա Չխեիձեն (Ք. Յ., II, 323), վորոնք, ի միջի այլոց, շեշտում են և նրա «հոգսերը» Քարթլիում շրարաշխութիւնը զարգացնելու նկատմամբ

(Աուրխուլի և Ղարալաղի շրջաններում շինած առուները նրա անունով կոչվում էյին «Վախտանգի առուներ») * : 1712—1719 թ. թ. միջոցին նա ապրում էր Պարսկաստանում (Սպահան, Քիբման)՝ ստանձնելով 1716 թվից Իրանի սպասարի պաշտոնը, վորին միաժամանակ շնորհված էր Թավրիզն ու Պարտավը: 1719—1724 թ. թ. նա կրկին կառավարում էր Քարթլին իբրև Վախտանգ VI թագավոր, 1724-ին ամբողջ ընտանիքով և բազմաթիվ շքախմբով ու ուղեկիցներով քաշվեց Ռուսաստան, ուր ընակվում էր յերբեմն Մոսկվայում և յերբեմն Պետերբուրգում, իսկ վերջերս Աստրախանում, ուր և վախճանվեց 1737 թվին. թաղված է նույն քաղաքում՝ ուսաց մայր յեկեղեցում:

Վախտանգ VI-ի գրական ժառանգութունից առայժմ հրատարակված են, բացի «Վագրենավոր»-ի խմբագրութունից, «Քարթլիս-Յխորեա»-ն (հրատ. Մ. Բ. Բոսե, ՄՊԲ. 1849 = Ֆրանսերեն թարգմ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPB, 1849—1850), «Վախտանգ արքայազնի որենսգրութուն» կոչվածը (Դ. Չուրիսովի «Վրացերեն Քրեստոմատիա», ա. հրատ. ՄՊԲ 1846, էջ 394—455)** և Պարսկերեն-վրացերեն բառարանային նյութերը (տես Յուրի Մաուի և Կ. Դոնդուլայի հոդվածները ժողովածուում. Etudes persanes-géorgiennes. I. Publication du Commissariat de l'Instruction Publique de la République Géorgienne de l'Union Soviétique. Leningrad 1926):

Վախտանգ VI-ի ձեռներեցութեամբ թարգմանած գործերից մեկ համար հատկապես հետաքրքիր է այսպես կոչված «Հայոց որենսգրութունը», վորն իսկապես 2 մասից է բաղկացած, ընդամենը 451 հոդվածով, վորոնցից առաջինը՝ 1—150 հոդվածները՝ «Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանագրքի» թարգմանութունն է հայերենից (Ներսես-Լամբրոնյան խմբագրութեամբ), իսկ յերկրորդը՝ 151—451 հոդվածները՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքը Հայոց»-ի:

Այս գործն է, վոր մենք հրատարակեցինք 1927 թվին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. Corpus juris armeniaci. Versio Georgica jussu regis Wachtangi VI facta. Edidit Leo Melikset-

* Հմմ. մեր այս աշխատության I հատորի ա. գլխի 6-րդ ծանոթութունը (էջ 14):

** Տես այս «Որենսգրութան» նոր լույս տեսած Ֆրանսերեն թարգմանութունը՝ Joseph Karst, Code Géorgien du roi Vakhtang VI [«Corpus juris Ibero-Caucasici I, 1, 2], Strasbourg 1934, 1935:

Bek [«Monumenta georgica». Leges. № 2], sumptibus universitatis Tphilisiensis, Tphilisis 1927 = I. *Օրէնք [յաղթող] թագաւորաց քրիստոնէից Կոստանդինոսի, Թէոդոսի եւ Լեւոնի՝ թագաւորաց Հոովմայեցոց [եջք 3—41]. II. Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց [եջք 42—156]. Ի հայերէն բնագրաց համահաւաքեալ և ի բարբառ վրաց հանդերձ այլայլութեամբք վերածեալ յաւուրս արքայորդոյն Վրաց Վախթանգայ և հրամանաւ նորին ի միջոցի 1703 և 1711 ամաց տն. ի լոյս էած Լ. Լ. Մե-լիքսեթ-Բէկ: Արդեամբք Համալսարանին Հանրապետականի Վրաց որ ի Տիփլիս ի թուին Հայոց ՌՅՀԶ և ի Ծ. Ք. 1927 (տես եջ XIV):*

Համաձայն Ե. Թաղաձորի (Описание рукописей, т. II, стр. 615) և մեր հետազոտութեան, «Հայոց Որենսդրութեանը» թարգմանված պիտի լինի հայերենից վրացերեն 1703—1711 թ. թ.: Այս դրույթի հետ համաձայն է և Ի. Վ. Զավախի (Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերեն, գ. I, Տիփ. 1928, եջ 121). մինչդեռ Ս. Կապուսիանի մեր վերոհիշյալ աշխատութեան մասին գրած գրախոսականում (տես նրա ժողովածուն. Recueil historique, վրացերեն, II, Տիփ. 1928 եջ 131—132, հատկապես 132, ծան. 1) ջանում է ճշտել հիշյալ թվերը, վերագրելով այդ աշխատանքը 1706-ի մոտերքին:

Վախտանգայն «Որենսդրք»-ից և մասնավորապես «Հայոց որենսդրութեանը»-ից քաղած տեղեկութիւնները մենք ստորև առաջ ենք բերում համաձայն Վրաց մեջ գրագիտութեան տարածող ն. ընկերութեան հավաքածուի № 3683 ձեռագրի, վորը հիմք է ծառայել 1927 թվի մեր հրատարակութեան, մասամբ նաև № 107 բ. ձեռագրի (տես մեր հրատարակութեան IX—X և 3, 100 եջերը):

* Այս աշխատութեան առաջարկում տրված է, ի միջի այլոց, մանրամասն բերվող քաղված Վախտանգ VI-ի «Վրաց Որենսդրքի» առանձին հատվածների հրատարակութեան, վոր կատարվել է զանազան ժամանակ զանազան անձանց ձեռքով, այն է՝ այսպես կոչված «Գեորգ Պայծառի», «Բեքա և Աղբուղայի», «Կաթողիկոսական» և «Վախտանգ VI-ի», ներառյալ և մեր հրատարակած «Հայոց»-ը (ուրեմն ընդամենը 5), մինչդեռ մնացած յերկուսն, այն է՝ այսպես կոչված «Մովսիսական» և «Հունական»-ը, դեռ հրատարակված չեն: Ամբողջական «Որենսդրքի» ուսական թարգմանութիւնը հրատարակվել է յերկու անգամ. Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, ա. հրատարակարիչ Սենատի, ՍՊԲ 1828 թ., բ. հրատ. Ա. Փրեմիլի և Գ. Յաբլոնի խմբագրութեամբ, Տիփլիս 1870 թ.:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

«Վախտանգին» միտք հղացալ և նա ջանաց ի մի ժողովել որինաց բոլոր գրքերը, վորոնք ժամանակի ընթացքում ցրված էին այլ թագավորութիւններում կամ Գարթլիում: Յեւ այսպես նա փնտոնեց, գտաւ և ձեռք բերեց՝ շատերին հարկադրելով այն և բազում աշխատանքով ստացալ [պատվերածը] ... Յերրորդ [հերթին]՝ Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) հովիւ[պետ]՝ Գրիգոր Լուսավորչի դամբան Եջմիածնից բերել տվեց՝ հայոց (սոմխների) թագավորների դատաստանագրքերն, և այնտեղից թարգմանել տվեց լրիվ և առանց հապավման» (որենսդրքի ներածութիւնը):

«Հայոց (սոմխների) որենսդրութեանը փոխադրված է հենց այն լեզվից Վախտանգ վեցերորդ վրաց (քարթլերների) թագավորի որոք և տրված է նրանից վրաց (քարթլեր) ժողովրդին նրա՝ արքայազն և Գարթլի կառավարիչ յեղած ժամանակ, 1703 և 1711 թվականների միջոցին» (հայոց որենսդրութեան վերնագիրն, ըստ № 107 բ. ձեռագրի):

«Ցանկացանք դատաստանաց գիրք գրել. նախ աստվածաշնչից Մովսիսի սահմանած որենքներն, ապա հունաց (բերձենների) և հայոց (սոմխների) գրքերից թարգմանածը, նույնպես և կաթողիկոսի և Գեորգ (Գեորգի) թագավորի ու Բեքայի սահմանած որենսդրութիւնները ժողովեցինք...» (Վախտանգ արքայազնի որենսդրութեան ներածականը):

ՀԱՅՈՑ ՈՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ 291 ՀՈԴՎԱԾԸ

Յեթե տիրոջն ուխտ անե վանականը կամ քահանան կամ սարկավազը, պետք է վոր այն պահե և հետու մնա մսակերութիւնից: Յեթե առանց ուխտի էլ պահե, լավ է: Իսկ յեթե իրենց կամքով չկարողանան պահել, պետք է բացահայտ կերպով ուտեն, և յեթե ուզում են, պահեն: Ով փարիսեցիութեամբ պիղծ ընդունի թե հացին կամ պաւսան կերակուրին միս է դիպել, այսպիսիներին որենքը չի ցանկանա: Յեկեղեցուն ուխտ տվողը հայտնի է: Յեւ յեթե մեկը՝ կնոջից բաժանված կամ ամուսնացած՝ միանգամ յեկեղեցու անունը մեծարե, առավել յեկեղեցական կրօնաւ, վանականները՝ սուրբ և անարատ: Սակայն հուշները (բերձենները) և անորեն ու վատագգի հայերը

(սոմեխները)* իրար վոր բամբասում են, յերկուսն ել հա-
վատալի յե: Ըստ կանոնաց միս չուտելն ուտելուց լավ ե, բայց
չբամբասեն: Հայի (սոմեխի) մեջ** ել շատ կգտնվի որինա-
պահ, դրսում յեթե վորք իրար ասեն՝ դու ուտում ես և յես վոչ³:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Առաջինը՝ Մովսիսական, յերկրորդը՝ Հունաց. ապա չորրորդը՝ Կոթողի-
կոսի որենագիրքը, հինգերորդը՝ Գեորգ (Գիորգի) թագավորի որենագիրքը, վե-
ցերորդը՝ Աղբուղայի որենագիրքն և, վերջապես, յոթերորդը՝ Վախտանգ ար-
քայազնի որենագիրքը (տես. E. Такайшвили, Описание рукописей, II,
614—616):

2 Հավանական ե հայրապետանոցից, քանի վոր ձեռագրատուն այն ժամա-
նակ չկար:

3 Թե վորքան «լրիվ և առանց հաղավման» ե կատարած հայոց թագավոր-
ների, ասել ե՝ «Ասորա-Հոռեական Գատաստանագրքի» և Մխիթար Գոշի «Գա-
տաստանագիրք Հայոց»-ի թարգմանութունը հայերենից վրացերեն, ցույց ե
տալիս մեր կազմած համեմատական աղյուսակը (տես մեր վերոհիշյալ աշխա-
տության 238—245 եջերը):

4 Այս հոգվածը համապատասխանում ե Մխիթար Գոշի Գատաստանա-
գրքի ա. մասի 52 հոգվածին, վորը կարգացվում ե այսպես. «Յաղագս դասա-
սանաց մսակերուքեան ուխտականաց. Որք յուխտի անդ իցեն երիցունք կամ
սարկաւազունք ե կամ այլ ոք ի պաշտօնէիցն եւ հեռի իցեն ի մտոյ և միտք
իւր յօժարեսցին ի ճաշակել, համարձակ կերիցէ եւ մի դադտաբար. ապա թէ
կամեսցին՝ պահեսցեն. ընդունին կանոնք զերկոսին: Ապա թէ որ պիղծ հա-
մարեսցի կամ զբանջար և զհաց որ մտտ իցէ, ոչ ընդունի զնա կարգ եկե-
ղեցոյ: Ուխտական՝ յայտ է, զի զամուսնացեալս և զկուսանս եւ որք միանգամ
յեկեղեցի են՝ անուանէ. ապա ուրեմն վայրապար է ազգացն Յունաց եւ մեր
զմիմիանս բամբասել, զի զերկոսին ասէ ընդունիլ կանոնաց: Արդ՝ բարիոք է
չուտելն, քան ուտելն, թէպէտեւ ոչ բամբասի, որպէս ի մեզ գտանին բազում
պահողք. այլ արտաքոյ դատաստանի է զմիմեանս դատելն» (հրատ. Վահան
վ. Բասալեանցի, եջ 151—152):

* Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մխիթար Գոշի «մեր»
բառին:

** Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մ. Գոշի «ի մեզ» բառե-
րին:

ԺԷ.

ԱՆԱՆՈՒՆ ՇԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.)

„ՔԱՐԹԼԻՍ-ՑԽՈՐԵԲԱ՝-ՅԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

XIV դարու անանուն հեղինակի «Ժամանակագրության» մա-
սին խոսելիս (Է. գլուխ) մենք նշել էյինք, վոր այն՝ սկսվելով
Գեորգ (Գիորգի) Լաշայի թագավորությունից՝ հասնում ե մինչ
Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի թագավորությունը: Գեորգ (Գիորգի)
Պայծառի ժամանակվա անցքերի նկարագրությամբ վերջանում ե
վոչ միայն հիշյալ «Ժամանակագրությունն», այլև այսպես կոչ-
ված «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի հին խմբագրությունն, ինչպես այն
հասել ե մեզ, որինակ, Մարիամ թագուհու վարիանտում (հրատ.
Ե. Թաղաճյալի 1906, եջ 1—785): XIV—XVII դա-
րերի Վրաստանի պատմությունը գրի առնելու համար XVIII դա-
րու սկզբներին Վախտանգ VI թագավորի ձեռնեղբայրությամբ «գի-
տուն մարդկանցից» գումարված հանձնաժողովը սկսել եր ի մի
հավաքել բոլոր այն աեղեկությունները, վորոնք հիմք պետք ե
ծառայելին նույն «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի լրիվ խմբագրությանը:
Այդ նպատակով կազմվեցին «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի շարունա-
կությունները, վորոնցից առ այժմ, ինչպես Ի վ. Չավախիշվի-
լին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., եջ
273) իրավացիորեն նկատում ե, հայտնի յե չորսը.—

1. Առաջին շարունակությունն առանց վերնագրի, վորը
սկսվում ե 1220 թվից և հասնում ե մինչ 1453 թ., հրատարակել
ե Ե. Թաղաճյալի 1906 թ. «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի Մարիամ թա-
գուհու վարիանտի հավելվածների բաժնում՝ հավելված II, եջ
850—891:

2. Յերկրորդ շարունակությունը, վորն «Բազրատունյաց
թագավորության պատմությունը» վերնագրին ե կրում, սկսվում
ե 1452 թվից և հասնում մինչ 1605 թ., հրատարակել ե նույն Ե.
Թաղաճյալի 1906 թ. նույն հավելվածների բաժնում՝ ibid., 892—

973. տես նաև Ք. Յ. I, Բրոսսեյի հրատ., 476—477 և (շարունակութունը) Ք. Յ., II, Չուբինովի հրատ., 259—306. Փրանսերեն թարգմանությունը՝ M. Brosset, Hist. de la Géorgie, II, 1856, p. p. 322—376 (Suite des Annales).

3. Յերբորդ շարունակությունը՝ «Վրաստանի պատմությունը» վերնագրով՝ սկսվում է 1373 թվից և հասնում մինչ 1703 թ.: Առաջին անգամ հրատարակեց Մ. Բրոսսեն միաժամանակ վրացերեն (վիմատիպ) և ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Chronique Géorgienne, par M. Brosset, Paris 1829, 1830, p. p. 1—150 (վրացերենը), LV + 106 (ֆրանսերենը): Նույնի վրացերեն տեկստն յերկրորդ անգամ հրատարակեց (իբրև արտատպություն առաջինից) Չ. Ճիճինաձեն հետևյալ վերնագրով՝ «Վրաստանի պատմությունը Մեծն Մուրավի տվյալներով», Տիփլիս 1910, էջ 1—77: Այս «Պատմությունը» հայտնի է գրականություն մեջ առանձնապես «Պարիզի Բրոնիկա» (Պարիզի Սրոնիկա) անվամբ:

4. Չորբորդ շարունակությունն այն է, վոր՝ պարունակելով իր մեջ այսպես կոչված «Բագրատի թագավորության պատմությունը» և սկսվելով XIV դարուց՝ հասնում է մինչև Գեորգ (Գիորգի) XI թագավորի Սպահան գնալը 1696 թվին. հրատարակել է Մ. Չանաշվիլին, «Նոր Քարթլիս Յխովրեբա» վերնագրով, գրքույկում՝ «Նաչրամի», I, Տիփլիս 1907, էջ 1—54 («Բագրատի թագավորության պատմությունը», 36—54):

I

[XIII—XIV ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... Լանգ-թեմուրի ընդարձակ պատմությունը գրի է առնված մեկնաբանություններով հանդերձ պարսից մատյաններում¹, և հայերն էլ այլ կերպ ունին նկարագրած այն²...

... Լանգ-թեմուրը նվաճեց արևելյան բոլոր յերկրները... և յեկավ Հայք (Սոմխիթ), ու գրավեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը)՝ հրի ու սրի յենթարկելով, նաև գերելով ու իսպառ ավերելով Հայքը (Սոմխիթը), ինչպես մանրամասն (մեկնաբանություններով) գրված է Հայոց պատմության մեջ³: Նվաճելով բովանդակ Հայքն (Սոմխիթն)՝ նա (Լանգ-թեմուրը) շատերին գերեց, շատերին հրի ու սրի յենթարկեց, և շատերին էլ տիրեց՝ դարձնելով իր իշխանություն յերբո. ապա՝ այստեղից գնալով՝ նվաճեց Կարսը (Կարի) և գրավեց նրանց բոլոր բերդերն ու ամրոցները. իսկ հակա-

ռակորդներին և անհնազանդներին ամբողջապես յենթարկեց հրի ու սրի. և մնաց այստեղ մի ձմեռ, քանի վոր վերջինս սաստիկ էր և դաժան: Յեւ ավարակն էլ գնաց նրա մոտ և հնազանդից նրան, քանի վոր ի վիճակի էր հակառակվել նրան. և նա շատ պատվեց ավարակին:...

... Իսկ ձմեռն անցնելուց հետո [Լանգ-թեմուրը] շարժվեց Քարթլիի վրա, ... անցավ Աշոցքը (Արցոցը)՝ գերելով և իսպառ ավերելով բոլոր շրջակայքն, [ապա]՝ կանգ չառնելով այստեղ՝ յեկավ և անցավ Թոնդքն (Թրիալեթն) ու Սարբաթխանոն... Քրիստոսից 1393 թվին:...

... [Ղարայա[ղ]ում (Ղարախյում) վորսորդություն անելուց հետո Լանգ-թեմուրը] մտադրվեց գնալ Ղարաբաղ, յելավ ու գնաց և հեռն տարավ ձերբակալված Բագրատ [Վրաց] թագավորին, և՛ համնելով Ղարաբաղ՝ մի առ ժամանակ բնակվեց այստեղ:...

... [Յերկրորդ անգամ արշավելով Վրաստանի վրա]՝ Լանգ-թեմուրը գնաց Ղարաբաղ, ուր և մնաց մի առ ժամանակ... [Լանգ-թեմուրն] յեկավ Ղարաբաղ ահ ու յերկյուղ գցելով և բազմաթիվ զորքով, և նրա զինվորները չեյին տեղավորվում վոչ քաղաքներում և վոչ գյուղերում. և զինվորներն [այնքան] շատ էյին, վոր անհնարին էր համբեր:...

... Յերբ Լանգ-թեմուրն յեկավ Ղարաբաղ, նրան շատ ընդդիմադրեց Թիր-սուլթանը և շատ չարիքներ արավ անձամբ Լանգ-թեմուրին ու նրա զորքին:...

Ապա Վրաստանը գրավեց Գեորգ (Գիորգի) թագավորը: Լանգ-թեմուրը՝ լսելով այս՝... անհամար զորք պատրաստեց և իր վորդվոց հետ միասին ... ուղարկեց այն այստեղ:... Նրանք յեկան Յերնջակ (Երնջագ) և շրջապատեցին Յերնջակի (Երնջագի) բերդը, վորն այն պահին Վրաց (Քարթլիի) թագավորի ձեռին էր, և սաստիկ պատերազմ սկսեցին բերդապահների դեմ: Սկզբում նրանք չկարողացան գրավել բերդը, և մի առ ժամանակ մնացին այստեղ, բայց հետո գրավեցին, քանի վոր բերդապահներին վոչոք ոգնություն չհասավ և նրանք շատ նեղն ընկան, ապա հեց իրենք թողին բերդն ու դուրս յելան, և հետևեցին Լանգ-թեմուրին: Իսկ Լանգ-թեմուրի վորդիք ուղղվեցին Վրաստանի կողմը: հասան Մանգլիս, ուր և կանգ առան:...

... Յերբ Լանգ-թեմուրը գտնվում էր Թավրիզում, յեկավ, վորպեսզի տեսնի այն բերդը, վորն առաջներում նրա վորդիքն էյին գրավել և վորն Ալինջա էր կոչվում: Անհամար զորքով և բազում

իրերով ու պեսպես վրաններով դուրս գալով այնտեղից՝ հասավ և տեսավ այն Ալինջա բերդը, վորն առավել ամրացրեց, ապա գնաց և կանգ առավ Գեղարքունյաց (Գեղաքունի) լճի շրջանում: Լսելով այս՝ Գեորգ (Գեորգի) թագավորն ուղարկեց իր յեղբորը բազում ընծաներով...

... Այդ պահին Հայքի (Սոմխիթի) շրջակայքի մի տեղում, վոր կոչվում էր Մերդին (Մարտին), կար մի իշխան, վորի անունն էր Յեսայա (Եսաիա):...

... Ապա Աղբուղայի վորդի Հովհան (Իվան) աթաբակը բազում ընծաներով գնաց Լանգ-Թեմուրի մոտ, վորը վորորմած յեղավ նրա հանդեպ, պատվեց և իր հերթին շատ պարգևներ շնորհեց:

Յեվ գնացին նույն Լանգ-Թեմուրի մոտ Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի բոլոր իշխանները...

... Ապա Գեորգ (Գեորգի) թագավորը Լանգ-Թեմուրի մոտ ուղարկեց Յեսայա Հայոց (Սոմխիթի) իշխանին, վորպեսզի նա (Լանգ-Թեմուրը) չարշավի Քարթլիի վրա, քանի վոր հնձի և բերքահավաքի ժամանակն էր...

... Բայազիթն Ոսմանի սեռիցն էր: Իսկ Լանգ-Թեմուրը պատերազմ սկսեց նրա հետ և հաղթեց՝ ձերբակալելով Բայազիթ-խոնթքարին:...

Իսկ բռնակալ Լանգ-Թեմուրի մահից հետո [թաթարները] նորից նվաճեցին Արարատանը [և] Անատոլիան, [վորոնք Բայազիթ-խոնթքարի վորդոց ձեռին էյին]:...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի Շերեփազդիների պատմությունը:

2 Հեղինակն ուղում է ասել, վոր Լանգ-Թեմուրի պատմությունը գրելիս ոգտագործած ունի պարսկական և հայկական աղբյուրները. իսկ հայկական աղբյուրներից, Ս. Կակարածեյի կարծիքով, ոգտագործած պիտի ունենա Թովմա Մեծովեցու «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց»-ը (տես. Կարապետ վ. Շահնազարեանի հրատ., Պարիզ 1860) վորը, սակայն, վիճելի չէ:

3 նույնը:

... Բագրատ թագավորը հզոր էր և հռչակավոր: Սա տիրում էր Քարթլին և Սոմխիթին. և [սրան] հնազանդ էյին Լոռիի բղեշխաներն (պատիախչները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի (Շարվանի) և Սամցխեյի [տերերը]:...

Քրոնիկոնի 164-ին¹ ղ'անն Ուղուն-Հասանը գորք ժողովեց և յեկավ Սոմխիթ՝ մոտենալով Բարաթյանների և Որբեթի ստորոտին:...

... [Ապա] թաթարները թողին Տփղիսն ու Սոմխիթը, վորը գրավեց Բագրատ թագավորը:...

Քրոնիկոնի 173-ին²... [թաթարներն] յեկան և մոտեցան Տաշիրին:...

... Քրոնիկոնի 174-ին³ յեկավ ղ'անն Յաղուրը, ... [վորը] հրամայեց, վոր Սոմխիթն ավերեն:...

... [Ապա] Սախրեզ [կոչվածը՝ ղ'անի իշխաններից մեկն]... յեկավ Սոմխիթի և Որբեթի ստորոտը:...

Լուսրսար թագավորը գրավեց Տփղիսն և՝ իր ձեռքն զցելով Տփղիսի բերդն՝ ամրացրեց այն: Այս պահին Շահ-Թամազը գրտնվում էր Ղարաբաղում, և՝ լսելով Տփղիսի առման մասին՝ ընտիր գորք հավաքեց և գաղտագողի շարժվեց Տփղիսի վրա... Գրավելով և ամրացնելով այն բերդը՝ Շահ-Թամազը վերադարձավ Ղարաբաղ: Ապա սրա (Շահ-Թամազի) հետ հաշտվեց Կախքի (Կախեթի) տեր Լեվոն (Լեվան) բատրոնը, և Շահ-Թամազը գնաց Հայոց (Սոմխիթի) յերկրի Նախիջևանը (Նախչևանը), և հնազանդեցրեց բոլոր անհնազանդներին, վորոնց իր իշխանությանն յենթարկեց:...

Քրոնիկոնի 223-ին⁴... Բագրատ Իմերքի (Իմերեթի) տերը Սամցխեյուսն էր և՝ լսելով Սոմխիթի գրավումը՝ նա յեկավ յեկավ Շահ-Թամազի մոտ:...

Քրոնիկոնի 231-ին⁵ խոնթքարի փաշաներն յեկան:...

Սրանից հետո [խոնթքարը] նորից ուղարկեց Արզրուսի փաշային, և Իխարբեքիբի և ուրիշ շատերին:...

Իսկ բազմաթիվ ոսմաններ յեկան քրոնիկոնի 233-ին⁶ Բասեն (Բասիան) և հասան այնտեղ, ուր կանգ էյին առել ոսմանները:...

Քրոնիկոնի 241-ին⁷... Ղ'անը (Շահ-Թամազը) գնաց և իջավ Սոմխիթ:...

... խոնթքարը տվեց [Ստամբուլ փախած Դադյանին] բազմաթիվ զորքեր Արզրուսեցվոց և Տրապիզոնեցվոց, վորոնք յեկան Սատղեպեյա...

... Ապա Շահ-Յամազը ժողովեց բազմաթիվ զորք և յեկավ Ղարաբաղ... [վորտեղից] անցավ Շիրվան...

Ապա Շահ-Յամազը գնաց Ղարաբաղ և մի քիչ ժամանակից հետո նորից շարժվեց Տփղիսի վրա...

... Այդ պահին [Քայխուսրո] աթարակի դեմ թշնամաբար յեկել էր Արզրուսի փաշա Իսկանդարը... քրոնիկոնի 244-ին⁸:

Սրանից հետո խոնթքար Սուլթան Սուլեյմանը դուրս յելավ և [սկսեց] դ'աննի վոխը հանել, շինեց Կարսը (Կարի) ու վերադարձավ, և յեկավ* Բասեն (Բասիան): Ապա Շահ-Յամազը դ'աննը բազմաթիվ զորք ժողովեց և յեկավ Արտահան (Արտան): Ապա Շահ-Յամազն իր վորդի Միրզա-Իսմայելին (Իսմեյելին) ուղարկեց Կարս (Կարի), և նա նվաճեց Կարսը (Կարի), գրավեց բերդեր ու ամրոցներ, և [բոլոր] նրանց, վորոնք խոնթքարի հպատակներն (ձորաւերն) էլին, հրի ու սրի յենթարկեց և ցիր ու ցան արավ, իսկ ինքը նվաճեց Կարսը (Կարի)**:...

Քրոնիկոնի 244-ին⁹... դ'աննը հանվեց տեղից և գնաց Ղարաբաղ՝ տանելով հետը [Վրաստանից վերցրած] բազմաթիվ գերիներ: ... Յեկ չգնաց Շահ-Յամազն Յերեվան:...

... Յեկ նշանակեց [Շահ-Յամազը] խաներ Ղազախում, Շամշադինում (Շամշադիլում), և սուլթան նշանակեց Գանձակում (Գանջալում):...

Շահվերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջայի) խանը՝ դ'աննից այս վայրերի պահապան էր նշանակվել. և լսելով, վոր Լուարսար թագավորը զորք է ժողովել, նա ևս Արաքսի (Արազի) հայսկույս [գանվող կողմերից] զորք ժողովեց և յեկավ թագավորի դեմ...

Քրոնիկոնի 248-ին¹⁰ թաթարները կալանավորեցին Մուխրանի տեր Բագրատի վորդի Արշիլին. Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորն յելավ զղլբաշներին վրեժն հանելու, և սկսեց իր զորքերը ժողովել վորպեսզի Տփղիսի բերդը վերցնի: Լսելով այս՝ Ղարաբաղի տեր կուսակալը ժողովեց Արաքսի (Արեզի) գետի հայսկույս [գտընվող յերկրների] զորքերն և [Տփղիս] քաղաքին ոգնության յեկավ:

* Var. հասավ:

** Var. և խոնթքարը գնաց:

... [Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի յեղբայր Դավթին թաթարները] քաղաքի (Տփղիսի) և Սոմխիթ-Սարաբաթիանոյի թագավորությունը շնորհեցին...

Իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը չէր հանգստանում, և ավերում էր Սոմխիթ-Սարաբաթիանոն և աշխատում էր գրավել [Տըփղիս] քաղաքը... 1568 թվին Գրիստոսի:... Տեղեկանալով Սիմեոնի (Սվիմոնի) գալու մասին [Տփղիս] քաղաքի վրա՝ Դաւթխանն ևս ժողովեց սոմխիթ-բարաթյաններին, թաթարներին և քաղաքացիներին...

Իսկ Դաուդխանը հաղորդեց սրա (Սիմեոնից՝ Տփղիսի գրավման) մասին Շահ-Յամազին, ... իսկ Շահ-Յամազը հաղորդեց Շամխալին, վորին կոչում էլին Չերքեզ, և Շաքիի սուլթանին ու զարբաղցվոց...

Ապա խոնթքարին բաժին մնաց Իմերքն (Իմերեթն), Ողիշը, Գուրխան և Սաաթարագոն մինչ Գարթլիի սահմանները, մնաց Կարսը (Կարի) մինչ Աշոցքի (Արոցի) և Յերեվանի սահմաններն և Հայքը (Սոմխիթը) մինչ այն սահմանը, վորին այժմ Թուրքըստան են կոչում, մինչ Բաղդադ:

Իսկ Շահ-Յամազը նվաճեց Քարթլին, Կախքն (Կախեթն), Յերեվանը, Քյուրդստանի (Քուրթիստանի) հայսկույս մասը. և այսուհետև միմյանց (խոնթքարի և շահի) միջև միություն էր և խաղաղություն...

Քրոնիկոնի 266-ին¹¹... խոնթքարի զորքն յելավ և նվաճեց Թավրիզն, Յերեվանը, Գանձակը (Գանջան), Ղարաբաղը մինչ Սուլթանիա և Ատրպատականի բոլոր տեղերը...

Սույն քրոնիկոնին (266-ին)¹²... Արզրուսի և Վանի փաշաներն [եկան] և սուլթանն ու Ղարախան Բազուքլուն...

... Դաուդխանն անցավ Լոռի և Տփղիս մտավ, ուր փաշա նստացրին, իսկ Գորում սանջաղ...

Յերբ Տփղիսում փաշա նստացրին և Գորում սանջաղ... Լալա-փաշան... սոմխիթցիներին շատ նեղացրեց...

... Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը վերադարձավ..., [յերբ] Լալա-փաշան Քարթլիումն էր գտնվում. և յեկան Սոմխիթ՝ բանակցելու...

... Պատրոն Ղվարդ՝ վարեյի մոտ մարդ յեկավ, Ուղթիբում (Ութիսում) չպահեցին, տարան Արզրուս՝ ճննդյան տոնի նախորդյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին¹³ պատրոն Ղվարդ՝ վարեն և պատրոն Մա-

նուշարն Արղրումից Կոստանդնուպոլիս գնացին... Յերկրորդ անգամ յեկավ Լալա-փաշան և նորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին¹³... իրենք՝ յերկրքյան տերերը՝ գնացին Լոռի, վորն ավերեցին և հաղթող վերադարձան...

Քրոնիկոնի 272-ին¹⁵... սարգար Վարազ-փաշան յեկավ Ախալցիխեն շինելու, բայց չզիմացավ, գնաց և թեմը մեղ (վրացոց) մնաց...

Մի փոքր ժամանակից հետո [սարգարն] իր զորքերը ժողովեց և գնաց Լոռի, քանի վոր այն ոսմանցոց ձեռին եր... Յեվ աստված նորից հաջողութուն շնորհեց Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորին և կոտորեց շատ ոսմանցիներին՝ թվով չորս հարյուր յոթանասուն յերեք, Քրիստոսի 1586-ին, քրոնիկոնի 274-ին. և վերցրեց Լոռու ամրոցներն ու այրերը թվով ինն, վորոնք ոսմանցոց ձեռին եյին: Ամեն ինչ՝ զբավել եր ինքը՝ բացի միմիայն այն բերդից (Լոռուց), վորն ոսմանցոց ձեռին եր: Ապա [Լուսարսաբը] մոտեցավ Լոռու բերդին՝ ապրիլի 1-ին, և գրավեց [այն]՝ հունիսի 10-ին:

... Լսելով այս բանը՝ խոնթքարը շատ տխրեց և ուղարկեց մեծ զորք, վորին ամիրսպասալար նշանակեց յերևելիներից մեկին, վորն և յեկավ Լոռի. սա գրավեց Լոռու բերդն և նվաճեց Լոռին: Ապա կանգ առավ Խատիս-սոփելիի ծայրին...

... Շահ-Աբասը յեկավ և գրավեց Թավրիզն ու ամբողջ Ատրըպատականը (Աղբրադագանը), բացի Յերեվանից և Բաղդադից...

Իսկ Լոռու բերդում յեղողները լսեցին Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի պարտութունը: Ապա դուրս յեկան և ավերեցին Վրաստանի մի քանի մասերն և տիրեցին Տաշիրին: Յեվ մեծ ուրախութուն եր ոսմանցոց մեջ: Իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը նորից ժողովեց Քարթլիի սակավաթիվ զորքը, վորքան ել մնացել եր, և ոսմանցոց համար աննկատելի գնաց Լոռի: Յեվ [ոսմանցիք ու վրացիք] իրար կպան, և տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ. և թագավորը հաղթող հանդիսացավ, և [վրացիք] վերցրին Լոռու բերդը, և հրի ու սրի յենթարկեցին նրանց (ոսմանցոց): Յեվ [թագավորը] գրավեց Լոռին և հաղթող տուն վերադարձավ:

... Քրիստոսի 1600-ին... [վրացիք] իմանալով [Սիմեոն] թագավորի հաջողության մասին՝ հույժ ուրախացան... և գնացին Լոռի: Ապա վրացիք՝ լսելով նրա մասին, վոր Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի վորդի Գեորգը (Գիորգին) այնտեղ եր վրացոց մեջ, ոսմանցոց յետևից ընկան և հետամուտ յեղան նրանց, սակայն

չհասան: Ապա ոսմանցիք գրավեցին Լոռու բերդն, ուր և մտցրին իրենց պահապաններին, և գնացին՝ տանելով հետն Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորին, վորին և հասցրին Ստամբուլ...

Իսկ Գեորգը (Գիորգին) նվաճեց Քարթլին և թագավորում եր բարվոք, վորն ապա ժողովեց վրացիներին և գնաց Լոռու վրա, և Գեորգ (Գիորգի) թագավորը վերցրեց բերդն ու գրավեց Լոռին...

Այս ժամանակներին դ'անն Շահ-Աբասն յեկավ Յերեվանը գրավելու համար: Ապա դ'աննը կանչեց [այնտեղ] Գեորգ (Գիորգի) թագավորին և Կախից տեր Աղեքսանդրին իրենց զորքով, վորոնք և գնացին: Յերը նրանք հասան այնտեղ, Շահ-Աբասը շատ հավանեց վրաց և կախից զորքերն, և ամբողջ իր զորքին հրամայեց գրոհ տալ Յերեվանի բերդին: Այդ ժամանակ վրացիք զլրբաշնորհեց առավել քաջութուն ցույց տվին և գնացին իբրև առաջնության [գունդ] և վերցրին Յերեվանի բերդը: Յեվ գրավեց Շահ-Աբասն Յերեվանն և իր զորքը մտցրեց բերդը: Սակայն Շահ-Աբասը Գեորգ (Գիորգի) թագավորից խնդրեց Լոռին և Լոռու բերդը: Յեվ [Գեորգը] զիջեց այն, քանի վոր չեր կարող մերժել Շահ-Աբասին: Յեվ [Գեորգը] թողեց Լոռին, և Լոռու բերդը գրավեց Շահ-Աբասը, վորն և մտցրեց այնտեղ իր զորքը. ապա տուն վերադարձավ...

... Շահ-Աբասը [Վրաստան] ուղարկեց [Կախից տեր Աղեքսանդրի վորդի] Կոնստանդին, և հետն առաքեց Շիրվանի և Ղարաբաղի զորքերը...

ՇԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն 164 + 1312 = 1476 թ.
2 Այսինքն 173 + 1312 = 1485 թ.
3 Այսինքն 174 + 1312 = 1486 թ.
4 Այսինքն 223 + 1312 = 1535 թ.
5 Այսինքն 231 + 1312 = 1543 թ.
6 Այսինքն 233 + 1312 = 1545 թ.
7 Այսինքն 241 + 1312 = 1553 թ.
8 Այսինքն 244 + 1312 = 1556 թ.
9 Նույնը:
10 Այսինքն 248 + 1312 = 1560 թ.
11 Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.
12 Նույնը:
13 Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.
14 Այսինքն 268 + 1312 = 1580 թ.
15 Այսինքն 272 + 1312 = 1584 թ.

[XIV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... Քրոնիկոնի 82-ին¹ Սամարզան[դ]ցի Թեմուրը գերեց Սոմխիթն ու Քարթլին և ավերեց բոլոր բերդերը...

Քրոնիկոնի 119-ին² Աղեքսանդր թագավորը գրավեց Լոռին...

Քրոնիկոնի 233-ին³ Բասենի (Բասիանի) Սախոյի վրա իրար հետ կռվեցին իմերցի Բագրատ թագավորն և Քարթլիի Լուարսար թագավորն, և աթարակ տեր Քայխոսրոն...

Քրոնիկոնի 243-ին⁴ խոնթքար սուլթան Մուլեյմանը դուրս յեկավ Ղաննի դեմ, կառուցեց Կարսը (Կարի), և վերադարձին հենց վոր հասավ Բասեն (Բասիան)՝ հանդես յեկավ Շահ-Քամազ Ղաննը, վորն յեկավ Արտահան (Արտան), իսկ Ղաննի վորդի Իսմայել-միրզան Կարսը (Կարի) քանդեց, խոնթքարը գնաց...

[Քրոնիկոնի 266-ըն⁵... փետրվարի 26-ին, չորեքշաբթի օրը... ուրումները Գորին այրեցին, և կանգ առան Չարիշատում...]

[Նույն քրոնիկոնի⁶... ոգոստոսի 17-ին Դաուդխանն այրեց [Տիգրիս-քաղաքն] և հեռացավ՝ անցնելով Լոռի... սոմխիթցիներին շատ նեղեցին...]

[Նույն քրոնիկոնի⁷... հունիսի 15-ին Լալա-փաշան յեկավ Քարթլի և Սոմխիթ, ուր, ինչպես ասում են, [արդեն] հիվանդ եր... [և] հոկտեմբերի 1-ին հեռացավ իր զորքով...]

[Նույն քրոնիկոնի⁸... մարդ յեկավ պատրոն Ղվարդ՝վարեյի մոտ, [վորին] Ուղթիքում (Ութիում) այլևս չթողին, [այլ] տարան Ալրզրում, ծննդյան [տոնի] նախորդակին...]

Քրոնիկոնի 267-ին⁹, մարտի 23-ին, պատրոն Ղվարդ՝վարեն և պատրոն Մանուչարն Ալրզրումից գնաց[ին] Կոստանդնուպոլիս, [իսկ] հունիսին... նորից յեկավ Լալա-փաշան և վերանորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 265-ին¹⁰... հունիսի 15-ին Բեքային վերադարձրին և իրենք՝ յերկօքյան տերերը (Ղվարդ՝վարեն և Բեքան)՝ գնացին Լոռի...

Քրոնիկոնի 273-ին¹¹ Սիմեոն [Քարթլիի] թագավորն և [սարդար Վարադ]՝փաշան կռվեցին Լոռում, և թագավորը հաղթեց, վորը կոտորեց [հակառակորդի զորքը]՝ անթիվ՝ իբր չորս հարյուր յոթանասուն և յերեք [հոգի], նույն քրոնիկոնի¹² թագավորը գրավեց Լոռու քարայրը 9 [հարյուր հոգով]։...

192
1312
1576

1312
287
1599

Քրոնիկոնի 287-ին¹³... պարսիկները (թաթարները) գրավեցին Սոմխիթն ու Լոռին...

Քրոնիկոնի 291-ին¹⁴ Ղանն Շահ-Արամն յեկավ կռվելու նրանց (ոսմանների) հետ, վերցրեց Թավրիզն ու Նախիջևանն (Նախչվանը) և մոտեցավ Յերևանին. ոսմանները սաստիկ կռվում էին բերդից դուրս, և [պարսիկները] չկարողացան վերցնել բերդը: Ղաննը՝ մեկը մյուսի յետևից դեսպաններ և գրություններ ուղարկելով՝ [վրացիներին] դիմեց [խնդրելով ոգնություն] Յերևանին. և Գեորգ Քարթլիի թագավորը զորքով, հետն ունենալով իր խոստովանահայր՝ Չերեղե արքեպիսկոպոսին, և Աղեքսանդր Կախից թագավորը Կախեթի զորքով, գնացին դաժան և սառնամանիք ձմրան պահին, և հասան ոգնության Պարսից թագավոր Ղաննին և վերցրին ուռումներից Յերևանի բերդը...

...Քրոնիկոնի 297-ին¹⁵... Մահմուդ-խանն յեկավ յոթը հարյուր զինված մարդով. [վրացիք] սրտալի տեղահան յեղան գնալու Ղարաղաջից, և մուռավը ղեկուցեց [Լուարսար] թագավորին. «... մի տերտեր (տերտերա) Գորուց գալիս եր, վոչինչ չգիտեր, զորքը նրա առաջն յերևաց, նա վերադարձավ դեպի Դուեսի դաշտը. իսկույն և յեթ Գորու կամուրջը քանդեց և անցավ Գորին, հաղորդեց վերին Քարթլիի յերկրին, զորք ձարեց, բոլորը տեղահան յեղան և գնացին թագնվելու. յեթե տերտերն առաջ չընկներ, անմտաբար կանցնեյին գետն, և յերկիրը կփչանար...»:

... Քրոնիկոնի 303-ին¹⁶... Փեյքնի-խանն իր գերդաստանով ձոյեթի բերդից Ղարաբաղ անցավ...

Քրոնիկոնի 323-ին¹⁷... [ղաննը շնորհեց Ռոստոմ Քարթլիի թագավորին հետևյալ թավաղներին և ազնոււրներին, վորոնք են]... Սասանբեգ, և Մելիքսեթ (Մելքիսաղեգ) Սոմխիթի մելիքն, Աթաբեգն ու նրա յեղբայրներն... Պարսից (թաթարաց) զորքը հասել եր Աղջաղ՝ալա, և բարաթյաններ-սոմխիթցիք գնացել էին նրանց մոտ...

... [Ռոստոմ թագավորը] Ղաննից հրաման ստացավ, վոր սարդարը Վան գնա...

Քրոնիկոնի 324-ին¹⁸ խոնթքար սուլթան Մուրադն յեկավ, Յերևանը գրավեց և վերադարձավ, իսկ ութ ամսից հետո Ղանն Շահ-Սեփին յերևաց, վորն Յերևանը [նրանից] խլեց...

Քրոնիկոնի 346-ին¹⁹... Ղաննը հրամայեց... Ալահվերդի-խանը գնա Ղարաբաղ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն 82 + 1312 = 1394 թ.
- 2 Այսինքն 119 + 1312 = 1431 թ.
- 3 Այսինքն 233 + 1312 = 1545 թ.
- 4 Այսինքն 243 + 1312 = 1555 թ.
- 5 Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.
- 6 Նույնը:
- 7 Նույնը:
- 8 Նույնը:
- 9 Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.
- 10 Այսինքն 265 + 1312 = 1577 թ.
- 11 Այսինքն 273 + 1312 = 1585 թ.
- 12 Նույնը:
- 13 Այսինքն 287 + 1312 = 1599 թ.
- 14 Այսինքն 291 + 1312 = 1603 թ.
- 15 Այսինքն 297 + 1312 = 1609 թ.
- 16 Այսինքն 303 + 1312 = 1615 թ.
- 17 Այսինքն 323 + 1312 = 1635 թ.
- 18 Այսինքն 324 + 1312 = 1636 թ.
- 19 Այսինքն 346 + 1312 = 1658 թ.

IV

[XIV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՅՔԵՐԸ]

... [Լանդ-թեմուրը] մոտեցավ Հայքին (Սոմխիթին) և ավերեց ու գերեց Հայքն (Սոմխիթն) և մեծ դժբաղդություն առաջ բերեց նրանց (հայերի) վրա, ինչպես ել նրանց (հայերի) անցուղարձը (կյանքը) գրված է նրանց պատմության մեջ¹, և՛ տիրապետելով նրանց՝ իրեն իշխանության ներքո դարձրեց: Յեվ գնալով այնտեղից՝ [Լանդ-թեմուրն ու իր զորքը] հասան Կարս (Կարի), վորն և նվաճեց ու սրի յենթարկեց ամենքին, քանի վոր վոչվոք ուժ չունեի նրան դիմադրելու վերջինիս զորքի բազմության պատճառով. և բնակություն հաստատեց և ձմեռեց այնտեղ, և ձմեռը դաժան եր... և ձմեռն անցնելուց հետո դիմեց Քարթլիի վրա, քանի վոր այս եր նրա տենչանքը, անցավ Աբոցն* և ավերեց ամեն ինչ Քրիստոսի 1393 [թվ]ին...

... [Տիգրիսից Լանդ-թեմուրն] անցավ Ղարաբաղ՝ հեռը տանելով բանտարկյալ Բագրատ թագավորին...

... [Յերկրորդ անգամ ավերելով Վրաստանը]՝ Լանդ-թեմուրը... կրկին անցավ Ղարաբաղ, ուր մնաց մի առ ժամանակ...

... [Ապա Լանդ-թեմուրը նորից] յեկավ ու կանգ առավ Ղա-

* Այսինքն՝ «Աշոցն»:

բարազում, և լցվեց Ղարաբաղը զորքով. ապա մոտեցավ Վրաստանի սահմանին, ուղարկելով Գեորգ (Գեորգի) թագավորին գրություն, ուր հաղորդում եր հետևյալը... և՛ [ավերելով յերկիրն]՝ յեկավ Ղարաբաղ...

... Լանդ-թեմուրը՝ լսելով, վոր Գեորգ (Գեորգի) թագավորը նորից տիրել է Քարթլիին՝ վորոշեց իր զորքն ուղարկել [վրաց դեմ]. ուղարկեց իր վորդի Սուլթան [Հ]ուսեյնին, Փիլ Մահմադ Ամիր շահին [և] Աբուբեքրին... զուրս յելան, յեկան և հասան Յերնջակ (Երնջազ), վոր է բերդ, քանի վոր վերջինս այն ժամանակ Քարթլիի թագավորի ձեռին եր. և յերկար ժամանակ կանգնած էյին այնտեղ: Բերդի մեջ յեղոյները բավական ժամանակ նեղվեցին, զուրս յելան այնտեղից և թողին բերդը. այդ բերդի պահապաններն յեկան և աղաչեցին բերդապետին և ավագ բերդապաններին յենել [բերդից] և հանձնել այն Լանդ-թեմուրին...

... Ապա Լանդ-թեմուրի վորդիք գնացին Բաղդադի վրա... և ցանկացավ Լանդ-թեմուրն առնել թավրիզն և յեկավ տեսնելու այն բերդը, վորը նախ գրավեցին, Ալինջա [կոչվածն]. և անթիվ զորքով ու պեսպես վրաններով զուրս յելավ [Լանդ-թեմուրն], յեկավ և տեսավ Ալինջա բերդը. ապա գնաց և հասավ Գեղարքունյաց (Գելարքունիի) լճին...

... Յեվ յեկան [Լանդ-թեմուրի մոտ] շրջակա իշխանները Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի (Կարի)... ապա [Լանդ-թեմուրը] գնաց Քյուրդստանի կողմն, և գրավեց Քյուրդստանը (Քուրթիստանի)...

... [Ապա Լանդ-թեմուրն] յեկավ Կարս (Կարի). իսկ Գեորգ (Գիորգի) թագավորը՝ լսելով այս՝ մարդ ուղարկեց նրա մոտ, վորի անունն եր Յեսայի [Եսայա] և վորը Հայոց (Սոմխիթի) իշխանն եր²...

... Յեվ այս Լանդ-թեմուրը գրավեց Քյուրդստանը (Քուրթիստանի), Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Շիրազն, Ատրպատականն, և բանտարկեց Բրուսայում (Բուրսայում) նստող խոնթաբերին, վորի անունն եր Բայադիթ...

... Յեվ մեռավ Գեորգ (Գեորգի) թագավորը, և նրա տեղ նստեց նրա վորդի Բագրատը. և այս՝ Բագրատ թագավորի որոքը՝ Գանն Ուղուն- [Հ]ասանն իր զորքն ուղարկեց. և այս Գանն Ուղուն- [Հ]ասանը թուրքմենների սերմիցն եր: Լանդ-թեմուրի վորդոց մահից հետո սա գրավեց թավրիզը և այլ բազում գավառներ (թեմեր). և բազում ավերածություն և փլաս հասավ Հայոց (Սոմ-

խիթի) գավառներին (թեմերին), և Քարթլիի վրա ել յեկան սրա զորքերը...

... Բագրատ թագավորը հզոր եր [և] հռչակավոր. նա տիրում եր Քարթլին, Սոմխիթին. և նրան ստրուկ էյին Լոռիի բզեշխները (պիտիախ[2]ները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի և Սամցխեի [տերերը]...

[Բագրատի որոք] արշավանքի յելավ ղ'անն Ուզուն-Հասանը, [վորն] յեկավ Սոմխիթ... [ապա] յեկավ Տփղիս, [վորն] և զբավեցին թաթարները... [իսկ յերբ] ղ'աննը մեռավ, թաթարները թողին Տփղիսն ու Սոմխիթը, վորը զբավեց Բագրատ թագավորը...

[Բագրատի վորդի Կոնստանդին թագավորի որոք] թուրքմեններն անթիվ բազմութուն յեկավ Սամցխե և մոտեցավ Տաշիրին... և հրամայեց ղ'աննն ավերել Սոմխիթը... [ապա թաթարները] զիմեցին Սոմխիթ...

... Իսկ Կոնստանդինի վորդի Դավիթ թագավորը տիրում եր... Կարսի (Կարի) յերկրի հայկույս [գտնվող մասին] մինչ Յերևանի (Երևունի) սահմանը, վոր տարածվում ե մինչ Բամբակ և Լոռի [և] մինչ Ղազախի սահմանը. [և այս]՝ Քարթլիի թագավորի ձեռին եր... իսկ [Սամցխեի] աթաբակը տիրում եր... մինչ Կարսի (Կարի) սահմանն [և Ար]զրումի կողմի Գուրջիբողազի հայկույս [գտնվող մասին]...

[Դավիթի յեղբայր Գեորգ թագավորի որոք]... Յերևանի (Երևունի) խանն և Քալբայիխանը նախանձախնդիր էյին իրար, և այս պատճառով Յերևանի (Երևունի) խանը. միտք հղացավ նամակ գրել Գեորգ (Գեորգի) թագավորին... իսկ [Գեորգ] թագավորը՝ չհավանելով [Քալբայիխանի վարմունքն]՝ Յերևանի (Երևունի) խանի կողմն անցավ ու նրա մտերիմը դարձավ: Իսկ Յերևանի (Երևունի) խանն այս բոլորը զեկուցեց ղ'անին. և մեծ ուրախությամբ լցվեց Շահասուլթան [Հ]ուսեյն-ղ'աննն և [սկսեց] զովել Գեորգ (Գիորգի) թագավորին, և շորհեց Յերևանի (Երևունի) խանին թոփանքչի-աղայութուն... և [նույն] ղ'աննի հրամանով [Վրաստան] ուղարկվեցին Յերևանի (Երևունի) նախըն և այլ մեծամեծներ, վորեպեսզի բազում մեծարանքով ծառայեն թագավորին...

ՄԱՆՈՔՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հմմ. այս գլխի I հատվածի 2 ծանոթութունը (եջ 134):
2 Հմմ. այս գլխի I հատվածը (եջ 134):

ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

— Աբաղա- || Աբաղե դանն 59, 60
Աբաղ || Աբաս 97
Աբաս-Ղուլի-խան 115
Աբաս [Շահ- 83, 111, 112, 138, 139, 141
Աբաս [Ջամիլ- տես՝ Ջամիլ-Աբաս
Աբգար 99—100, 105
Աբխազեթ 48, 78, 108
Աբոց 133, 137, 142
Աբուբար 15
Աբուբար 143
Աբուլաձե Իլիա 123
Աբուլաձե Յուսուֆի պրոֆ. 64
Աբուլիարաջ 29
Աբուսեր 40
Աբուսերիձե Տրեթցի 3, 40
Ագաթանգեղոս 86, 105
Ագարա || Ագարակ 10, 13, 15, 16, 44
Աղաբաղազան 15, 52, 58
Աղաբաղազանցի 52
Աղաբեղաջան 7
Աղաբաղազան 63
Աղբաղազան 138
Աղբեջան 7, 107, 111, 112, 114, 115, 117
Աղսո-Մոսես 62
Աղրում 122
Աթաբեղ 113, 141
Ալբա 43
Ալանվերդի-խան 141
Ալան 123
Ալանք || Ալանեթ 123
Ալաշա 46
Ալաշկերտ 54, 56
Ալաշկերտցի 74
Ալբանոպոլիս 123
Ալեքսանդրե արքայազն. տես՝ Ալեքսանդր արքայազն
Ալեքսանդրե թագավոր. տես՝ Ալեքսանդր թագավոր
Ալինջ 107, 108, 143
Ալինջա 76, 108, 133, 134
Ալիշան Ղևոնդ 27, 45, 46, 65, 66, 68—70, 123
Ալիջան 76
Ալմութ 56
Ալվան 123
Ախալցխե 111, 138
Ախալցխեցի 60
Ախալցխեցի Հովհան (Իվանե). տես՝ Հովհան (Իվանե) Ախալցխեցի
Ախալցխեցի Շալվա. տես՝ Շալվա Ախալցխեցի
Ախալքալաք 13
Ախտալա 65, 69
Ալինյան Ներսես 30
Անատ-սուլթան 117
Աղբուղա 128, 130, 134
Ալեքսանդր արքայազն 115
Ալեքսանդր I թագավոր Քարթլի 140
Ալեքսանդր՝ թագավոր Կախեց 112, 139, 141
Աղթամար 30, 31
Աղինջ 61
Աղջա-ղալա 111, 141
Աղսաթան 15
Աղստե 64, 65
Աղվաններ 71
Աղվանք 69, 71
Աճարա 40, 54, 60, 61
Աճարական յերկիր 54

Ամբերդ 43, 45, 52
Ամբերդցիք 14
Ամիր [Փիր-Մահմադ. տես՝ Մահմադ-ամիր
Ամասերդամ 123
Այսր 68
Այսրկովկաս 126
Այրարատ 45, 46, 66, 68, 70
Անանիա Դվինեցի 10
Անատոլիա 107, 134
Անբերդ 46
Անգուրդ 57
Անի 4, 8—10, 22, 23, 25, 26, 30—32, 34, 36—38, 43, 46, 52—57, 67, 108, 110
Անեցի 74
Անիսի 22, 36
Անկյուրիա 20, 35
Աննա Թագուհու ձեռագիր 42
Անտոն կաթողիկոս Վրաց 124
Աշարունիք 25
Աշխարհբեդ Մելիքզադ Բեբութով. տես՝ Բեբութով Աշխարհբեդ
Աշոունի 25
Աշոունիք 7, 10, 25
Աշոտ 64
Աշոտ Բագրատունի 96, 97
Աշոթան 96, 97
Աշորնիք 25
Աշոցք 133, 137, 142
Աչարեթ 111
Աջամեթ 21, 35, 51
Առան 14, 15, 28, 46
Առաքելոց վանք 31
Առաքիել 104
Առլիս 127
Ասիա 20, 58
Ասիա Առաջավոր 29
Ասիական թանգարան 84, 87
Ասլան՝ Մահմուդի վորդի 26
Ասորա - Հոռոմեական Դատաստանագիրք 127, 130
Ասորի 124, 125
Ասորի Միքայել. տես՝ Միքայել Ասորի
Ասորիստան 99, 100
Ասորիք 8, 9, 12, 56, 99, 100

Աստարա 110
Աստուածաբան Գրիգոր 92, 104
Աստուածաշունչ 123
Աստրախան 127
Ավագ թ Ավաք 52—56, 58—60, 63—65, 68, 69
Ավան 70
Ավես 90
Ատրպատական 15, 52, 57—58, 63, 137, 138, 142
Ատրպատականցիք 52
Արար 124
Արարական 6, 64
Արարացիք 9
Արարեբեն 82, 84, 122
Արարստան 107, 134
Արագած 55
Արագ 91, 104, 107, 108, 111, 112, 114, 122
Արաղ 107, 136
Արարատ 7, 122
Արարատյան լեռներ 54, 55, 60, 61
Արաքս 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56, 59, 60, 91, 104, 107, 108, 111, 112, 114, 136
Արզաբել 44
Արդաշեր 93
Արզավել 22, 23
Արդոխ 8
Արեղ 136
Արզրում 9, 14, 72, 80, 110, 115, 135—138, 140, 144
Արզրումեցիք 136
Արծրունի Սահակ 123
Արդուն-խան 59, 61, 70
Արմաղ 104
Արմենիա 122
Արմութ 56
Արշակ Թագավոր 96
Արշակունիք 95, 96
Արշակունյաց յերկիր 54
Արշավիեր թ Արշավիր 95
Արուճ 70
Արշիլ Թագավոր 118, 119
Արշիլ՝ Մուխրանի տեր, Բագրատի վորդի 136

Արսլան[-Ղութլու. տես՝ Ղութլու-Արսլան
Արտահան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63, 74, 136, 140
Արտահան ներքին 43
Արտահան վերին 43
Արտահանեցի 74
Արտահաններ 61
Արտահանցիք 54, 57, 62
Արտան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63, 136, 140
Արտանուջ 61, 74, 110
Արտանցիք 54
Արտաշիլ թ Արտաշեր թ Արտաշիր 93
Արտավիլ 21, 23, 24, 32, 44
Արտաւիլ 32
Արտաքես Յերկայնաբազուկ 24
Արցախ 67, 69
Արիասլան 37
Աւագ 64, 68
Աւգերեան Մ. 123
Ափխազեթ 25, 51, 58, 104
Ափխազք 25, 48, 51, 58, 78, 104, 108
Ափքար 105
Աքբար 100

— Բարելոն 9, 94
Բաբերդ 62
Բագավան 44, 46, 51
Բագարատ 69
Բագուան 32, 46
Բագրատ՝ Մուխրանի տեր 136
Բագրատ Դ Թագավոր Վրաց 105
Բագրատ Վ՝ » » 3, 107—109, 132, 133, 135, 143, 144
Բագրատ Թագավոր (XVII դ.) 115
Բագրատ Կյուրապատդատ 78
Բագրատ՝ տեր Իմերքի 78, 135, 140
Բագրատուններ 105
Բագրատուններ 96—98, 131
Բագրատունիք 5, 30, 64, 72, 87, 105
Բագու 110
Բաղին 59
Բաղուբլու [Ղարախան. տես՝ Ղարախան-Բագուբլու
Բախնդուր 114
Բալթագուր 57
Բալղուն 14
Բակուր 105
Բաղաթուր 57
Բաղդադ 94, 107, 117, 137, 138, 143
Բամբակ 144
Բայազիթ 134, 143
Բայանդուր 114
Բայդու-դահան 61
Բայլական 14
Բանա 10, 57
Բանասկերտ 34
Բաչի-Նոյին 55
Բասեն 10, 11, 16, 21, 28, 43, 44, 46, 54, 62, 76, 135, 136, 140
Բասեն ներքին 46,
Բասիան 10, 11, 16, 21, 43, 44, 54, 62, 135, 136, 140
Բասիլ քարակոփ 41
Բաստամյան Վահան 130
Բարաթաշիլի Ռեվադ 114
Բարաթաշիլի Սիաոշ 114
Բարաթաշիլիներ 83
Բարաթյաններ 135, 137, 141
Բարդա 112
Բարդալ 14, 54, 55, 58
Բարդոս 14
Բարթոմե 122, 123
Բարթուղիմեոս 122, 123
Բարխուդարյան Մակար 67
Բարիուշատ 28, 43, 46
Բարնեբեյ Գրիգոր 29
Բարսեղ քարակոփ 41
Բաքրաձե Դ. 65, 73, 128
Բեբութով Մելիքզադ-Աշխարհբեդ 121
Բեդյաններ 50
Բելաքան 60
Բենեվինթոս 122
Բերդուջ 51, 63
Բերձենիշիլի Ն. 47
Բերձեններ 8, 37, 38, 57, 123, 129
Բերձենստան (Սաբերձենթի) 20, 51, 54, 57, 58
Բեքա 80, 140

Բեքա Որենսդիր 128, 129
Բեքա՝ Սարգիս Զաղեղու վորդի 60—61
Բիթխնիա 20, 35
Բիթխն 122
Բիշո 54, 55
Բիշու 57
Բիշնիսի 43, 58, 59
Բլաղուն 14
Բղեն 46
Բյուզանդական 6
Բյուզրեայան 43
Բոնիսի ձոր 54
Բորսիսեկ || Բորստիկե || Բորսակե 21
Բողնոփոր 54
Բոշնաղ || Բոսնացի 124
Բորոտան 46
Բորչալու 27, 65, 66
Բուբակ 67
Բուբաքար 15
Բուդ 70
Բուդա [Սուբլու-տես՝ Սուբլու-Բուդա
Բաղաթաղուր 57
Բուդ 70
Բուբա 143
Բջնեցիք 14
Բջնի 30, 31, 43, 46, 52, 53, 58, 59,
64, 66—69
Բրոսե Մ. ահադ. 5, 26, 28, 30, 31, 38,
39, 49, 63, 64, 127, 132
Բրուսա 143
— Գագ 9, 13, 22, 26, 34, 36, 51,
52, 55
Գագեցի 67
Գագեցի Վահրամ (Վարամ). տես՝ Վահ-
րամ (Վարամ) Գագեցի
Գագեցի Զաքարիա. տես՝ Զաքարիա
Գագեցի
Գագիկ թագավոր 97
Գալիկեցի 122
Գաղատիա 20, 35
Գամբելի թորեցի 11, 13, 28, 56, 57
Գամբելի՛ Կախայի վորդի 12
Գայանե 98—100, 102, 103
Գանգրա 20, 35

Գանձա || Գանձակ 10, 13, 15, 16, 22,
36, 43, 46, 52, 54, 59, 110—113,
115, 136, 137
Գանձակեցի Կիրակոս. տես՝ Կիրակոս
Գանձակեցի
Գանձակեցիներ || Գանձակեցիք 21, 35,
50, 51
Գանջա 110—113, 115, 136, 137
Գանձասար 116
Գառնի 46, 52
Գասլը 110
Գարգարացվոց յերկիր 28
Գարդման 28, 46
Գարդմանք 15
Գարեգին Հովսեփյան. տես՝ Հովսեփյան
Գարեգին
Գարեգին Սրվանձտյան. տես՝ Սրվան-
ձտյան Գարեգին
Գարեաջա 119
Գարեաջիք 67
Գարմիան 8
Գարմնացիք 12
Գարշտեք 67
Գզչեփանք 75
Գեղութ 21, 22, 25, 35
Գեթսեման 99
Գելաթ 44, 97
Գելաթի քրոնիկոն 3
Գեորգ III՝ թագավոր Վրաց 5, 7—11,
25—27, 29, 42, 43, 58
Գեորգ IV Լաշա 3, 15, 22, 36, 42, 44—
46, 49, 50—52, 58, 97, 108, 131
Գեորգ կրտսեր՝ թագավոր Վրաց 50,
61, 62
Գեորգ մեծավկա 40
Գեորգ V Պայծառ 49, 50, 63, 71, 97,
128, 129, 131
Գեորգ VII 76, 77, 134, 143
Գեորգ X 111, 112, 115, 138, 139, 141,
144
Գեորգ XI 118, 122, 132
Գեորգ Ռուս 12, 13
Գեսամանիա 99
Գետիկ 30, 64, 65
Գերմանացի 124

Գեորգ || Գեորգի. տես՝ Գեորգ
Գիլան 104, 107
Գիորգի. տես՝ Գեորգ
Գոզի 97
Գոշ Մխիթար. տես՝ Մխիթար Գոշ
Գորալուր 15
Գորգասարություն 104
Գորգի թագավոր 25, 26.
Գորգի Զանիձե 82
Գորգի Զանիձե Փարսադան 3, 82—88,
105, 114
Գորգե. տես՝ Գեորգ
Գորեցի 82
Գորի 79, 111, 113, 115, 117, 137, 140,
141
Գորաքուն 15
Գուգարիս 118
Գուրամ 105
Գուրգի-խան 115
Գուրիա 137
Գուրիացիք 15
Գուրիել 78, 115
Գուրջի-բողաղ 74, 144
Գուրջիստան 107
Գվանցա 58, 59
Գրիգոր Բարհեբրեյ 29
Գրիգոր Դիլացի 31
Գրիգոր Մոնոնիկ 31
Գրիգոր Նյուսացի 67
Գրիգոր Պարթև 8, 26, 37, 88—93, 96,
104, 105, 124, 129
Գրիգոր Տղայ 64
Գրիգոր Տուսայ ուրդի 31
Գրիգորես Հաղբասայ 30, 31
— Դադխան. տես՝ Դադյան
Դադյան 113, 136
Դադյաններ 50
Դադյան Լևոն || Լեփան 112
Դադյան Շանչե 8
Դադյան Վարդան 12, 13
Դադյան Ցոտնա || Ցոտնե 54, 57, 78
Դադստան 107, 111
Դամանա 121, 126
«Դաշանց թուղթ» 87, 105

Դաուդ-խան 113, 137, 140
Դավիթ Աղթամարցի 30, 31
Դավիթ-բեկ 88
Դավիթ՝ թագավոր Կախքի 121
Դավիթ՝ հայր Սմբատի 5, 106
Դավիթ մարգարե 31
Դավիթ II Շինող 5, 25, 37, 38, 42,
43, 97
Դավիթ Սուլան 14, 15, 17, 20, 21, 29,
35, 36, 46
Դավիթ՝ վորդի Լաշայի (Ուլու Դավիթ)
50, 58, 63, 108
Դավիթ՝ վորդի Ռուսուդանի (Դավիթ-
Նարին) 50, 53, 55, 58, 59
Դավիթ Քորայրեցի 31
Դավիթ VI թագավոր 50, 61, 70
Դավիթ VII թագավոր 109
Դավիթ IX թագավոր 144
Դավիթ X 111, 137
Դաւադուդ 24
Դաւաչիչակ 68
Դաւաղ գյուղ 114
Դարեջան արքայազուստը 119
Դարուբանդ 54
Դարուբանդցիք 25
Դերեդ || Դերեդա-չայ 63
Դեմետր 10, 11
Դեմետր I 25, 38, 42
Դեմետր II 50, 58—59, 60—62, 70, 97
Դեմետրե. տես՝ Դեմետր
Դեմեկ 27
Դեվա-Բոնի 74
Դեվա-Կլիտիանե 98, 100
Դեր 25, 51
Դերբենացիք 25
Դիազոխոս Պրոկղ 67
Դիասամիձե կաթողիկոս 114
Դիարբազ 8
Դիարբեքեր 8, 107, 135
Դիդոներ 104
Դիմիտրի. տես՝ Դեմետր
Դիմուշկ 43
Դիոկղետիանոս 98, 100, 106
Դմանիս 10, 38, 62
Դոնգուս Կ. պրոֆ. 127
Դորոթեոս Տյուբալցի 123

Դուես 141
Դուին 26, 28
Դուր 21, 31
Դվին 7, 12, 16, 17, 22, 25, 26, 28, 30, 31, 34—36, 43, 46, 51, 52, 54, 66, 67
Դվինացի Գրիգոր 31
Դվինեցի Անանիա. տես՝ Անանիա
Դվինեցի
Դվինեցիք 12, 14

— Եզրասյան 56, 57
Եզինկայեցիք 20, 35
Եզինկա 21, 35, 55
Եզինկի 57
Եթիովպացի 124
Ելզազուզ 11
Ելզիզուզ 10
Ելեկեցի 15
Ելենե 115
Ելիա կացի 9
Ելիկում Որբել 58
Ելիկում Որբել կրասեր 58
Եկեցի 15
Ելակուզ 26
Ելիայ 31
Եջմիածին 29, 67, 89, 90, 100, 126, 129
Եջմիածնական 124
Եջմիածինի 89, 90
Եսաիա 134, 143
Եվերաս 122
Երան 107, 113, 115
Երեուն 144
Երեվան 110—112, 114, 115, 144
Երզնկանի 122
Երզնկի 108
Երիթ-Գուզ 16
Երինջազ 133, 143
Երիսթավի Ռ. 120
Երծո 61
Երկայնաբազուկ 27
Երուշնեկի 74
Երվան 111

— Զարափով Ստ. 120
Զարիշատ 74

Զարիշատ Բարթիլի 79, 140
Զարիշտիանի 74
Զաքարե. տես՝ Զաքարիա
Զաքարիա Գազեցի 12, 13, 24, 34, 55
Զաքարիա՝ վորդի Նվազազի 63
Զաքարիա Մխարզրձեկ (Բ.) 11, 12, 14, 16—24, 28, 30—32, 36, 43—46, 51, 59, 64—66, 68
Զաքարիա Նկարիչ 88
Զեբեղե արքեպիսկոպոս 141
Զորակերտ 22, 36
Զուրաբ 38, 39

— Էջմիածին. տես՝ Եջմիածին

— Բաղեսոս առաքյալ 100
Թաթար || Թաթարներ 37, 51, 52, 54—57, 59—62, 64, 65, 108, 111, 114, 125, 134, 135, 137, 141, 144
Թաթարանալ 107
Թաթեսոս 100
Թալիշ 110
Թաղայշվիլի Ե. պրոֆ. 5, 37—39, 49, 65, 71, 73, 79, 81, 128, 131
Թահր սուլթան 107
Թամազ [Շահ- 110, 111, 135—137, 140
Թամար թագուհի 3, 5—7, 11—15, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 33—36, 42—46, 50, 64, 84, 85
Թամարաշվիլի Մ. 120
Թայշարուխ 65, 68, 69
Թանքուշ 59
Թավրիզ 107, 108, 110—112, 114, 127, 133, 137, 138, 141, 143
Թարգամոսյան տուն 18, 19
Թեզուլթար 60
Թելավ 60
Թեղինիք 31
Թեմուր-շահ 76, 107, 140
Թեյմուր 107, 108
Թեյմուրազ թագավոր 112, 113, 115
Թեոդոս 95, 96
Թեոդորյան կյուրակի 81
Թեվաթորոս 95, 96
Թեոդոս 30, 128

Թեոդուկուզլի 31
Թիանեթ 61
Թիր-սուլթան 133
Թիֆլիզ 27
Թմոզվի 13
Թմոզվեցի || Թմոզվեցիներ 21, 23, 61, 62
Թմոզվեցի Սարգիս 34, 35, 37
Թոնդրակելի 122
Թոնդրակելուրա 122
Թոնդրակեցի 122
Թոնդրակեցուցուց 122
Թովմա Մեծոփեցի 63, 69, 70, 134
Թորգոմյան տուն 18, 19
Թորեցի Գամրեկել 11, 56, 57
Թորեցի զորավար 9
Թորեցի Հովհան (Իվանե). տես՝ Հովհան Թորեցի
Թորեցի Շալվա. տես՝ Շալվա Թորեցի
Թորեցի Շոթա Կուպր. տես՝ Շոթա Կուպր
Թորեցիներ || Թորեցիք 10, 14, 15, 21, 23, 50, 52—54, 61, 62
Թորթում 74
Թումանիշվիլի 83
Թումանիշվիլի Բայանդուր (Բախնդուր) 114
Թուշեր 115
Թուրք || Թուրքեր 11—12, 20, 34, 35, 43, 56, 62, 124, 125
Թուրք-Գարմնացիք 12
Թուրքերեն 65
Թուրքմեններ 12, 13, 57, 143, 144
Թուրքմենուցուց 12
Թուրքաստան 107, 137
Թուրքալ-ղանե 61
Թուրք 13, 53, 54, 59, 64, 133
Թրդատ 4, 37, 90
Թրեկեթ 53
Թրեխեթ 13, 53, 54, 59, 64, 133

— Ժորգանիս Թ. 40, 45, 73, 76

— Իբն-Ալ-Աթիր 26
Իբն-Ալասիր 31

Իբն-Նալիկանի 32
Իգնատիոս վրդ. 30
Իեջմիածին 100
Իման-զուլլե-խան 113
Իմերեթ 112, 135, 137
Իմերեցիներ || Իմերեցի 112
Իմերցի 140
Իմերցիք 76, 113
Իմերք 112, 135, 137
Ինզորովա Պ. 64
Ինէ՝ որդի Լիպարեթի 27
Ինճիճեան Ղ. 123
Իշխան 48
Իշխանցի 48, 74
Իոանե կաթողիկոս 16—20
Իոանե Մխարզրձեկ 50
Իոսուր 54, 55
Իովանե զպրապետ. տես՝ Հովհան զպրապետ
Իոր 53, 55
Իսպողիա 123
Իսավրիա 20, 35
Իսլամ 83
Իսկանդեր-Մուշկի 83, 86
Իսկանդեր փաշա 136
Իսմայելացիք 8
Իսմայել-Միրզա 136, 140
Իսմայել [Շահ- 110
Իսպահան 114
Իսպիր 74
Իվան Տրեկի 67
Իվանե Ախալցխեցի. տես՝ Հովհան Ախալցխեցի
Իվանե վորդի Աղբուղայի. տես՝ Հովհան վորդի Աղբուղայի
Իվանե զպրապետ. տես՝ Հովհան զպրապետ
Իվանե Նիխթա-Աճաբայի իշխան. տես՝ Հովհան Նիխթա-Աճաբայի իշխան
Իվանե Կայանի տեր. տես՝ Հովհան Կայանի տեր
Իվանե Մխարզրձեկ. տես՝ Հովհան Մխարզրձեկ
Իվանե Որբել. տես՝ Հովհան Որբել

Իվանե Վարդանի վորդի տես՝ Հովհան
Վարդանի վորդի
Իրադ 9, 57
Իրան 9, 34, 95, 96, 107, 113, 115, 127
Իրանական 64

— Լաթին 122
Լաթինացի 124
Լալա-փաշա 80, 111, 137, 138, 140
Լալայան Յե. 27, 65, 68, 69
Լալվար 65
Լամբրոնյան Ներսես. տես՝ Ներսես
Լամբրոնյան խմբ.
Լանդ-Քամուր 85, 107, 132—134, 142,
143
Լանկ-Քամուր 63, 69, 85
Լաշա 46, 51
Լաշա-Գեորգ. տես՝ Գեորգ Լաշա
Լավրենտի || Լավրենտիոս 124
Լաւուէ 67
Լաֆոնտեն 120
Լենինգրադ 84, 87
Լեո 65, 88, 116
Լեոն (Լեոն) արքայազն 118
Լեոն (Լեփան) ըստոն 135
Լեոն (Լեփան) Գաղայան. տես՝ Գաղայան
Լեոն
Լեոն (Լեան) Բաղավոր 126
Լեոն (Լեոն) կայսր 30, 128
Լեոն պատրիարք 91
Լեոնտիոս Ռուխեցի 63
Լիխ 21, 35, 70
Լիպարիտ Որբեյան 27, 58
Լիպարիտ Սմբատի վորդի 10
Լիսիցյան Ս. 27
Լյուդովիկոս 120
Լոռի 10, 11, 14, 30, 37, 38, 65, 80,
111, 115, 135, 137, 141, 144
Լոռէ 27, 30, 65
Լորե || Լորի 111
Լուարսար արքայազն 83, 116
Լուարսար I 110, 111, 115, 135, 136,
138, 140, 141
Լուսեբան 125
Լուսավորիչ 92, 104, 129

Լորտան 107
Լվարսար. տես՝ Լուարսար
— Խալիբեգ 135
Մարիերցիք 20, 35
Մախուլ 97
Մաղբակյանք 27, 31, 32, 45
Մաչեն 14
Մաչենեցի 16
Մաչենեցի Վախտանք 15
Մաչխան 14
Մաչինեցի 16
Մատրա-սոփելի 138
Մարբերցիք 20, 35
Մարկրծեալ 70
Միխիթա 40
Մլաթ 25, 28, 44, 46, 51, 54—56, 58
Մլաթեցի 44
Մնուս 74
Մոջա-Շամշադին 59
Մուրով I 85, 87, 95, 105
Մուրով II 95
Մուրով III 96
Մուրով զուխա || Մուրովիզուխա 11, 90
Մորասան 9, 23, 32, 57, 107, 119
Մորենացի 86, 105, 123
Մոր-Վիրապ 16, 104
Մուղափրիզի կամուրջ 43
Մութլու-բուղա 70
Մունձախներ 25
Մուտլու-շահ 61
Մվաշադ || Մվաշաք 58—60, 63
Մվարազմացիներ || Մվարազմացիք 52—
54
Մվարասան 9, 23, 119

— Մանարք 71
Մինձալ 79
Մորովոր 65, 66

— Կաթիրեփան 7
Կաթուղիկէ Անվոյ 38, 39
Կաթուղիկէ Էջմիածնի 66, 70
Կալոներո 20

Կախա Գամրեկել. տես՝ Գամրեկել Կա-
խայի որդի
Կախարեր 58
Կախեթցիք || Կախեր || Կախք 15, 23, 50,
53, 54, 60, 63, 71, 78, 110, 112
Կախեթ 13, 43, 54, 55, 60, 111—113,
115, 121, 135, 137, 141, 144
Կախք 13, 43, 54, 55, 60, 111—115,
121, 135, 137, 139, 141, 144
Կակարածե Ս. պրոֆ. 27, 45, 47, 64,
78, 84, 85, 87, 128, 134
Կաղեղուան 25
Կաղզվան 7, 46, 74, 75
Կամբեջիան 53
Կայեն 13, 15, 54
Կայծոն 13
Կապադովկիա 20, 35
Կապադով 54
Կասաղներ 25
Կասպից ծով 29
Կատրամիդե 38
Կատրոնիտե 38
Կարապետ յեկեղեցի 68
Կարապետ Շահնազարյան. տես՝ Շահ-
նազարյան Կարապետ
Կարբելով Պ. 124
Կարելի 74
Կարել 10, 20—22, 34—36, 43, 44, 61,
80, 132, 136—138, 140, 142—144
Կարին 44
Կարկար 14
Կարնիփուլ 11, 43, 61
Կարնիփուր 11, 43, 53, 61
Կարնիփուրեցիք 57, 62
Կարնու-բաղաք 12—14, 20, 21, 35, 44,
55, 56, 59—62, 122
Կարնու-բաղաքացի 44
Կարնու-բաղաքացիք 20, 25, 35, 50
Կարնու-բաղաք 122
Կարուց 74
Կարս 6, 10, 20, 21, 22, 30, 31, 34—36,
38, 43, 44, 46, 60, 61, 74, 80, 132,
134, 136—138, 140, 142—144
Կարցիալ 60
Կեկելիձե Կ. պրոֆ. 6, 40, 47, 64
Կեչառուք 31, 66

Կիրակոս Գանձակեցի 28, 30—32, 64,
65
Կիւրիկե 68
Կիւրճի-Գրիլիսե 68
Կլարջեթ 54, 61
Կլեմենտոզ 119
Կղարջեցիք 15, 53, 57, 62, 63
Կղարջք 10, 54, 61
Կղեմես 119
Կոլա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
Կոխտա 57
Կողա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
Կողայեցիք 54, 57, 62
Կոմեննոս Միքայել 61
Կոնստանդին արքայազն 108
Կոնստանդին II՝ Թաղավոր Վրաց 144
Կոնստանդին՝ Կախբի Աղեքսանդրի
վորդի 139
Կոնստանդին || Կոստանդին կայսր 37,
92, 94
Կոստանդիանոս 30, 128
Կոստանդնուպոլիս 13, 80, 93, 119, 121,
125, 138, 140
Կոստանտիլ 94
Կոստանտիլե 92
Կոստանտիլե-պավլե 93
Կոստանյանց Կ. պրոֆ. 27, 28, 32, 45,
67—68, 70
Կովկասացիներ 54
Կովկասյան լեոներ 29
Կորեկյանք 72
Կուպար Շոթա Թորեցի 56, 64
Կուպր Շոթա 55, 57, 64
Կուր 10, 51, 55, 59
— Լազարացիներ 8
Հալիկոնիա 121
Հախբատ 67
Հախոր առաքյալ 98
Հաղարձին 64, 65
Հաղբատ 30, 31, 45
Համազասպ 68
Համղալահ-Ղազվինի 50
Հայ || Հայեր || Հայերեն և այլ՝ գրեթե
ամբողջ գրքում

Հայաստան 3, 45, 69, 73, 84, 107, 120, 121, 123
Հայոց երկիր 67
Հայիկ 14
Հայկազն 123
Հայք (→ Հայոց)՝ գրեթե ամբողջ գրք-ըում
Հայք Մեծ 20, 35, 74, 123, 129
Հասո 14
Հաստիանի 123
Հասան [Ուղուն- 135, 143, 144
Հաւուց Թառ 31
Հելլեն 122
Հելլենական 6, 7
Հեղինե Թագունի 78, 115
Հեր-Հերացիք 15, 23, 50, 53, 54, 60, 63
Հերեթ 13, 43, 44, 54, 55, 60
Հերթ 46
Հերք 13, 43, 54, 55, 60
Հիսուս 91, 99, 100, 102
Հնդիկք 123
Հնդկաստան 94, 105, 122, 123, 143
Հողատ 68
Հոտմայր 28, 45
Հոտմ-սիմե 89, 98—104
Հովհաննես Մկրտիչ 119
Հովհան (Իվանե) Ախալցխեցի 20, 21, 35, 52
Հովհան (Իվանե)՝ Աղբուղայի վորդի 108, 134
Հովհան (Իվանե) դարպաս 8
Հովհան (Իվանե)՝ Խիսթա-Աճարայի իշխան 40
Հովհան (Իոանե) կաթողիկոս Վրաց 7, 16—20
Հովհան (Իվանե)՝ Կայենի տեր 15, 16
Հովհան (Իվանե) Մխարզրձեղ՝ աթաբակ 11—16, 24, 28, 29, 31, 32, 34, 36, 43—46, 50—52, 54, 58, 64—67, 69, 70, 97
Հովհան (Իվանե) Որբել 8, 10, 27
Հովհան (Իվանե)՝ Վարդանի վորդի 13
Հովսեփյան Գարեգին 27, 31, 32, 45
Հույն ը Հույներ ը Հունական 6—8, 37, 38, 57, 124, 125, 128—130
Հունաստան 20, 51, 54, 57, 58

Հուսարար 99
Հուսենյան-դան 144
Հուսենյան-Միրոն 86
Հուսենյան-Սուլթան 143
Հոբիսիմե 88, 89, 98—104
Հոբիսիմյանք 105
Հոոմ 91, 92, 95, 96, 98, 120—124
Հոոմայեցիք 29
Հոոմեյական 127, 130
Հոովմայեցիք 128
Հրազդան 66
Հրեայք 105, 112, 125
— Ձեզամ 63
Ձորագետ 27, 66, 68, 69
Ձորակերտ 34
Ձուրձան 79
— Ղարալ 54
Ղաղո 57, 60
Ղաղախ 136, 144
Ղաղան-դան 61, 62
Ղաղվինի [Համալահ- 50
Ղաղարներ 113
Ղաղվ 10, 26
Ղարաբուղ 49, 59, 69, 107, 108, 110—113, 115, 117, 133, 135—137, 139, 141—143
Ղարաբաղցիք 137
Ղարախան 56
Ղարախան Բուզուքու 137
Ղարախա 133
Ղարաղաջ 141
Ղարալազ 108, 127, 133
Ղարդարի 14
Ղալբաշներ 136
Ղիփշիձե Հովսեփ պրոֆ. 118, 120
Ղորխմազ-բեգ 114
Ղորդորե 111
Ղուարդուար 14
Ղուբասար 11
Ղուզանենց Փարսազան-բեգ 88
Ղութուլ-Արսլան 11
Ղուլի-խան [Աբաս- 115

Ղուկաս վ. Ինճիճեան 123. տես՝ Ինճիճեան Ղուկաս
Ղունձեր 25
Ղուբուզի 61
Ղվարդվարե 111
Ղվարդվարե պատրոն 80, 137, 140
Ղվարդվարե Ցիլիսլվարեցի 57
Ղիչախ 15
Ղիչախի բերդ 107
Ղիչախներ 15
— Ճարմանք 15
ձենովա 119
ձիաբերի 10, 21
ձիճինաձե Ձ. 132
ձղաւնդիդեղ ը ձղաւնդիտեղ 67
ձոյեթ 141
— Սաղ 13
Մազանդարան 107, 112
Մալաթիա 107
Մաճնաբերդեցի 67
Մակար Բարխուդարեան 67. տես՝ Բարխուդարյան Մ.
Մաղաբերդ ը Մաղաբերեթ 74
Մահ-բանու ը Մահբանու 95
Մանազ-Ամիր [Փիր- 143
Մանազ սուլթան 107, 115
Մանազական ը Մանազականներ 6, 37, 64, 82, 104
Մանազականանալ 107
Մանազ 26
Մանազ-խան 141
Մաղա 13
Մաղաբիա արեղա 63
Մաղաբիա Որմանյան. տես՝ Որմանյան Մաղաբիա
Մանգլիս 133
Մանի աղանդ 55
Մանիբերդեցի 64
Մանկաբերդի Մաղուն 58, 60.
Մանուշար 80, 137—138, 140
Մանուշէ 38
Մառ Ն. աղադ. 4, 27

Մառ Յ. պրոֆ. 127
Մասիս 10, 12
Մատթեոս ալետարանիչ 123
Մատթեոս Ունայեցի 25, 26, 38, 39
Մարանդ 32
Մարանդա 24
Մարզպան 67
Մարիամ աճաճին 17, 98, 99, 102, 103
Մարիամ Թագունի 114
Մարիամ Թագունու վարիանտ 5, 39, 49, 131
Մարիամ Կորիկյանց 68
Մարիամ Յեզկուտացի 124
Մարմես 45
Մարախն 134
Մաքսուդյան Մեսրոպ 30
Մեղբններ 15
Մելիք սուլթան 44, 51
Մելիքազ Աշխարհբեգ Բերութով 121
Մելիքսեթ ը Մելիքսաղեգ 141
Մելիքսեթ-Բեկ Լ. պրոֆ. 27, 29—31, 63—65, 68, 88, 128, 134
Մեծոփեցի Քովմա 63, 69, 70, 134
Մեմա Ջաղել 67
Մեսիական սաղմոս 3, 79
Մեսիեր 10, 14, 23, 34, 53, 54, 62, 63, 76, 110—112
Մեսրոպ Մաքսուդեան. տես՝ Մաքսուդյան Մեսրոպ
Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան. տես՝ Տէր-Մովսիսյան Մեսրոպ
Մեսիի տաճար 97
Մերդին 134
Մթվարեղիլիլի Ն. 120
Մժնկերտ 28, 46
Մինրան 103
Մինրան-ամիր 15, 16
Մինրան-շահ 107
Միրա 26
Միրան 16
Միրիան 103
Մճնկերտ 28, 46
Միշան 66
Միջագետք 8, 9, 20, 35, 99
Միլդա-Իսմայել 136

Միրոն-Հուսեյն 86
Մխիթանա 65, 66
Մխիթանե 66
Միքայել Ասորի 123
Միքայել Կոմնենոս 61
Միքայել Չամչեան. տես՝ Չամչյան Մի-
քայել
Մխարզրձեղ Չաքարիա 11, 14, 21, 29,
34, 43, 44
Մխարզրձեղ Հովհան (Իվանե) 11—14,
16, 21, 29, 34, 43, 44, 50
Մխարզրձեղ Շահնշահ 61
Մխարզրձեղ Սաղիր 12
Մխարզրձեղ Սարգիս 8, 10—14, 27, 34
Մխարզրձեղներ 12, 17—19, 21—23,
27—29, 43, 44, 50, 52, 69
Մխիթար Գոշ 29, 31, 127, 128, 130
Մկրտիչ Հովհաննես 119
Մոնոնիկ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Մո-
նոնիկ
Մուսրավ Մեծ 132
Մուսկվա 119, 127
Մովսէլան 58, 63
Մովսես [Ազատ- 62
Մովսես Խորենացի 123
Մովսես նահապետ 129
Մովսիսական որենք 128, 130
Մուխրան 136
Մուղան 54, 59
Մունչի Իսկանդեր 83, 86
Մուշ 31
Մուշեղ ը Մուշիեղ 97, 105
Մուսուրման 82
Մուսուրման 104
Մուրադ-սուլթան 110, 113
Մուրադ-սուլթան III 117, 141
Մուրշի 32
Մաբեվարի 40
Մրեն 26
Մցիկեթ 59, 105, 114

— Յալուզ 104
Յալիկոնայ 123
Յայամաուրք 87, 106
Յաղուբ 135

Յերրայեցի 124
Յեզիպտացի 124
Յեզիպտացի Մարիամ 124
Յեզիպտոս 44, 51
Յեյտիուզ 9—11, 16
Յեկեղյաց գետն 9, 15
Յեսայա հայ 134, 143
Յեսայա մարգարե 123
Յեկրոպա 118, 120, 121, 124
Յերասխաձոր 25
Յերեմիա 123
Յերեմիան 81, 92, 110—115, 117, 136—
139, 141, 144
Յերեմիայան յերկիր 100
Յերզնկա 13, 21, 35, 43, 55, 57, 108,
122
Յերզնկայեցիք 20, 35
Յերիցյան Ար. 65
Յերկայնաբազուկ Արտաքսես 24
Յերկայնաբազուկ Մխարզրձեղ 27
Յերնջակ 77, 133, 143
Յերուսաղեմ 37, 94, 98
Յերուսաղեմացի Սուրբոնիս 123
Յեիրատ 122
Յույնք 29. տես՝ Հույնք
Յովհաննէս Սանահնի 31. տես՝ Հովան-
նես
Յովհաննէս Կարուց 31
Յորդանան 68
Յուլիան 31

— Նարուբողոնոսոր 94
Նադարալի-խան 115
Նախիջևիվան 10, 15, 23, 24, 44, 52, 58,
60—62, 107, 110, 111, 117, 135, 141
Նախիջևիվանցիք 21, 35, 50, 52
Նախճեվան 10, 15, 16, 23, 24, 44, 52,
58, 60—62, 111
Նախճեվանցիք 21, 35, 50, 52
Նախչավան 107
Նախչիվան 110, 117, 135, 140
Նախչիվան 32
Նախջուան 32
Նահարմազե 8, 72
Նասրազին 14

Նավրոզ 61
Նարին 58
Նեմաս 134
Նեառք 63
Ներսէս Ակինեան. տես՝ Ակինյան Ներ-
սես
Ներսես Թագավոր 105
Ներսես հայրապետ 95
Ներսես Լամբրոնյան խմբ. 127
Նիզալի-ձոր 61
Նիկիտա Պաֆլագոնացի 123
Նիկործմիդա 78
Նինո 37, 98, 103, 104
Նյուսացի Գրիգոր 67
Նոյին [Բաշի- 58
Նոյին Բիչու 57
Նոյին Չաղատ 56
Նոյիններ 54, 57, 63
Նոր-Բայազետ 68
Նոր-քաղաք 62
Նունե 37, 98, 103, 104
Նուբարդին 20
Նուբարդին 35
Նոփուքսինե 94

— Շաբդիղ 95
Շադին 59
Շաղաղյանք 8
Շարվա 24
Շարվա Ախալցխեցի 21, 52
Շարվա Թորեցի 34, 35
Շահ-Աբաս 83, 111, 112, 138, 139, 141
Շահ-Իսմայել 110, 111, 135—137, 140
Շահ-Իսմայել 110
Շահ-Սեփի 81, 113, 114, 141
Շահասուլթան 144
Շահի Արմէն 25, 26
Շահխարմեն 8—10
Շահխաթունյան Հ. 65—66, 70
Շահնազարյան Ասլան 27
Շահնազարյան Կարապետ 63, 105, 134
Շահնշահ 24, 32, 45, 51—57, 59, 61,
63, 70, 78
Շահվերդ խան 115
Շահվերդ սուլթան 111, 136

Շահիուբ 93, 94
Շամ 8, 9, 43, 56
Շամախիա 110
Շամախեցիք 110
Շամեցիք 12
Շամխալ 137
Շամշադիլ ը Շամշադին 136
Շամշադին [Պոջա- 59
Շամիուբ 96
Շամբոր 14, 15, 44, 46, 52
Շանքոր 14, 15, 44 52
Շանիձե Ակակ պրոֆ. 118, 120
Շանշե Դադյան 8
Շանշե Չաքարիայի վորդի 51—57, 59,
61, 63
Շապուհ 93—96
Շարվան 58, 135
Շարվանշահ 44, 71, 72, 78
Շարվանշահներ 25
Շարվանշեթ 25
Շավշեթ 34, 54, 60, 61
Շավշեր ը Շավշեցիներ ը Շավշեցիք 10,
15, 53, 57, 62, 63
Շավշք 34, 54, 60, 61
Շափուբ 93—96
Շափր 93
Շաքի 46, 137
Շերեփաղդին 134
Շերմազան 110
Շիխալի-խան 115
Շինա 24
Շինոզ Դավիթ 37, 38, 42, 97
Շիրազ 107
Շիրակ 8, 25, 27, 143
Շիրակավան 57, 74
Շիրակոան 74
Շիրին 85, 87, 95, 105
Շիրվան 54, 58, 78, 110, 111, 113, 117,
135, 136, 139, 144
Շնաձոր 12
Շոթա 64
Շոթա Կուպր 55—57, 64
Շոթա Ռուսթավելի 126
Շոթա Ռուսթավելի 64, 126
Շոթի Լյան 15

Շորագյալ 110
Շորեկալ 110
Շրվան 111

— Ուրիշ 112, 137
Ուլթի || Ուլթիս 10, 57, 75, 80, 137, 140
Ուլթի-սուլթան 63
Ոնոմ 92
Ոսեր 9, 15, 25, 71
Ոսման 134
Ոսմաններ || Ոսմանցիք 82, 84, 88, 117, 138, 139
Ռոնոն 122
Որբեթ 13, 135
Որբելի Հովսեփ ակադ. 46
Որբելի Հովհան (Իվան) 8
Որբելի պատրոն 118
Որբելիանի 118
Որբելյան Սմբատ (Սուսմբատ) 58
Որբելյան Սուլիան-Սարա 118—122, 126
Որբելյան Ստեփանոս 25—28, 32, 46, 67
Որբելյաններ 27
Որբելներ 58
Որդոխ 74
Որմանյան Մաղաթիա 106, 124
Որոտ 44, 46
Որոտո 44
Ուզուն-Հաստն 135, 143, 144
Ուլո-դան 57—59
Ուլթիք 10, 57, 75, 80, 137, 140
Ուլթիան || Ուլթիաններ 38
Ումիկաշվիլի Պ. 120
Ուռնա 99, 100
Ուռնայեցի Մ. 25, 26, 38, 39
Ուրբանա 123
Ուրբանոպոլիս 123
Ուրում || ուրումներ 79, 113, 140

— Չաղատա 54, 55
Չաղատա-Նոյին 56
Չամչյան Միքայել 29, 65, 123
Չարաբերդ 46
Չարասլան 20

Չարեք 46
Չարկվիանի Գ. 120
Չարմադան 54, 55
Չեքքեզ 137
Չըլըլը-գյուլ || լիճ 28
Չիտախազ 118
Չխար 113
Չխերձե Սեխնիա 126
Չոխա 63
Չորմադան 54, 55
Չուրինով Գ. պրոֆ. 84, 85, 127, 132

— Պաղակացի || Պաղակացիու 12
Պասլ 95, 96
Պատկանյան Բ. պրոֆ. 63
Պարթև Գրիգոր 8, 105, 124
Պարթևաց յերկիր 12
Պարիզի Գրոնիկա || Պարխի Խրոնիկա 132
Պարսիկ 124, 141
Պարսից-բազար 15
Պարսկական 6, 7, 51
Պարսկաստան 10, 23, 32, 44, 83, 126, 127, 143
Պարսկերեն 82, 84, 127
Պարսկք 8, 27, 28, 32, 34, 44, 46, 141
Պարտավ 14, 46, 54, 55, 58, 112, 127
Պաֆլագոնիա 20, 35
Պաֆլագոնացի Նիկիտա 123
Պետերբուրգ 127
Պետրե 92
Պետրե 68, 69
Պետրոս առաքյալ 98
Պետրոս պապ 92
Պետրոս վանահայր 69
Պիտարեթ 118
Պրնձանանք 64—69
Պոնտոսի ծով 20
Պոռչյանք 27, 31, 32, 45
Պրիսկա 106
Պրոկ Գիադոխոս 67

— Չաղիրք 8, 9
Չալաբադդին 40, 51—54
Չալալյանց Սարգիս 45

Չաղել 57
Չաղել Մեմա 67
Չաղելի Սարգիս 59—61
Չամի-Աբաս 82, 83
Չանաշվիլի Գեորգ (Գեորգի) 82
Չանաշվիլի Մ. պրոֆ. 39, 82, 84, 88, 132
Չանիձե Գորգի 82
Չավախեթ 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Չավախիշվիլի Իվ. պրոֆ. 3, 5—7, 26—28, 31—33, 34, 40, 42, 45, 47, 49, 63, 64, 67, 71, 76, 79, 82—86, 109, 128, 131
Չավախներ 53
Չավախք 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Չելիփա կղզի 122
Չիքեր 54
Չուխտակ վանք 67

— Ռախա 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56, 59, 60
Ռահա 58, 78
Ռան 9, 11, 49, 63
Ռանք 78
Ռաքիել 105
Ռեկազ 114
Ռեստավ 65, 68, 69
Ռոստոմ թ. 83, 113—115, 141
Ռուբինյանք 72
Ռուբինեցի Լեոնտիոս 63
Ռուկնադդին || Ռուքնադդին 6, 20, 35, 43
Ռուսանտան 107, 127
Ռուսթավ 14, 59
Ռուսթավիլի || Ռուսթավեցի Շոթա 64, 126
Ռուս || Ռուսական || Ռուսերեն 122, 124, 128
Ռուսուզան թ. 42, 44, 50—53, 55, 56, 58

— Սաաթարազո [Սամցխե- 73, 79, 137

Սարա Որբելյան. տես՝ Որբելյան
Սարաթաթիանո 111, 113, 115, 133, 137
Սազիմ 51, 63
Սաղաթ 113
Սաղուն Մանկաբերդցի 58—60, 70
Սաղուխ 35
Սաղուխ-դան 38, 43
Սաղուխ վորդի Արդուխի 8, 20
Սախատե 27
Սախո 140
Սակավկասիձա 74
Սակրուլավի 74
Սահակ Արծրունի 123
Սահակ պատրիարք 96
Սահլը-զիվան 59, 60
Սաղիր Մխարրըձե 12
Սամարյանցի Թեմուր 140
Սամթավրո 74
Սամշվիլի 51, 62
Սամուկ 45
Սամցխե 13, 53, 54, 56, 57, 60—62, 108, 110, 111, 134, 135, 143, 144
Սամցխե-Սաաթարազո 73, 79
Սանահին 27, 28, 31, 32, 97
Սասանբեզ 141
Սատղեպետ 136
Սարգիս Անույ աթոռակալ 31
Սարգիս՝ Բեքայի վորդի 61
Սարգիս Թեոֆիլեցի 21, 35, 57
Սարգիս միակյաց 31
Սարգիս Մխարրըձե 8, 10—14, 16, 24, 27, 34
Սարգիս Մխարրըձե կրտսեր 12
Սարգիս Չաղելի 59—62
Սարկինոզներ 9
Սաքարթվելո 17
Սաքո 59
Սեբաստիա 55
Սելջուկյան 8
Սեխնիա Չխերձե. տես՝ Չխերձե Սեխնիա
Սեսնցկա 119
Սե ծով 29
Սեվան 31
Սեվաստիա 31
Սեվիկարդավ 59

Սեփի [Շահ- 81, 113, 114, 141
 Սիառոշ Բարաթաշվիլի 114
 Սիկիլիա 119
 Սիմեոն I 80, 111, 115, 136—140
 Սիմեոն կաթողիկոս Հայոց 126
 Սիմէոն կրոնավոր 67
 Սիսական 23
 Սիսական 23
 Սիւնիք 46
 Սկանդար-փաշա 110
 Սմբատ Բագրատունի 97
 Սմբատ Որբեկյան 10
 Սմբատ Որբեկյան 58
 Սմբատ Որբեկյան կրտսեր 58
 Սմբատ վորդի Դավթի 5, 106
 Սմբատ-Սիմեոն 8
 Սոլովյե Ս. 88
 Սոմեխ || Սոմեխներ՝ գրեթե ամբողջ
 գրքում
 Սոմխիթ 7, 9—11, 13, 15, 16, 19, 21,
 34, 35, 41, 43, 44, 51—56, 59—63,
 74, 78, 80, 92, 107, 111, 113—115,
 122, 123, 128, 132, 134, 135, 137,
 140—144
 Սոմխիթցիք 10, 14, 15, 23, 50, 53, 54,
 60, 61, 80, 131, 140, 141
 Սոմխէթ 65
 Սոսլան 20, 21, 36, 46
 Սուլդուխ 14
 Սուլեյման՝ վորդի Շահ-Աբասի 83
 Սուլեյման Խոնթբար 115, 136, 140
 Սուլթան-Հուսեյն 143
 Սուլթան-Մուրադ 113
 Սուլթանիա 137
 Սուլթան-Սարա Որբեկյան. տես՝ Որ-
 բեկյան Սուլթան-Սարա
 Սուճբատ Բագրատունիների 97. տես՝
 Բագրատունիան Սմբատ
 Սուճբատ Որբեկյան. տես՝ Որբեկյան
 Սմբատ
 Սուբը Մարի 46
 Սուբման 56
 Սուբմանեցի 16
 Սուբմանեցիք 12
 Սուբմանի 16
 Սուբմար 56
 Սուբմարեցի 16

Սուբմարեցիք 12, 14
 Սուբմարի 16, 67
 Սոփրոնիոս Յերուսաղեմացի 123
 Սպանան 83, 86, 114, 119, 121, 127, 132
 Սպեր 22, 34, 36, 61—63
 Սպերցիք 14
 Սպենձանան 67
 Սվաներ 15
 Սվետի-Յիովիլի տաճար 114
 Սվիմոն. տես՝ Սիմեոն
 Ստամբուլ 136, 139
 Ստեփանոս Որբեկյան. տես՝ Որբեկյան
 Ստեփանոս
 Սրվանձաթյան Գարեգին 124

— «Վազրենավոր» 27

Վալաշկերտ 54, 56
 Վախուշտ արքայազն 3, 37, 39, 66, 126
 Վախտանգ [Գորգասալ] 104
 Վախտանգ՝ Դեմետրի վորդի 50, 62
 Վախտանգ Պաշենեցի 15
 Վախտանգ Թագ. V 122
 Վախտանգ VI 86, 119, 121, 126—129,
 131
 Վախտանգյան առուներ 127
 Վախտանգյան խմբագրութուն 25, 39
 Վախտանգյան հանձնաժողով 86
 Վախտանգյան Որենագիրք 128
 Վահրամ 96
 Վահրամ Գազեցի 23, 24, 34, 51, 52,
 54—57
 Վահրամ Մխարզբձել 12
 Վահրամ՝ Բարթիլի իշխան 56
 Վաղարշաբաթ 100, 104
 Վաղարշակ 95, 96
 Վաղարշակերտ 46
 Վաղարշակերտցի 74
 Վաղարշապատ 89, 90, 100, 104
 Վաղարշափաթ 89, 90, 95
 Վաղերիա 98, 106
 Վան 17, 30, 79, 111, 113, 137, 141
 Վանանդ 43
 Վաչուփան 61, 62
 Վաչխէ 64
 Վարադա խաչ 87
 Վարադա նշան 106

Վարադա սար 100
 Վարադ-փաշա 137—140
 Վարադ 9
 Վարադա 95, 96
 Վարադգ 9
 Վարադգատ 95—96
 Վարաճնունիք 66
 Վարամ. տես՝ Վահրամ
 Վարաբի ս. նշան 100
 Վարդան Դադյան 12, 13
 Վարդան՝ Խիլիթա-Աճարայի իշխան 40
 Վարդան՝ հայր Ջաջարիայի 13
 Վարդան վարդապետ 13
 Վարդան պատմիչ 25—28, 31, 32, 46,
 64, 65
 Վարդանաշատ || Վարդանաշատ 15
 Վարձէ 67
 Վարձիա 20, 21, 23
 Վեղաթո || Վեղեթո 98
 Վենետիկ 65
 Վերսալ 120
 Վիրապ [Խոր] 16, 104
 Վրաստան 16, 17, 23, 24, 29, 33—34,
 36, 38, 44, 50, 51, 53—64, 70, 73, 78,
 79, 81—88, 97, 105, 107—113, 118,
 126, 131—134, 136, 138, 139, 142—
 144
 Վրաստան արևելյան 47
 Վրաստան արևմտյան 55
 Վրաց || Վրացի || Վրացերեն՝ գրեթե
 ամմող գրքում
 Վիրք (← Վրաց) 25—31, 36, 38, 53,
 59, 62—64, 66, 67, 69—72, 74, 75,
 78, 83, 84, 107, 108, 118, 126, 128,
 133
 Վրթանէս Բջնոյ և Դիլայ 31
 Վրկանաց աշխարհ 32

— Տալաշ 74

Տաճիկք 32
 Տայեցիներ || Տայեցիք 10, 14, 15, 53,
 54, 57, 62
 Տայք 43, 53, 57, 60—62
 Տաշիր 10, 34, 43, 65, 66, 135, 138, 144
 Տաշյան Հակոբոս 65—67

Տառ 43, 53, 57, 60—62
 Տասիս-կարի 60—62, 74
 Տբեթ 3, 40
 Տբեթցի Աբուսերիձե 3, 40
 Տբիլի 40, 67
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 88
 Տերան 95
 Տիրամայր 28
 Տիրան 95
 Տղայ Դրեդոր 64
 Տյուրացի Դորոթեոս 123
 Տուտայ վորդի Դրեդոր 31
 Տուրքիկ 31
 Տրապեզոնեցիք 25, 136
 Տրապեզոնի արքա 71
 Տրապեզոնի լյառն 74
 Տրդադ 89, 91—95, 100—102, 104
 Տրդաթ 7, 30, 37, 88—95, 100—102,
 104
 Տիդիս 8—11, 13, 15, 24, 29, 35, 38,
 41, 43, 51, 53, 54, 59—63, 67, 70,
 80, 95, 107, 108, 110, 111, 114, 115,
 117, 120, 123, 126, 128, 135—137,
 140, 142, 144
 Տիդիսեցի 88

— Բկինիս-Չվարի 57

— Ցագարելի Ալ. պրոֆ. 73

Ցեյլ լիճ 25
 ՑիլիսՉվարի 57
 Ցխում 25, 51
 Ցոտնա Դադյան 54
 Ցոտնե Դադյան 57

— Փալավանդ 15

Փամբակ || Փանբակ 111
 Փարս 107
 Փարսադան Գորգիջանիձե. տես՝ Գոր-
 գիջանիձե Փարսադան
 Փարսադան Առզանենց 88
 Փարսադան-բեդ 83
 Փարսադաններ 88
 Փեյքնի-խան 141

Փեր-Մանմադ-Ամիր 143
 Փրանգստան 89, 97, 101, 119
 Փիլիստան 105
 Փիլիստինացիք 105

 — Քալանթար Աշխարհբեդ պրոֆ. 45
 Քալբալիկան 144
 Քաղկեդոն 28
 Քաղկեդոնիկներ 27, 29, 65, 68, 74.
   հակա-քաղկեդոնիկներ 27, 29
 Քաշաղներ 25
 Քայխոսրո աթաբակ 136, 140
 Քայխոսրո թագավոր 111, 113
 Քավթար ախոռապետ 10
 Քարթլի 10, 13, 21, 35, 37, 53—56,
   59—63, 74, 75, 78, 80, 83, 97, 103,
   105, 108, 110, 112—116, 118, 119,
   126, 127, 129, 133—135, 137—141,
   143, 144
 Քարթլիս-ցխորեբա 3, 5, 33, 37—39,
   42, 45, 49, 84—87, 106, 115, 126,
   127, 131, 132
 Քարթլիկներ 10, 14, 15, 82, 124, 129
 Քաւթար 27
 Քիլիկա 121, 126

Քիրման 107, 127
 Քյուրդստան 107, 111, 114, 137, 143
 Քոբայրեցի Դավիթ 31
 Քոբեր 68
 Քորբանուպուլիս 123
 Քութայիս || Քութաթլիս 54
 Քուրդ-վաճարի [ձոր] 13
 Քուրթլիսթանի 137, 143
 Քսան 76
 Քրիստոնեյական 6, 22
 Քրիստոնյանալ 92, 104
 Քրիստոնյա || Քրիստոնյաներ || Քրիս-
   տոնյայք 22, 32, 34, 104, 108, 125,
   128
 Քրիստոս 17, 19, 29, 30, 37, 76, 90, 91,
   99, 100, 102, 119, 122, 123, 125, 133,
   137, 138, 142

 — Տրանկ 125
 Տրանկերեն 102, 123
 Տրանսիա 119, 120
 Տրանսիական թագավոր 119
 Տրենկել 128

 — Օբրեկեանց 27

INDEX NOMINUM

— Адчара 73
 Армянская надпись 70
 Ахтала 65
 Ахталский храм 65

 — Багаванская надпись 46, 70
 Багаванский храм 46
 Бакрадзе Д. 65, 73
 Бартольд В. В. акад. 50
 Буд || Бут 70
 Бутков П. 66

 — Гарегин Овсепян. см. Овсепян
   Гарегин
 Георги Джанизев Фарсадан 87
 Георгий сын Тамары 46
 Грузинская, нй, ое 64, 73, 73—74,
   79, 121
 Грузия Восточная 116
 Гурня 73

 — Джанизев Фарсадан Георги. см.
   Георги Джанизев Фарсадан

 — Ерицов А. Д. 65

 — Иран 50

 — Кавказ 65, 66
 Кавказская археология 65
 Какабадзе С. Н. проф. 45, 116
 Кекелидзе К. С. проф. 47

 — Марр Н. Я. акад. 46, 64, 70, 73
 Меликсет-Беков (Меликсет-Бек) Л.
   М. проф. 29, 81

 Месхийская псалтырь 79
 Минахатун 70

 — Овсепян Гарегин 70
 Орбели И. А. акад. 46, 70
 Орбелиани Савва-Сулхан 121
 Орбелян Тарсанч 70

 — Пгидзаханк 65

 — Россия 88
 Рустав 64

 — Савва - Сулхан - Орбелиани. см.
   Орбелиани Савва-Сулхан
 Соловьев С. 88
 СПб. университет 27
 Сулхан-Савва Орбелиани, см. Ор-
   белиани Савва-Сулхан

 — Такайшвили Е. С. проф. 65, 79,
   121, 130
 Тамара „Великая“ 45
 Тарсанч Орбелян, см. Орбелян Тар-
   санч
 Тифлис 29, 81

 — Фарсадан Георги Джанизев, см.
   Георги Джанизев Фарсадан
 Форседан-бек 88

 — Хаханов А. С. проф. 64

 — Цагарели А. А. проф. 73, 121

 — Шанидзе А. Г. проф. 45
 Шота 64

— [Գեմեարի թագավորութունը] . . . . . 60—61
 — [Գավթի և Գեորգի՝ Գեմեարի վարդոց թագավորութունը] . . . . . 61—61
 — [Վարստանդ՝ Գեմեարի վարդու թագավորութունը] . . . . . 62—63
 — [Գեորգ Պայծառի թագավորութունը . . . . . 63—63
 — Ծանոթութուններ . . . . . 63—70

Ը. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.).

— «Կարգադրումն արքունի դրան» (ներածական) . . . . . 71—71
 — [Այլ և այլ արքաների անդը Վրաց արքունիքում] . . . . . 71—72
 — Ծանոթութուններ . . . . . 72—72

Թ. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV Դ.).

— «Թագավորական ոճման ծխակարգութունը», «Սամցխե-Սա-
 աթարագոյի թեմերի ցուցակը» (ներածական) . . . . . 73—74
 — [Քաղկեդոնիկ յեպիսկոպոսները Հայքում] . . . . . 74—75

Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.).

— «Հուշարձանն իշխանաց» (ներածական) . . . . . 76—76
 — [Գեորգ VII-ի արշավանքն Ալինջայի վրա] . . . . . 76—76
 — Ծանոթութուններ . . . . . 77—77

ԺԱ. ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.).

— «Նիկործմիդի սիգելը» (ներածական) . . . . . 78—78
 — [Վրաց թագավորին յանձնակա իշխանները] . . . . . 78—78
 — Ծանոթութուն . . . . . 78—78

ԺԲ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.).

— «Մեխական սաղմոսի մատյանը» (ներածական) . . . . . 79—79
 — [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում] . . . . . 79—80
 — Ծանոթութուններ . . . . . 80—80

ԺԳ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.).

— «Ժամանակագրութունը» (ներածական) . . . . . 81—81
 — [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում] . . . . . 81—81
 — Ծանոթութուններ . . . . . 81—81

ԺԴ. ՓԱՐՍՍԻԱՆ ԳՈՐԳԻՉԱՆԻՉԵ (XVII Դ.).

— «Վրաստանի պատմութունը», «Ոսմանցոց թագավորների
 պատմութունը» (ներածական) . . . . . 82—88
 — Վրաստանի պատմության Ա. մասից.

[1.] Այստեղ Փրանդատանի թագավորի դուստր Հուսիսի (Հոսոմ-սիմեյի) ու նրա նահատակության պատմութունը . . . . . 89—92
 [2.] Հոսմի Կոնստանդին (Կոստանտին) թագավորի քրիստո-
 նյանայու ու նրա (նրանց) դործերի պատմութունը . . . . . 92—93
 [3.] Այստեղ Տրդատ (Տրդատ) թագավորի արշավանքն [և]
 հոր արյան վրեժն հանելու Արտաշի (Արտաշի) վորդի
 Շաղուհի (Շափուրի) վրա . . . . . 93—94

[4.] Այստեղ Տրդատ (Տրդատ) թագավորի մահն և նրա վոր-
 դու՝ Խոսրովի՝ թագավորանալը . . . . . 95—96
 [5.] Յերբորդ Խոսրովին իշխեցրին . . . . . 96—98
 [6.] Փրանդատանի թագավորի դուստր Հուսիսիմեյի (Հոսոմ-
 սիմեյի) նահատակության և սուրբ Նունեյի (Նինոյի)
 պատմութունը . . . . . 98—99
 [7.] Այստեղ Հուսիսիմեյին (Հոսոմ-սիմեյին) խրատ և խոր-
 հուրդ տալը . . . . . 98—101
 [8.] Այստեղ Փրանդատանի թագավորի դուստր՝ սուրբ Հուսիսի-
 մեյի (Հոսոմ-սիմեյի) և Տրդատ (Տրդատ) թագավորի պատ-
 մութունը . . . . . 101—104
 [9.] Բազրատունյաց (Բազրատունների) պատմութունը, վոր
 Հայոց (սամեխներ) պատմության մեջ և գրված. նրանց
 դալը Վրաստան . . . . . 105—105
 — Ծանոթութուններ . . . . . 105—106
 — Վրաստանի պատմության Գ. մասից.
 [Հանդ-թեմերի պատմութունը] . . . . . 107—108
 — Ծանոթութուններ . . . . . 109—109
 — Վրաստանի պատմության Գ. և Գ. մասից.
 [XVI—XVII դարերի անցքերը] . . . . . 110—115
 — Ծանոթութուններ . . . . . 115—116
 — Ոսմանցոց թագավորների պատմութունից . . . . . 116—116
 — Ծանոթութուններ . . . . . 117—117

ԺԵ. ՍՈՒԼԻՄԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.).

— «Բառարան», «Ճանապարհորդութուն դեպի Յեկրոպա», «Գիրք
 իմաստության կեղծիքի» (ներածական) . . . . . 118—121
 — Ա. Բառարանից.
 [Բառարանի աղբյուրները] . . . . . 121—122
 [Ձանազան բառերի մեկնութուններ] . . . . . 122—125
 — Ծանոթութուններ . . . . . 123—124
 — Բ. Ճանապարհորդությունից.
 [Հայերը Յեկրոպայում] . . . . . 124—125

ԺԶ. ՎԱՆՏԱՆԳ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.).

— «Որենսդրություն» (ներածական) . . . . . 126—128
 — Հիշատակարաններ . . . . . 129—129
 — Հայոց սրենսդրության 291 հոդվածը . . . . . 129—130
 — Ծանոթութուններ . . . . . 130—130

ԺԷ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.).

— «Քարթլիս-ցխորբա»-յի շարունակութունը (ներածական) . . . . . 131—132
 — I. [XIII—XIV դարերի անցքերը] . . . . . 132—132
 — Ծանոթութուններ . . . . . 134—134

— II. [XV—XVII դարերի անցքերը]	135—139
— Ծանոթություններ	139—139
— III. [XIV—XVII դարերի անցքերը]	140—141
— Ծանոթություններ	142—142
— IV. [XIV—XVII դարերի անցքերը]	142—144
— Ծանոթություններ	144—144
Ցանկ հատուկ անունների	145—162
Index nominum	163—164

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵԼԻՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լ Ո Ւ Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

Պրոֆ. Դր. ԱԲԵՂՅԱՆ, Մ.—«Հայոց լեզվի տեսություն», 380 էջ, 1931 թ. (սպառած)

— «Հայոց լեզվի տաղաչափություն», 459 էջ, 1933 թ. 12 ռ. (36 ֆր.)

Պրոֆ. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀԲ.—«Հայերեն արմատական բառարան»

Ա. Հատոր, Ա.—Բ 1232 էջ, 1931 թ.

Բ. » Գ—Թ 1350 » 1932 »

Գ. » Ժ—Կ 1492 » 1933 »

Դ. » Զ—Յ 1350 » 1934 »

Ե. » Ը—Ռ 1294 » 1935 »

Զ. » Ս—Ֆ 1626 » 1936 » ապակետիպ. ընդամենը՝ 8344 էջ,

Է. » (տպագրված) հավերժված 209 էջ.

Յոթը հատորը (սակավաթիվ որինակներ) 315 ռ. (945 ֆր.)

Ճարտ. ԲՈՒՆՅԱԹՅԱՆ, Ն.—«Հեթանոսական Տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնի Ամրոցում», քառածալ 122 էջ, 1933 թ. 23 ռ. (69 ֆր.)

Ճարտ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, Թ.—«Շինանյութերն ու նրանց գործածությունները կերպը Հին Հայաստանում», 39 էջ, 1932 թ. 1 ռ. 50 կ. (4,5 ֆր.)

ԼԱԼԱՅԱՆ, ՅԵՐՎ.—«Գամբաների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում», 239 էջ, 1931 թ. (սպառած) — (30 ֆր.)

ԼԵՎՈՆՅԱՆ, Գ.—«Հայոց պարբերական մամուլը սկզբից մինչև մեր օրերը», քառածալ 259 էջ, 1934 թ. 20 ռ. (60 ֆր.)

Պրոֆ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՍ.—«Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն», 556 էջ, 1933 թ. 15 ռ. (45 ֆր.)

ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ, ՉԱՎԵՆ.—«Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչությունը վերջին հարյուրամյակում», (1831—1931), քառածալ 185 էջ, 1932 թ. 18 ռ. (54 ֆր.)

Պրոֆ. ՀԱԿՈՒՅԱՆ, ՀՈՎՀ.—«Ուղեգրություններ» Ա. հատոր ԺԳ.—ԺԶ. դար. 510 էջ, 1934 թ. (սպառած) — (40 ֆր.)

— «Ուղեգրություններ» Զ. հատոր, 1800—1820. 884 + VIII էջ, բազմաթիվ նկարներ, յերկու գունավոր նկար և կից Անդրկովկասի քարտեզը XIX դարակազմերին, 1934 թ. 20 ռ. (60 ֆր.)

Պրոֆ. Դր. ՄԱՆԱՆԳՅԱՆ, ՀԱԿՈՒ.—«Կլիոները և չափերը հնագույն հայ ազգություններում», 141 էջ, 1930 թ. (սպառած) — (10 ֆր.)

- «Մանր հետազոտութիւններ», 76 էջ, 1932 թ. 2 n. 50 է. (7,5 ֆր.)
- «Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեհսը», (Das Eratosthenische Stadion und der persische Asparéz) 66 էջ, 1934 թ. 2 n. (6 ֆր.)
- «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», 337 էջ, 1934 թ. 12 n. (36 ֆր.)
- Մեկի-ՔՅԱն, ՍՊ.—«Կոմիտասի ստեղծագործութիւնները անալիզը», 31 էջ, 1932 թ. 1 n. 50 է. (4,5 ֆր.)
- «Ուրվագիծ հայ յերածշուության պատմության», քառածալ, 89 էջ, 1935 թ. 8 n. (24 ֆր.)
- Պրոֆ. Դր. Մեկի-ՔՅԵթ-Բեհ, Լեւոն.—«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա. հատոր, (Ե.—ԺԲ. դար) 122 էջ, 1934 թ. 12 n. (36 ֆր.)
- «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» Բ. հատոր (ԺԳ.—ԺԸ դար.) 168 էջ 1936 թ., 8 n. (24 ֆր.)
- ՇԱՀԱԶԻԶ, ՅԵՐՎԱՆԴ.—«Հին Յերևանը» (նկարազարդ) 262 էջ, 1931 թ. (սպառած) — (15 ֆր.)
- «Դիվան Միքայել Նալբանդյանի». 392 էջ, 1932 թ. (սպառած) — (36 ֆր.)
- Պրոֆ. ՋԱՎԱԽԻՇՎԻԼԻ, ԻՎ.—«Նյութեր Հայաստանի սոցիալական պատմության համար X դ. և XIII դ. սկզբներին», 41 էջ, 1936 թ. 2 n. (6 ֆր.)
- Պրոֆ. ԲԱՍՆԹԱՐ, ԱՇ.—«Վաղարշապատի պեղումները», 123 էջ, 1936 թ. 3 n. 50 է. (10,5 ֆր.)

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ա Կ

- Պրոֆ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, ՀԱԿՈՒ.—«Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները քառ Պետինգերյան քարտեզը».
- Պրոֆ. ԱԲԵՂՅԱՆ, Մ.—«Բանասիրութիւն»

USՈՒԳՎԱԾ Է 1971 Թ.

1-1964